

R 127

.2

.L64

FT MEADE
ASIAN

2

(

Lalimbarāja.

"

Vaidyagyanana.

1826.

अथ वैद्यजीवन

लोलिम्भराज कविकृतो वैद्यजीवनग्रन्थः।

श्रीसुरवानन्दनाथविरचितया श्रीलो

लिम्भदीपकपायुक्त औषधविषये-

भाषाविवरणसहितश्चः

कालिन्दगिरिनदनीतटानेकटमधुपुरीतिप्रसिद्धनगरे

विराजमानयोः

श्रीमत्हरिप्रसादजमनादासयोःस्वकीयकाशिसमान-

नाम्निपंत्वालयेर्निजप्रबंधेहांकितोभूत्

रामदिशिनन्दचन्द्रमिति विक्रमाब्देशरदेकार्तिक

कृष्ण २ शकभृगुदिने

ॐ श्रीकृष्णाय नमो नमः

अथ वैद्यजीवनस्य लक्षणपत्रम् ॥

पृष्ठपंक्तिक्रमेण ॥

आशय	पृष्ठ	पंक्ति	आशय	पृष्ठ	पंक्ति
मंगलाचरणं द्वाभ्याम्	१	११	अत्र छिन्नादिक्वाथः	१८	१
स्वस्मिन् सूर्यकृपा	४	५	अथपित्तश्लेष्मिक	१८	१४
दुर्जनभयनिरासः	५	४	ज्वरेक्वाथः		
स्वकल्पितोक्तपरिहारः	५	१६	सदाहज्वरादौक्वाथः		
गमन्यानधिकारी	६	२	दाहचिकित्सा	२१	३
वैद्यलक्षणम्	६	२०	तूडदाहभोहानांप्रशमनम्	२४	२०
ज्वरिणोहितोपदेशः	७	१२	तापप्रतीकारः	२५	१४
पथ्यमेवहितम्	८	३	अन्तर्दाहशान्तिः	२८	५
श्रमानन्तमुस्वम्	८	१२	यातपेत्तिकज्वरेनवाङ्ग	२५	४
ज्वरप्रतिकारार्थकवेः	१०	४	पाचनम्		
प्रतिज्ञा			२५	२४	
ज्वरनिमहेलंघनस्य	१०	१०	श्वामकाससहिते	२५	२४
प्राधान्यम् ततः पाचनम्			कफज्वरेऽवल्लेहः		
वातपित्तकफज्वरेषु	१२	१७	मुरयतिक्तताम्रःक्वाथः	३१	८
क्रमेणक्वाथाः			कसादीनामुपशमायक्वाथः	३१	२३
वातज्वरे लोकाभ्यांकषायौ	१४	२३	अरुचिनाशनम्	३३	२
वातपित्तज्वरस्याचिकित्सा	१६	४	अरिचलसन्निपाताना	३३	१८
पित्तज्वरेकषायः	१६	१५	बुद्धिभ्रंसादीनाञ्च्चासावा		
अग्नेवाविशेषः	१७	४	यक्वाथः	३५	४
अपयोगद्वयम्	१७	१७	अत्रक्वाथान्तरम्	३६	३
			सकलसन्निपातापहःक्वाथः		

तत् सत्

॥ श्रीगणेशायनमः॥

R. 117
L. 14
C. 11
Date

अथ श्रीलोलिस्मराजकृतौ वैद्यजीवनसंघ
ष्टीकासहितः औषधाविषये भाषाटीकासहि
तश्च ॥

विश्वेशंशारदांदुर्गां गुरुं गणपतिं हरिम् । सुरषा
नन्दः प्रकुरुते नत्वा लोलिस्मदीपिकम् ॥ १ ॥ अथ लोलि
स्मराजः कविः शिष्टाचारमङ्गीकृत्य प्राख्यग्रंथस्याविद्ये
नपरि समास्यर्थं श्रीकृष्णमर्थं यन्नाशीर्वादात्मकं मङ्गल
भातनोति सालिनी । प्रह्लांतमुद्गगात्रमिति ॥

प्रकृतिसुभगगात्रं प्रीतिपात्रं रमायादिशतु-
किमपि धामश्यामलं मंगलं चः अरुण-
कमललीलां यस्य पादौ दद्यात् प्रणतहरज
टालीगांगिरिगत्तरे ॥ १ ॥

वोयुष्मस्यं पाठकेभ्यः किमपि आनिर्व
चनीयं, धामस्वरूपं मंगलं मभि प्रेतार्थसिद्धिं । दिशतुददा
तु । दिशअतिसर्जने, सम्प्रदाने चतुर्थी । किंभूतं धाम-
श्यामलम् अतसीपुष्यसदृशम् ॥ श्यामं कृष्णवर्णं वैशि-
ष्टमस्यास्ति । सिध्यादित्याह च । पुनः किंप्रकारम् प्रकृति
सुभगगात्रम्, प्रकृत्यास्वभावेन सुभगं सुन्दरं कोटिकन्द

र्पलावण्यं गात्रं शरीरं यस्य तत् । प्रकृतिगुणसाम्ये स्यादमा
 त्यादि स्वभावयोः योनौ लोहैः पौरवर्गै इति गात्रं गजाग्नज
 द्वादौ लीवमङ्गे कलेवरे इति च मेदिनीकारः । पुनः कीदृ
 शंरमायाः प्रीतिपात्रम्, लक्ष्म्याहर्षस्य भाजनम् । कितद्धा
 मयस्य पादौ अरुणकमललीलां कोकनद विलासितच्छ
 विमिति यावत् दधाते धारयतः । ननुर्मिषु दोलाय मान
 स्यारुण कमलस्य विलासो नु भूयते नतु निश्चलस्य त
 त्वाह । कैः, प्रणतहरजटाली गाङ्ग रिङ्ग तरङ्गे रिति ।
 प्रणतः प्रवृत्त भूतो यो हरः स्मरहरस्तस्य जटाली सदा
 पाङ्क्तिस्तस्यायं गाङ्गः । गंगासम्बन्धिनो रिङ्गन्त इतस्ततो
 गच्छन्तस्तादृशाये तरङ्गाः स्वल्पोर्मयस्तैः । यद्यपि श्या
 मलस्याङ्गे युग्मस्य कोकनदत्वं न सङ्घटते तथापि पा
 दतलस्यारुणत्व मङ्गी कृत्योक्तमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

निजेषु देवतां भमानीं लक्ष्मीकृत्य पुनर्नमस्कारात्मकं
 मङ्गल माचरति । रत्नमिति ॥ सूर्य्याश्वमेन वस्तताः स-
 गुरुवः शार्दूलविकीडितम् ॥

रत्नवासहशाहशांसुखकरं श्रीसप्तशृंगास्य
 दं स्पष्टाष्टादशवाहुतद्भगवता भगस्य भा-
 ग्यं भजे यद्भक्तनमया च तस्तानि घटीमध्ये
 समुत्पाद्यते पद्मानांशतमंगनाधरसुधा-
 स्पर्शाभिधानोद्धरम् ॥ २ ॥

अहं लोलिस्मराजः भर्गस्य सदाशिवस्य भार्यया
 लो-मुरवीभूतं दैवममानी स्वरूपं, भजेन मामि । कथम्
 नस्य भर्गस्य भगवतः, ऐश्वर्यादिविशिष्टस्य । ऐश्वर्य
 स्य समग्नस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोः

प्रियतममिति तात्पर्यम् । सन्सुधीः कोविदो बुधइत्यमरः
 । गतेन वैद्यसूदानां मन्त्रनाधिकार इति सूचितम् ॥ ३ ॥ उत्साह
 सात्रित्य दुष्टपशुजनभयं सदृशंतमपहरति । तथापीति ।
 तथापि कियते मन्यः सन्ति यद्यपि दुर्जनाः
 नहिं दस्युभयास्त्रोको दैन्यवानिह वर्तते ॥

॥ ४ ॥

यद्यपि दुर्जनाः परापवादरताः । पिशुनाः सन्ति तथा-
 मन्यः कियते मयोतिशेषः । ननु दुर्जनेभ्यो भेतव्यं नतत्र दृष्टं
 तः यथा लोको दस्युभयात् चोस्मीते दैन्यवान् किं भवति
 आपितु न भवति तथा । दीनस्य भावो दैन्यम् अबुधस्वरूपस्का
 र्पण्यम् - तदस्यस्य सदैव्यवान् । नहिं सावधानानां चोर
 भयं भवति । तथा मसापि सत्कवे दुष्टभयं नास्तीति भावः
 ॥ ४ ॥ अधुना स्वकपोलकल्पितत्वं परिहरन्नाह । गद
 गज्जनायेति ।

गदगज्जनाय चतुरैश्वरकाद्यैः मुनिभिर्नृणां
 करुणया कथितं यत् अखिलं लिरवामि
 स्वलुतस्य रहस्यं स्वकपोलकल्पितमिहा
 स्तिन किंचित् ५ ।

चतुरैः कार्य्यकुशलैश्चरकाद्यैः मुनामः नृणां
 सम्यं धे करुणया करुण्येन यत् वैद्यशास्त्रं कथितमस्ति
 । किंमर्थं गदगज्जनाय । रोगाणां नाशाय स्वलुनिश्चितं
 तस्य वैद्य शास्त्रस्य अखिलं रहस्यं कृत्स्नं गोप्यमभिप्रायं-
 लिरवामि । इहास्मिन् ग्रंथे किंचित् स्वल्पतर मपि स्वकोल
 कल्पितं स्वयं रचितं नास्ति । आदि शब्दादारिन् वेशजातकर्ण
 हारीतादीनां ग्रहणम् ॥ ५ ॥ अस्मिन् ग्रन्थे ऽनाधिकारिणा

आह । येषामिति । इन्द्रवज्रयाह ।

येषां न चेतो ललना सुलग्नं मग्नं न साहि-
त्यसुधासमुद्रे ज्ञास्यंति ते किं मम हा प्रया
सा न धायथा वारवधू विलासान्

॥ ६ ॥

हाइतिरवेदे । ते मनुष्या मम प्रयासान् मन्य
करणमन् किं ज्ञास्यन्ति अपितु न ज्ञास्यन्ति । ते के येषां च
तश्चित्तं ललनासुकान्तासु न लग्नम् । साहित्यसुधासमुद्रे
च येषां चेतो न मग्नम् । साहित्यं काव्यं तदेव सुधासमुद्र-
स्तस्मिन् । तत्र दृष्टान्तः । यथा अंधा नेत्रहीना वारवध्वाः वे
श्याया विलासान् हावभेदात् न जानन्ति । हावभेदा यथा-
प्रियसमीपगमनेयः स्थानासन गमन विलोकनेषु विकारो
ऽकस्माच्च क्रोधास्मित चमत्कार मुखविकूननं सविलासः ।
यथाहुः । यो बल्लभांचानुगतो विकारो गत्यासनस्थानविलो-
कनेषु । तथा स्मितं क्रोधचमत्कृती च विष्कूननञ्चास्यग-
तं विलासइति साहित्याविदः ॥ ६ ॥ भिषक्द्रव्याण्युपस्था-
तारोगी पादचतुष्टयमिति चतुष्ट्यादचिकित्साया वैद्यः प्रथम-
पादः । अत आदौ वैद्यस्य लक्षणान्याह । गुरोरीति । उपेन्द्र
वज्राजतजास्ततोगौ ।

गुरोरधीतारिवलवैद्यविद्यः पीयूषपाणिः
कुशलाक्रियासु गतस्युहो धैर्यधरः कृ-
पालुः शम्भोधिकारी भिषगीदृशः स्या
त ॥ ७ ॥

ईदृश ईदृशः भिषक्वैद्यः अधिकारी स्यात् आरोग्य
करणे प्रभुर्भवेत् । किंभूतः । गुरोरधीतारिवलवैद्यविद्यः

गुरोर्वैद्यविद्योपदेशुः सकाशात् अर्धीता पठिता आखिल
 अष्टाङ्गवैद्यविद्यायेनसः । वैद्य विद्याया अष्टांगा न्याह
 सुश्रुतः । शल्पशालाक्यं काय चिकित्सा भूतविद्या कौ
 मारभृत्य मगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं बाजीकरणतन्त्रमिति ।
 शरीरनेत्रव्रणरोहणानि विषाणि भूतानि च बालतन्त्रम् ।
 रसायनं पञ्चविधञ्चकर्म अष्टांगमाहुरितियोगशतकम् ।
 नतुचौ र्यादिना गृहीत विद्यः । यथोक्तम् । विद्यांगृहीतुमि
 च्छान्ति चौर्यच्छद्म । चर्लदिना । नतेषांसिद्धयते किञ्चि
 न्माणे मन्त्रौषधादिकमिति । पुनः कीदृशः पीयूषपाणिः
 पीयूषममृतं पाणौ यस्यसः हस्तासिद्ध इत्यर्थः । पुनः किंवि
 शिष्टः क्रियासुकुशलः अस्यस्तकर्मा । यथाइवाग्भटः ।
 दक्षस्तीर्थीसशास्त्रार्थी दृष्टकर्मा शक्तिमिषिगिति । पुनः
 किम्भूतः गतस्पृहः गतास्पृहादीनेभ्यो द्रव्यप्राप्तिवाञ्छा
 यस्यसः । यदुक्तम् । नतुकुर्वीतलोभेनाचिकित्सा पण्यवि
 क्रयम् । ईश्वराणां वसुमतीं लिप्सेतार्थन्तु वृत्तयेदति । पुनः
 कयम्भूतः धैर्यधरः धरतीति धरः धैर्यस्य धृतेर्धरः स्वयं-
 धैर्यं धरति रोगिणोपि धैर्यं धारयतीति यावत् पुनश्च कृपालुः
 दुःषितेषु करुणा शीलः । पुनः किं विशिष्टः शुद्धः वाह्या
 म्यन्तर शौचेनपवित्रः । यद्वा । शुद्धावस्त्राभरणादिनोज्ज्व
 लः । उक्तञ्च । कुचेलः कर्कशः स्वध्वः कुनामीस्वयमाग
 तः । पञ्च वैद्यान पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमाअपीति ॥७॥
 प्रथमतो वैद्यकृत्यमाह । आदाविति ।

आदौ निदानविधिना विदध्याह्याधानि-
 श्चयं ततः साध्यं परीक्षेत पश्चाद्भिष
 गुपाचरेत् ॥ ८ ॥

मिषक चिकित्सकः आदौ प्रथमं व्याधिनिश्चयं व्या
 धेः रोगस्य निश्चय मवधारणे निर्णयं विदध्यात् कुर्यात् । य
 थाहवाग्भटः । व्याधेस्तत्परिज्ञानं वेदनायाश्च निग्नहः ।
 स्तद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुण्युष इति । केननिदानवि-
 धिना निदानोक्त पञ्च प्रकारेण । यथा । निदानं पूर्वस्था
 णि रूपाण्युपशयस्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रौ-
 गाणां पञ्चधा स्मृति मिति । ततो रोग परीक्षातः साध्यं
 परीक्षेत् । पश्चात् साध्ये ज्ञाते उपाचरेत् चिकित्सेत् । यथा
 हवाग्भटः । रोग सादौ परीक्षेत् तदनन्तर मौषधम् ।
 ततः कर्मभिषक पश्चात् ज्ञान पूर्व समाचरेदिति ॥ ८ ॥

अथ ज्वरिणो हित सुप दिशति । औषधमिति ।

औषधसूदवैद्यानां त्यज्यं तु ज्वरपीडिताः

परसंसर्गसंसक्तं कलत्रमिव साधवः ॥ ९ ॥

भोज्वरपीडितानरा सूदवैद्यानां निदानादि शास्त्रान-
 भिज्ञ चिकित्सकानां मौषधं त्यजन्तु दूरतः परिहरन्तु ।
 यतः । प्रायश्चित्तं चिकित्साञ्च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम्
 । विनाशास्त्रेण यो व्रूयात् तमाहुर्ब्रह्मघातिनमिति । यथा
 ब्रह्मघ्न इस्तात् किमपि न गृह्यते बर्णाश्रमिणा तथा सूद
 वैद्यस्यापि कस्मादिति भावः सर्वरोगेषु ज्वरस्य मुख्यत्वा
 ज्वरग्रहणेन सर्वरोगाणां ग्रहणम् । तत्र दृष्टान्तः । केकि
 मिव साधवः सज्जनाः कलत्रभार्यामिव । ननु साधू-
 ना मनुचितः कलत्रत्यागस्तत्राहापरेति किं भूतं कलत्रं पर
 संसर्गसंसक्तम् । परपुरुषसङ्गे आसक्तम् । यथा । स्वच्छं
 द गाहियानारीत स्यास्त्या गोविधीयते । नचैवस्त्रीविधं कु
 र्याति नचैवाङ्ग- विकर्तनमित्यात्मः ॥ ९ ॥

रोगिणः पथ्यसेवनमेवहितम् । पथ्याशीनाहं रोगभागीति-
 वृद्धोक्तेस्तं विनौषधि सेवनम् वृथैवेत्याह । पथ्येसतीति-

पथ्येसतिगदार्तस्य किमौषधानिषेव

णैः ॥१०॥

गदार्तस्य रोगिणः पथ्येसाते • शास्त्रीयात् पथ्योऽनपेतं-
 पथ्यम् । धर्मपथ्यर्थन्यायादपेत इति यत् । तस्मिन् सानि-
 क्रियमाणे • असाति अक्रियमाणे च औषधानिषेवणैः किं फलं
 न किम्पीत्यर्थः । यथोक्तं चरकेन । विनापि भेषजे व्यर्थैः
 पथ्यादेव निवर्तते । न तु पथ्य विहीनस्य भेषजानां शतैरपीति
 । पथ्ये सतीति श्लोकार्द्धं गोमूत्रिकाबंधेन द्विरुच्चारिणीयम्
 । एकवोर्द्धऽसतीतिच्छेदः ॥ १० ॥ द्रुतविलां वितेनाह ।

**इह गामिष्याति वैद्य सतिः श्रमं प्रथम-
 मेव पुनस्तु महासुखं प्रियतमस्य सृ-
 गाक्षि समागमे नवकरग्रहणा गृहणी
 यथा ॥११॥**

द्रुतविलां वितमाह नभौ भरो

हे सृगाक्षि • हे रोगी नयने । सृगास्य आक्षिणी इव आक्षिणी
 यस्याः मध्यमपदलोपो समासः । इह अस्मिन् ग्रन्थे वैद्यसतिः प्र-
 थममेव विचार काल एव श्रमं स्वेदं गामिष्याति प्राप्स्यति ।
 पुनर्विचारोत्तरं सम्यगर्थे ज्ञाते महासुखं प्राप्स्यति । महच्च
 तत् सुखञ्च । आन्महत इत्यात्मम् । काकस्मिन्निव । यथा
 गृहणी प्रियतमस्य समागमे इव । गृहमत्स्यस्याः अत इति क्त
 वित्तीन् डीप् । सा प्रियतमस्य अतिशयेनाप्रियस्य भर्तुः समा-
 गमे समागमोनाम् विवाह प्रथम रात्रौ वलाद्राति विनोदः न
 स्मिन्निव । कथं भूता गृहणी नवकरग्रहणा । कृतनूतन पाणि

महणा नवकर महण मस्यांसा ॥ ११ ॥

आदौ सर्वरोग प्रधानस्य ज्वरस्य प्रतीकारार्थं कविः प्रतिज्ञां करोति । यतश्चाति ।

यतः सर्वेषु रोगेषु प्रायशो बलवान् ज्वरः
अतस्तस्य प्रतीकार प्रथमं ब्रूमहे वयम् ॥

॥ १२ ॥

सर्वेषु रोगेषु अतीसारादिषु यतो ज्वरो बलवान् बलिष्ठो
सुरव्यः । अतएव तस्यैव प्रतीकार सुपायं वयं ब्रूमहे कथय-
मः ॥ १२ ॥ ज्वरोपायेषु लङ्घनस्य प्राधान्यमाह । अधुनेति

अधुना शृणुतान्विलंघनं ज्वरितानां प्र-
थमं प्रशस्यते स्वरपादपधान्यद्या-
वनी युगाविश्वेषु घपाचनंततः १३

हेतान्वि अधुना सम्प्रतित्वं शृणु मद्भवन मवधारस्य । किंत-
त् ज्वरितानां सज्जात ज्वराणां स । ज्वरः सज्जातोपेषाम् । ते
ज्वरिताः तदस्य सज्जातामिति तारकादित्वादित्त्वं । ज्वरस्य-
विप्रकृष्ट कारणकथन पूर्विका सम्प्राप्तिर्यथा । मिथ्याहारवि-
हारस्य दोषाह्यामाशया श्रयाः । वाहिनिरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदा-
स्यूरसानुगाइति ॥ तस्य सामान्यलक्षणं यथा । स्वेदावरोधः
सन्तापः सर्वांग महणं तन्वा । युगपद्यत्र रोगेतु सज्वरो व्यप-
दिश्येते इति । तस्य पूर्वरूपं यथा अमोराति विवर्णत्वं वैरेस्यं
नयनप्रवः । इच्छाद्वेषौ मुहुश्चार्षि शीतवातातपादिषु । जुंभा
ङ्ग मर्दान्गुरुतारो महर्षो ऽ रुचिस्तमः ॥ अप्रहर्षश्च शीतञ्च भ-
वन्त्युत्पत्स्यति ज्वरे इति ॥ ज्वरितानां प्रथमं पूर्व लघनं प्र-
शस्यते अनशनं यशस्तं विहितं । यथा ज्वरागमे प्रकुर्वीत
प्रथमं वात वर्जनम् । लङ्घनञ्चोष्ण पानीयमिति । ततः परिप-

क्वज्वरेषु । सुरपादपादिपञ्चभिः पाचनार्थं काथः । तत्र सुर
 पाद पादेवदारु १ धान्यं धन्याकम् २ धावनीयुग ३ कण्टकारं
 द्वयम् ४ विश्वौषधं शठ्ठी ५ । तत्र ज्वरपाकलक्षणम् आस
 मरात्रात् तरुणं ज्वर माहुर्मनीषिणः । मध्यचतुर्दशाहान्तं पु-
 राणमत उच्यते । त्रिसमाहे व्यतीते तु जीर्णं संशालभेत स इति
 । सतञ्च सर्वज्वरे पाचनम् । यथोक्तमन्यत्र । नागरदेवकाष्ठञ्च
 धन्याकं ब्रह्मी द्वयम् । दद्यात् । पाचनकं पूर्वज्वरिताय ज्व-
 रापहामिति ॥ पाचनद्रव्याणां परिमाणं यथा । दशरिक्तकसा-
 षेण गृहीत्वा तोलकद्वयम् । इत्याम्भः शोडशगुणं ग्राह्यं पा-
 दावशेषितमिति वैद्यकपरिभाषा ॥ तत्र काथविधि रूक्षा-
 भावप्रकारे । पीनीयं शोडशगुणं क्षुण्णद्रव्यपलेक्षिषेत् । सू-
 तपात्रे काथयेत् ग्राह्यं मष्टसंशाऽवशेषितम् ॥ कर्षीदौ तु प-
 लंयावत् दद्यात् शोडशकं जलम् । तज्जलं पाययेद्धीमान्
 कोष्णं सृङ्गि साधितम् । शृतः काथः कषायश्च निर्यूहः-
 सानिगद्यते । काथपानमात्रा माह । मात्रोत्तमा पलेन स्यात्
 त्रिभिरक्षौस्तु मध्यमा जघन्या च पलाह्नेन स्नेह काथौषधेन च
 । तत्रान्तरे । काथद्रव्यपलेवारि द्विष्ट गुणामिष्यते । चतुर्भा-
 गा विशिष्टन्तु पेष्यं पलचतुष्टयम् ॥ दीप्तानलं महाकायं पाय-
 येत् द्विञ्चालं जलम् । अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृतन्तु चिकि-
 त्सकाः काथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्ट्रमागावशेषितम् । पा-
 र्म्ययोपदेशेन वृह्वैद्याः पलद्वयम् । अष्टभागावशेषितस्य-
 चतुर्भागा वशिष्ठापेक्षया गुरुत्वात् दीप्तानलं महाकायं पलद्व-
 यपाययेत् मध्यमाग्नि मल्पकायं पलमात्रं पाययेत् । मा-
 त्रोत्तमा पलेन स्यादित्यादिवचनात् । काथे क्षिपेत् सितामंशै-
 श्चतुर्थाष्टमं शोडशैः । वातपित्तकफा तङ्गे विपरीतं मधुस्मृतां

जीरकंगुग्गुलंदारं लवणञ्च शिलाजतु । हिङ्गुविकुटकञ्चैव
 काथेशाणोन्मितं क्षिपेत् । क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रचान्यदद्रवं
 तथा । कल्कं चूर्णादिकं काथे निक्षिपेत् कर्षे सन्मितम् । तत्रो
 पविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः । औषधं हेमरजत मृद्धान
 नपरिस्थितम् ॥ पिवेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पात्र मधीमुखम्
 विधाया चम्पसालिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेदिति ॥

भाषाटीका

पाईले सातदिन ज्वरीकं लंघन कराय के देवदारु
 धानिजा . छोटीबड़ीभटकटैया . और सौंठ ये सब ब
 स्तु दो तोला लेकर सोलह गुने जल में काथ करै -
 पीछे जवाके चौथाई पानी रहजावै तब उतार ले और
 मन्दोष्ण रहने अर्थात् थोडा गुनगुना होने पर पिलादे
 इसी प्रकार तीन तथा पांच दिन पान कराया जाय तो -
 ज्वर पचके नष्ट होजायगा . ॥१३॥

अथक्रमेण वात पित्त कफ ज्वरेषु त्रीन्काथान् प्रदर्शयस्यादि
 द्रवञ्चायादितौ जगौगः ज्ञाह । छिन्नेति ।

छिन्नौषधांभोधरधन्वयासैः किरात
 तिक्तावुदरेणुयासैः विश्वावृषाभा
 धरधन्वयासैः कृवाथो मरुत्पित्तक
 फज्वरेषु ॥१४॥

छिन्नागुडची १ औषधं शण्ठी २ अम्मोधरो मुस्ता ३ ध
 न्वयासोदुरालभा । सत्तैश्चतुर्भिर्वात्तज्वरेकाथः । किरा
 तोभूनेम्ब १ तिक्ताकडुकी २ अवुदोमुस्ता ३ रेणुः पर्पटः ४
 यासायवासः ५ पञ्चभिः पित्तजेज्वरे । विश्वाशण्ठी १ वृषो
 वासकः अम्मोधरो मुस्ता ३ धन्वयासो धमासक ४ चतुर्भि

कफजेज्वरे काथः पाचनार्थदेयः । तत्रवातकादि ज्वराणां
 क्रमेण लक्षणानि यथा ॥ वेपथुर्विषमोवेगः कण्ठोष्ठ परि
 शोषणम् । निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणा रौक्षमेवच । शिरो
 ह्जात्ररुगचक्र वैरस्यं गाढविद्धता । शूलाध्माने जम्भणज्व
 भवन्त्यनिलज्वरे ॥ १ ॥ पौतिकस्य तस्य लक्षणं यथा ।
 वेगस्तीक्ष्णोतिसारश्च निद्राल्पत्यं तथावामिः । कण्ठोष्ठ-
 मुखनासानां पाकः स्वेदश्चजायते ॥ प्रलापीवक्त्रकडुता
 मूर्च्छादाहोमदस्तृषा । पीतविरामूत्रनेत्रत्यं पौतिकेभ्यम
 एवच ॥ २ ॥ श्लैष्मिकस्यास्य लक्षणं यथा । स्तौमितं
 स्तिमितोवेग आलस्यंमधुरास्यता । रुक्लचूर्णपुरीषत्व-
 स्तम्भस्तृप्तिरथापिच । गौरवंशीतमुत्क्लेदो रमहर्षोति-
 निद्रता । प्रतिश्यायोऽरुचिःकासः कफजेऽक्ष्णोश्च
 रुक्लता ॥ वातपौतिकस्यास्य लक्षणं यथा । तृष्णामू-
 र्च्छाभ्रमोदाहः निद्रानाशः शिरोरुजा । कण्ठस्य शार्पव
 मथु रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥ पर्यभेदश्च नृम्भाचवात
 पित्तज्वरा कृतिरिति ॥ वातश्लैष्मिकस्यास्य लक्षणं यथा
 । स्तौमित्यं पर्वणांभेदोनिद्रागौरवमेवच ॥ शिरोरुजः प्रति
 श्यायःकासः स्वेदापवर्तनम् । सन्तापो मध्यवेगश्च ।
 वातश्लेष्मज्वरा कृतिरिति ॥ पित्तश्लेष्मकस्यास्य लक्षणं
 यथा । लिप्ततित्तास्यतातन्द्रा मोहः कासोरुचिस्तृषा ।
 मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वरा कृतिरिति ॥ + ॥+
 सान्निपातकस्यास्य लक्षणं यथा । क्षणेदाहः क्षणे शीत
 मास्थिसंधिशिरोरुजा । सास्त्रावेकलुपेरक्तनिभुग्नेचापि
 लोचने । स्वमनोसरुजो कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाद्यतः । तन्द्रा
 मोहप्रच्छापश्च कासश्वासोऽरुचिस्तमः । परिदग्धारवस्य

शो जिह्वा स्वस्ताङ्गतापस्म । शीवनं रक्तापित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य
 च । शिस्मोत्त्रोठनंतृष्णानिद्रानासो हृदिव्यथा । स्वेदमूत्रपुराषाणं
 चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ कृशत्वं नातिगात्राणां प्रतंतं कण्ठकूजनम् ।
 । कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ सूक्ष्मत्वं स्त्रोतसं
 पाको गुरुत्वमुदरस्य च । चिरान् पाकश्च दोषाणां सन्निपात
 ज्वराकृतिरिति । असाध्यस्य सान्निपातकस्यास्य लक्षणं य-
 था । दोषे विरुद्धे नष्टे र्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः । सन्निपातज्वरो
 ऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततो ह्यथा ॥ सप्तमे दिवसे प्राप्ति दश
 मे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा । स-
 मसादिगुणाच्चैव नवम्येकादशी तथा ॥ स्यात्त्रिदोषमर्यादा-
 मोक्षाय च बधाय च ॥ सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सु-
 दारुणः । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते । इति
 साधवकरः ।

भाषाटीका

बात के ताप में - गिलोय . सोंठ . मोथा और ध-
 मासा जिसे जवासा भी कहते हैं . इन चार चीजों का
 काथ पीवै - और पित्त के ताप में चिरायता . कुटर्की
 . मोथा . पित्तपापडा . और जवासा इन पाचों का का-
 थ अर्थात् काढ़ा पीवै - और कफ के ज्वर में . सोंठ,
 अडुसा . मोथा और जवासा इन चारों बस्तुओं का -
 काढ़ा पीवै तो कफ ज्वर जाय ॥ १४ ॥

*। पुनश्च वातज्वरे श्लोकाभ्यां कषायमाह । पीयूषेति ।

पीयूषलोकपाचात् शीचरणानां कषाय
 कः पीयमानः प्रियं हन्ति हनुमज्ज
 नकज्वर ॥ १५ ॥

हेप्रियेत्रियाणां पीयूषलोकपांचालीचरणानां पीयमानः क
 प्रायकः हनुमज्जनकज्वरहान्ति । पीयूषं गुडूचीलोकः श
 ण्ठी । पाञ्चालीचरणः । पिप्पलीमूलम् । पाञ्चालीमागधी
 करोतिनिघण्टः । हनुमतोबानरस्यजनकः पितावायुस्तस्य
 ज्वरः नाशयतीत्यर्थः ॥

भाषाटीका

गिलोय, सोठ और पीपरा मूल इनतीन का काथवा
 तज्वरको नष्टकरे है ॥१५॥

उशीरेति-

उशीरकलशीमहौषधकिरातकोभो-
 धरास्थिरादृहतिकाद्वयामृतलतात्रि
 कण्टैःकृतै कषायकम्सुपिवेत्
 पवनजज्वरव्याकुलः पुमान्दशशत
 च्छदच्छदमदनसल्लोचने ॥१६॥

है दशशत च्छदच्छदमदनसल्लोचने दशशतच्छदाः प
 त्राणियस्यसदशशतच्छदः सहस्रपत्रकमलतस्यच्छदः
 पत्रंतस्यमदंसौदर्याभिमानं गन्साति इतिगन्सत् । गन्सन्तीलो
 चने यस्याः सातत्सम्बोधने दशेत्यादि । पवनजज्वरव्या
 कुलः वातजनितज्वरेण विवृल्लः पुमान् असुमुशीरादि दशभि-
 द्रुतं कषायकंपिवेत् । तत्रउशीरं १ जलाशयंबीरेणमूलमि-
 तियात् २ कलशीपरिनिपर्णी ३ महौषधंशठ्ठी ३ किरातकोभूनि
 स्वः ४ अम्भोधरोमुस्ता ५ स्थिराशालिपर्णी ६ दृहतिकाद्वयं ७
 काण्टकारीयुग्मम् ८ असृतलतागुडूची ९ त्रिकण्टारोसुरः १० ॥

भाषाटीका

स्वम् च्छदकरेत् विठवनी इति मध्यदेशभाषा चाकुल्य
 सेसो गौडदेशभाषा प्रासिद्धौ परिनिपर्णी सोठ चिरायता

मोथा. शालपणी. दोनों कटेरी. गिलोय. गोखरू. इन दश
केंकाथ कूं वातज्वरी पीवै तो वातज्वर जाय ॥ १६ ॥

अथवातपित्तज्वरो पशमायपंचमद्रनामानं कषायमाह छिन्नोद्भवेति

छिन्नोद्भवापपेटवारिवाह मूनिं वरुंठी
जानितः कषायः समीरपित्तज्वरज
र्जराणां करोति मद्रं खलु पंचमद्रः १७

समीरपित्तज्वरजर्जराणां वातपित्तज्वरेण व्योकुलानां नरा
णां छिन्नोद्भवादिभिः कृतः पञ्चमद्रनामा कषायः खलु निरचये
नमद्रं कुशलं करोति । तत्र छिन्नोद्भवा गुडूची १ पपेटः तित्तमूर
वारिवाहं सुस्तकः ३ मूनिम्बः किरातः ४ शरुण्ठी शङ्ख वेरम् ५ ॥

भाषाटीका

गिलोय. पित्तपापड़ा. मोथा. चिरायता. और सोंठ
इनका काढ़ा पीनेसे वातपित्त का ज्वर नष्ट होय १७
॥ अथपित्तज्वरे कषायमाहा सृगमदेति ॥

सृगमदविलसल्लाटमध्ये सृगमद
हारिणि लोचनहयेन सृगानृपतितनू
दरात्रिपित्तज्वरमहहृद्यति रणवः कषा
यः ॥ १८ ॥

हे सृगमदविलसल्लाटमध्ये. सृगमदकत्तुर्याविलसत् शोभ
मानं ललाटस्य मध्यं यस्याः । पुनः किंभूते हे सृगमदहारिणि.
सृगयोमदोनेत्रचाञ्चल्यरूपस्तमपहर्तुं शीलमस्याः सा. तत्संवा
धने केन लोचनहयेन । द्वौ अवयवौ यस्म तद्वयम् । संख्याया
अवयवेतयम् । द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । लोचनयोर्दशनसाध
नयोर्नेत्रयोर्द्वयम् - तेन । पुनश्च हे सृगानृपतितनूदरात्रि. सृगा
णां नृपतिः सिंहः तस्य यत् तनुसूक्ष्ममुदरतस्य श्रीशोभायस्याः

सा। त्रीणिसम्बोधनानि परिचित कथनायेति भावः। रेणवः कषायः रेणोः पर्यटस्यायरेणवो निर्यासः पित्तज्वरं ह्यतिहन्ति त्यह हः अद्भुतम् ॥ १८ ॥

एकस्य वस्त्रुपैतिकज्वरं हन्ति पर्यटकः
तः कषायकः चन्दनोदकमहौषधा-
न्वितश्चेत्तदा किम्पुन विचारणा ॥ १९ ॥

अयं श्लोक क्षेपकः कास्मरिचत् पुस्तके दृश्यते चातोम
यापि व्याख्यायते। एकस्येति। पूर्वार्द्धे उक्तार्थे सर्व। रक्तचंदनं
। ताम्रसारकम्। महौषधं शंठी। आभ्यासनिवृत्तौ शुक्लरश्मेरुत्तदा
पैतिकज्वरं हन्तीत्यत्र पुन विचारणा प्रमाणेस्तत्त्वपरीक्षाके
सु. अत्रापि विमर्शः किम्। उक्तंच। एकः पर्यटकः श्रेष्ठः पित्तज्वर
विनाशनः। किम्पुनर्यदियुज्येत चन्दनोदीच्यनागरेरिति ॥

भाषाटीका

अकेले पित्तपापड़े को काढा पित्तज्वरकूं नष्ट करे है-
और जो वामें रक्तचंदन तथा सोंठ भी मिलायके करेंतो-
कहा कहनी ॥ १९ ॥

द्राक्षापर्यटराजवृक्षकडुका मुस्ताभया-
नाजलं सूच्छाशोषान्दिद्यतृदप्रलपन
स्नान्त्यादथापित्तज्वरे दुस्यशप्रमदा-
किरातकडुकासिंहास्यरेणुद्रवः काथः
शर्करयान्वितोहरतिवृटदाहास्त्रापित्तज्व-
रान् ॥ २० ॥

द्राक्षादिषणांजलं काथं सूच्छादियुक्ते पित्तज्वरे देयम्। तत्र द्राक्षा
गोस्तनी १ पर्यटः २ श्यामि २ राजवृक्षः ३ आधिपानः ३ कडुकाकडु
रोहिणी ४ मुस्तामुस्तकः ५ अमयापज्वरेखा हरीतकी ६ सूच्छामो

ह्येननरः काष्ठवत् पतितशोषः यक्ष्मा । निदाघः स्वेदः । तृट् उद-
न्या । प्रनपलम् प्रलायः । भ्रान्तिभ्रमः । यथोक्तम् । द्वाशाभ्या
पर्पटकाद्धतिका काथंससम्पाकफलं विदध्यात् । प्रलाप
मूर्च्छाभ्रमदाहशोष तृष्णान्विते पित्तभवे ज्वरेत् इति ।

भाषाटीका

दारव. पित्तपापडा. सोनालु जैसे इतरजन अमल-
तासकहते हैं. कुटकी. मोथा. और हरड इन हैं. ची
जोंका कादा. मूर्च्छा. राजयक्ष्मा. यसीना. प्यास. चरडाव
ना. और भ्रान्ति इन संयुक्त जो पित्तज्वर वा कुं नष्ट करे ॥

दुस्पशोयवासः । प्रमदा. प्रियङ्गुः । किरातोभूनिंबः । कडुका
कटुराहिणी । सिंहास्योवासकः । रेणुः पर्पटः । स्तेषां षष्ठां क-
षायः शर्करयान्वितः सितासंयुक्तः पीतः तृट् दाहास्त्रापित्तज्व-
रान् हरति दूरी करोति । तत्र काथे सिद्धे पूते अर्द्धपल्लोन्मिता
शर्करापश्चात् प्रक्षेपव्या । यथोक्तम् । काथे क्षिपेत् सितामंशैश्च
तुर्थीष्टमशोडशैः । वातापित्तकफा तङ्के विपरीतं मनुस्मृतिमि-
ति । अंबेयंक्रमः । वातातङ्के सिताकाथित जलाच्चतुर्थीशा प्रक्षे-
प्या । पित्तातङ्के अष्टमांशा कफातङ्के षोडशंशा शर्कराप्रक्षेपव्या
। मधुनिविपरीतक्रमः । यथा । वातातङ्के शोडशंशं मधु । पित्त-
तंके अष्टमांशं कफातंके चतुर्थींशं मध्वित्यर्थः । तृट् तृष्णा । दा-
होगात्र सन्तापः । अस्त्रापित्तं. रक्तापित्तम् । ज्वरः पित्तज्वरः प्र-
करणात् । स्कस्मिनव्याधौ योगहृदयमनेन श्लोके नोक्तं बोध्यम् ।

भाषाटीका

जवासा. कगुनो. चिरायता. कडुकी. अडुसा. और पित्त
पापडा. इन छठोंका काथ. तृष्णा. शरीरमें दाह. अस्त्रापित्त
रोग. और पित्तज्वर इन कुं नष्ट करे ॥ २० ॥ अहोइति

अहोकिमर्थं वृद्धभिः कषायैः पराशराद्यै-
सुनिभिः प्रादिष्टैः छिन्नाशिवापपर्पटतौ य
पानात् पित्तज्वरः किं नसरोसरोति ॥२१॥

अहोइति विस्मये. पराशराद्यैः सुनिभिः प्रादिष्टैः प्रदर्शितैर्ब-
द्धिभिः कषायैरनेकैः काथैः किमर्थम् किंप्रयोजनम् । यत्तः
छिन्नाशिवापपर्पटतौ यपानात् पित्तज्वरः किं नसरोसरोति अ-
तिशयेन न गच्छति किम् अपितु गच्छत्येव । तत्र छिन्नागुडूची
शिवाधात्री । पर्पटो-रेणुः स्यात्काथस्य पानात् पित्तज्वरो वश्यं
गच्छतीत्यर्थः । उक्तञ्च पर्पटासृतधात्रीणां काथः पित्तज्वरजये
दिति-

भाषाटीका

गिल्लोय. आमरा. औरापितपापडाइनका काड़ापी
ने से पित्तज्वर अवश्य नष्ट होय ॥२१॥

॥अथापित्तश्लेष्मिकज्वरे काथमाह । लोहितेति ॥

लोहितचंदनपद्मकथान्यच्छिन्नरुहा

पिचुमन्दकषायः पित्तकफज्वरदाह

पियासावांतिहुताशाविनाशकरः स्यात् २२

लोहितचंदनादीनां काथः पित्तकफज्वरादीनां नाशको भव-
ति । तत्र लोहितचंदनं कुचंदनम् । पद्मकपद्मकाष्ठम् । धान्यं कु-
स्तुम्बुरु । छिन्नरुहा असृता । पिचुमन्दो निम्बः । कीदृशः कषायः ।
पित्तकफज्वरदाह पियासावांति हुताशाविनाशकरः । तत्र पि-
त्तकफाभ्यां सहितोज्वरः । पित्तकफज्वरः शरीरोष्णयवा । पि-
यासा उदन्यावान्तिः उल्लेखनम् । हुताशाविनाशः जाठराग्नि-
मान्द्यम् । सतानिहरति ईदृशः । उक्तञ्च । गुडूचीनिम्बधन्य-
कम्पद्मकरक्तचंदनम् । रण्यसर्वज्वरानि हन्ति गुडूच्यादिस्तु-
दीपनः ॥ हस्त्रासारोचकच्छर्दिपियासा दाहनाशनः इति ॥

भाषाटीका

रक्तचंदन पद्माककीत्वचा धानिजा गिलोय औ
र नीचइनका काढा पीनेसे पित्त और कफसे जन्मा जो
ज्वर और प्यास बंसन और मदारिनि ये सब नष्ट होय २२
सदाहज्वरादौ काथमाह । जलजलजोते ॥

जलजलजलजलवाहरेण विरवौषध-
शिशिरैः शिशिरंजलशृतं स्यात् सपादि
सुखकरं सदाहदाहज्वरतृषियोज्यामि
दनवज्वरापि २३

जलादिषाडिः शृतं कथितं तज्जलं पश्चात् शिशिरंजलं शी-
तकृत्वा सदाहज्वरतृषिपिवतः सपादि तत्क्षणं सुखसुखकरं-
स्यात् । यथोक्तं चक्रपाणिदत्तेन । विश्वास्वुपर्पटोशीरघन
चंदनसाधितम् । दद्यात्सुशीतलंबारि वृद्धं हृदि ज्वरदाहनुदि-
ति ॥ इदं पित्तजेन वज्वरोपि सदास्योज्वम् । पौतकेवाज्वरे देय-म-
ल्पकालसमुत्थिते इत्युक्तेः ॥ तत्रजलम् । द्विवेरम् । जलजः
सुशीरम् । जलवाहोमुस्ता । रेणुः पर्पटः । विश्वौषधं शंठी । शिशि-
रं रक्तचंदनम् । कषायपानयोर्पौज्यं चंदनं रक्तचंदनमित्युक्तेः ।
शिशिरजलम् । शिशिरंजलं यस्य एतादृशमिति श्रुतामित्यस्य
विशेषणम् । सदाहज्वरतृषिदाहेन सह वर्तमानो योज्वरः त-
स्मात् यावृद्धं तस्यामित्यर्थः ।

भाषाटीका

दाहके साथसे ज्वरमें जो प्यास होय तो सुगंधिवा
ला वीरणमूल जिस्को खसकइतेहं मोथा पित्तपापडा-
सांठ और रक्तचंदन इनका काढाकरे- जब शीतल होजाय
तब पिचायदे तो ज्वरकी तृषा नष्ट होय- औस्यही काथ

शीतलकरके नये पित्तज्वर में भी पीने को वैद्यदेय २३
सहस्रैति।

सहस्रधौतेन घृतेन कर्तुं रस्यंगयोगः कृ
शतां विभार्ति अन्यांगनासंगमसादर
स्य स्वायषुदारेषु यथाभिलाषः २४

घृतेन पक्ववर्णान् अज्यनः अम्यङ्गयोगः स्वक्षणसंगमः
कर्तुं दाहस्य कृशतां दौबल्यं विभार्ति दाहस्य नाशं करोतीति
भावः । कीप्यते विशिष्यते इतस्तत्तश्चाल्यते कायोयेन सकर्तु
दाहः कृविशेषेण दुल्ल वृत्ताविति तृच । कोदशेन घृतेन सहस्र
धौतेन सहस्राद्यत्यासहस्रवारं प्रक्षालितेन । तत्र दृष्टान्तः अन्याङ्ग
नासङ्गमसादरस्य परयोषायां रसस्यापि रस्यस्वीयेषुदारेषु आत्
मीयभार्यायामभिलाषो यथा वाञ्छेव । इवार्थोत्र यथा शब्दः

भाषाटीका

सहस्रवार धौये हुवे धीके सदन करनेसे दाहविनि
सें मनुष्य हाथपांवाँ को जलनके मारे इतउत फेंकता
होयतो ऐसे दाहकी जलन अवश्य शांति होय ॥ २४ ॥

अमलैकमलैरिति

अमलैः कमलैरथानिलैरलसैः पुष्पर-
सैः समन्वितैः जलकैलिक्रथ्याकुत्
हलैरापि पित्तज्वरजारुजो जयत ॥ २५ ॥

वैद्यः एतैर्विद्वयमाणै रपि पित्तज्वरजाः पौतिकज्वरोद्भवाः रु

जः तृददाहादीन् आमयान् जयेत् रणामभिभवेनोत्कर्षस्वी
कुर्यात् । कैस्तत्राह । अमलैरिति । अमलैरजोराहितैः सद्योवि
कसितैः सहस्रपत्रैः पुनश्च पुष्परसैः समन्वितैः मकरन्द-
युक्तैः स्तादृशैः अलसैर्मन्दै रनिलैः शीतलैर्वायुभिः पुनः कै

। जलकेलिकथा कुतूहलैः जलेर्नद्यादिमलिलैर्याः केलयः की
डांतासांनौकादिष्वारोहणं कृत्वा ऽवलोकनेन नतस्वयमज्जनेन।
कथाभिः प्रबंधकल्पनाभिः। कुतूहलैः : अपूर्ववस्तुदिदृशाद्य-
तिशये चेष्टाविशेषैः सौतेरित्यर्थः ॥

भाषाटीका

फूलेकमल मन्दमन्दसुगंधालियेसे शीतलपवनजल
कीडा जो वात्युद्गी जिसे छींटाछींटी छोटम् छोटकइतैहै
वाकरिके वयस्यों का जोखेलना उसका देखना नानाप्र
कारकी जो कथावार्ता और कुतूहल जो विस्मयको उत्पन्न
करेसेसे कौतुकों का देखना इनकरके भी वैद्यपित्तज्वर
से जन्में जो प्र्यास और दाह आदि उनको जीते ॥ २५ ॥

श्रीखण्डेति

श्रीखंडमंडितकलेवरवल्लरीणां मुक्ता-
फलाकुलाविशालकुचस्थलीनां वै
दग्ध्यसुगधवचसां सुविलासनीनां मा-
लिंगानं सकलदाहमपाकरोति ॥ २६ ॥

सुविलासनीनां लीलावतीनाम् यद्वापिलासो-हावाविशेष-
ताद्विशेषानां शोभनस्त्रीणां यत् आलिंगनमुपाहनंतत्
पित्तज्वर जनितं सकलदाहं पूर्वलक्षणं गात्रसन्नापमपाक
रोति निराकरोति । कीदृशानां सुविलासनीनां श्रीखंडमंडित
कलेवरवल्लरीणाम् श्रीखण्डेन चन्दनेन मंडिता अलंकृत
कलेवरवल्लरी शरीरलतायासां तासाम् पुनः किम्भूतानां
मुक्ताफलाकुलाविशालकुचस्थलीनाम् मुक्ताफलैरिन्दुर-
जैः एककुलाव्यस्ताव्यासा विशालाप्रथुला कुचस्थलीस्त
न परिधीयसिंतासाम् पुनः कीदृशानाम् वैदग्ध्यसुगधव

चन्दनमासु वैदग्ध्येन दाहयेण . सुगंधमनोहरं बचोवचनं यामां ।
तासांमित्यर्थः ॥

भाषाटीका

चन्दन करके शोभायमान हैं शरीरलताजिनकी .
और मोतीनकी मालानकरके छायेभये हैं विशालकुच
मंडलाजिनके । और चतुराई के साथ मनके हरने वाली-
है बचनजिनके ऐसी सुघड़ नारीनको जो आलिंगन
सोपितज्वर के सारे दाह को दूर करे ॥ २६ ॥

शय्योति

शय्यापल्लवपद्मपत्ररचितावासोव्य-
स्यैः समं . कान्तारकुसुमस्फुरतरुवर-
वीणान्वितगायनं । आलापाश्चशक्य
लिको किलकृताः कान्तारचकान्ताः कथा
वातारचामलयालुकव्यजनजादाधनि
राकुर्वते ॥ २७ ॥

सनेशय्यादयः दाहं दह्यते कायोऽनेन . दहमस्मीकर
णे . हलश्चेति घञ् . न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् . दाघोदाहसं
निराकुर्वते दूरीकुर्वन्ति । केतेतत्राह । पल्लवपद्मपत्ररचिता
शय्या . पल्लवानि . कदल्याः शकिसलयानि नूतनानि पत्रा
णि . पद्मपत्राणि . कमलदलानि . तैरचिता निर्मिता शय्या
संस्तरः । दाहादितं कंजकदलीदलसंस्तरे इत्युक्तत्वादनुक्त
पिकदली योज्या । पुनरचकुसुमस्फुरतरुवरे . कुसुमेः सुम्भ
सैः स्फुरन्तः प्रकारमानास्तरुवराः श्रेष्ठवृक्षायत् नस्मिन्
कान्तारे चनेवपस्यैः सवग्रोमिः स्निग्धैः समंमार्द्धं . चासांश्च
स्थानम् । पुनः वीणान्वितं गायनम् । वल्लक्यामिन्वितं गायनम्

गायकंगानंवा । भूयश्च शकालिको किलकृता आलापाश्च
 शकारश्च अलयश्च कोकिलाश्च ते तत्र शकाः प्रियदर्शनाः
 कीराः । अलयाभ्रमराः । कोकिलाः वनाप्रियाः ।
 स्तेषामालापाः आभाषणानि । पुनश्च कान्ताः कान्ताः मनोरमाः
 सवाई सुन्दर्यो नार्यः । कान्ता इत्युभया न्वयि । तेन
 कान्ताः कथाः मनोरमाः प्रबंधकल्पनाः । यद्वा काताः स्त्रियः
 । कांता कथा इत्येकं पदम् । तेन कान्तानां स्त्री विशेषाणां
 कथाः शृङ्गारसोचराः गोष्ठ्यः संलापाः भूयश्च । अमल-
 बालक व्यजनजाः वाताः । अमलं निर्मलं बालकं स्वल्पं
 यत् व्यजनं तस्माज्जाता एतादृशा वाताः ॥

भाषाटीका

ये सब भी पित्तज्वर के दाह कूं दूर करें हैं. ये कौन-
 कदलीपत्र वा प्लपत्र इनसे रची शय्या अर्थात् इनके
 साथ रा. और फूलों से शोभावान् वृक्षों के वनमें समान
 अवस्थावालों के साथ बास, और वीणा संयुक्त गायन
 और तोते भौरे तथा कोकिला आदि पक्षीगणों के शब्द
 और बातन में चतुर मन के हरनेवाली नारीन की बातें
 और स्वस और बस्त्र आदि के बने निर्मल बीजनों की हवा
 ये ॥ २७ ॥

तृडित

तृट्टदाहसोडाः प्रशमं प्रयांति निच प्रवा-
 लोत्थित फेनलेपात् यथानराणां धनिना
 धनानि समागमाद्द्वारविलासिनीनामृष्ट

निच प्रवालोलोत्थित फेनलेपात् । निच स्वस्य सर्वतो
 मद्रस्य प्रवालान्यभि नचपत्राणि किसलयानि । तेभ्यः उस्थित
 उत्पन्नोयः फेनोजलहासः तस्य लेपात् लेपनात् निच प्र

त्राणां स्वरसो मन्थनीयस्तस्माद्यः फेनउत्पैशाने समर्घ्य इति या
 यः तन्मर्दनात् · तृट्चदाहश्चमोहश्चतेः प्रशमशमतां प्रया
 न्ति प्राप्नुवन्ति । कस्मात् कानीव · वारविलासिनीनां वास्ज
 नसमूहे विलसनशीलानां निस्त्रिज्जानां वेश्यानां · समागमा
 त् सङ्गात् मिथुनीभावाद्वा धनिनां धनसम्पन्नानामाख्यानां
 नराणां · धनानीव विज्ञानैयथा । वारः सूर्यादि वासरे । हा
 रेहरे कुज्वृक्षे चन्द्रावसरयोः क्षणे इति मोदिनीकरः ।

भाषाटीका

नीव के कोमल पत्तों को कुटके वस्त्र से निचोड़के उ
 सरसकूं सथै और उससे उठे जो फेन उसके मर्दन करने से ज्व
 रकी प्यास, शरीर का दाह, मोह और सूच्छी ये सब शांति दैय
 जैसे वेश्यान् के संगते धनी पुरुषों का सब धन नष्ट होय है तेस

२८ पुनश्चतापप्रतीकारमाह । अयीति

अयं नितं विनिगायन लालसे मधुरचारि
 ण काममदालसे इरतिहाह मधुर्मक
 रानने हिमहिमाशुजलरनु लपनम् ॥२५॥

सम्बोधने अयीति । हे नितस्विनि नितम्बः
 स्त्रियाः पश्चात् कटितटः सविशालोस्त्यस्याः अत इति ठना
 वितीनिः डीप् तत्संबोधने नितस्विनीत् · हे नीविड नितम्बौ
 हे गायन लालसे गायने लालसा महानाभिलाषी मनोरथोऽ
 स्याः सा तत्संबोधने । पुनः हे मधुरचारिणी मधुरं नितम्बस्य
 भरेण गजवन्मन्दरामनेन प्रियं चरितुं शीलमस्याः तत्संबोध
 ने हे काममदालसे कामेन रिरंसया यो मदो हर्षो मत्तता वातेन
 अलसे क्रियायां मन्दे आलस्य युक्ते इति यावत् । पुनश्च हे
 अमर्घ्यकरानने घर्मकरः सूर्यः तादृज्ज्ञोऽघर्मकरः शीतः रुः

तद्वदनं सुखं यस्याः माह चन्द्रे वदने । हिमाहिमां सुजलैः स्तुलेपन
दाहं हरति । तत्र हिमं चन्दनम् हिमांशुः कपूरः जलद्वीवेरम् एतै-
स्त्विभि रस्तुलेपनं लेपः दाहं शरीरं संतापं हरतीत्यर्थः

भाषाटीका

चंदन. कपूर और सुगंधवाला. तीनोंको धिसकर
और मिलाके लेप करें तो शरीरका दाह अर्थात् जलनामें
पुनश्चाशुचोते

शुभाश्रयिभ्रमधरे शशांककरसुन्दरे ।
चन्दनैश्चर्चिते हस्ये स्वापस्तापमपोहति

॥ ३० ॥

शुभाश्रयिभ्रमधरे शकलवर्णचिं दम्भमेघः आका
शो वातस्यावेभ्रमोभ्रांतिस्तस्य धरोधारणकर्तृतास्मिन् । अ
त्युच्च धवलत्वान् तद्वद् भवतीत्यर्थः । ननु मेघो काशयोः शु
भ्रत्वम् प्रसिद्धं स्यामोमघः नीलं न भइति तु प्रासिद्धं शभ्रत्वं क
थमित्या शङ्क्याह । शशांककरसुन्दरे इति । शशाङ्कः स्याहिमां
शोः करादीधितस्य स्ताभिः सुन्दरशोभने । चन्द्रे कायां हेतयोः
शभ्रत्वं सुप्रासिद्धम् । पुनश्चन्दनैश्चर्चिते चन्दनैर्मलयजैश्च
र्चिते तज्जलैः संसिक्ते इदृशि हस्ये काष्ठेषु कादिभिर्निमित्ते धनी
नाधवलपृष्ठे अत्युच्चैस्त्रिस्वापो निद्रां तापं देहसंतापमपोहति
दूरीकरोति.

भाषाटीका

धौलेमेघ वा आकाश के संदेहको धारणकरे
और चन्द्रमा की किरणोंकरके शोभायमान तथा चंदन
के जलोंसे सींचे सेसेमनोहर हस्यनेंजो सोवना सोताप
को हरे है ॥ ३० ॥

पुनरप्याहापित्तज्वरे किमिति

पित्तज्वरे किं रसफांटलेपैः किं वा कषायै
 रमृतेन किं वा पेयं प्रियां पामुखमेक
 भवलो लिस्मराजेन सदानुभूतं ॥३१॥

हे काममदालसे इति संबोधनं संवद्यते । रसफांटलेपैः पित्त
 ज्वरे किम् । तत्र रसः स्वरसः फाण्टः कषायविशेषः स यथा
 क्षुणमौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य ऽ भिषुत्यपूत्रायः पीय
 ते सफांटः । यथाहुः । नक्षिप्रौष्णतो ये मृदितः फांटः इत्यभि
 धीयत इति । अपिच । क्षुणद्रव्यपलसम्यग्जलमुष्णा विनिः
 क्षिपेत् । मृतपात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत् पटात् । सोयंचू
 र्णद्रवः फांटोभिप्राग्मि रभिधायत इति । तेषां लेपाः निम्ब प्र
 बालोत्थित फेनादीनां लेपनानि कषायाः क्वाथाः स्तैः किम्
 प्रयोजनम् । अमृतेन शीतलजलेन वा किं प्रयोजनम् । ननु चि
 कित्सां विना कथं ज्वरताप शान्तिः स्यात्तत्राह । पेयमिति ।
 एकं सर्वोपायेभ्यः श्रेष्ठं केवलं प्रियायाः प्रीणातीति प्रियाभा
 र्या तस्याः मुखमेव वक्त्रमेव निश्चयेन पेयम् पांतुयोस्यम् । ए
 वेत्यवधारणे यतो लो लिस्मराजेन मन्यक्त्वा सदानुभूतम् ।
 सर्वदा कृतपरिचयम् । अत्र संदेहो न कर्तव्य इति तात्पर्यम् ।
 अयाविधिः कामज्वरोपि । यत उक्तम् । कांता कटाक्षदग्धानां
 वदं वैद्यकिमौषधं । दृढमालिङ्गनं पथ्यं काथश्चाधरचुंबनानि
 ति । अपिच । क्वांताश्च लिङ्गो ऽसि वैद्यकग्रहं कितद्रुजां शान्त
 ये किं ते नास्ति ग्रहे सर्वे प्रियतमा सर्वान् गदान् हंतिया ।
 वातं तल्लुच कुंभमर्दन वशात् पिवन्तु वक्त्रासृतात् श्लेष्माणं
 व्यपहन्ति हन्त सुरत व्यापार केलिभ्रमात् पुनश्च । अधरा
 मृतेन पित्त वातञ्च हरति तदङ्गसंगेन । हन्ति च सुरतेन
 कफं त्रिदोष शमनं वपुः स्त्रीणा मिति । अपिच । प्राण

प्रेयसिमापिवन्तु पुरुषाः पित्तज्वर व्याकुलानां नावल्लिजलं
 विलवतिफलं पाने विषादप्रदम् । तत्रैतैः किं कियतां चिकित्सा
 कपतेसुग्धे सुखंसेव्यतां सद्यस्नापहरः सुधाधिकतरः कांता
 धरः केवलमिति ।

भाषाटीका

सब जोरस फांट लोप काटा और शीतल जल इनकुं त्य
 गिकें पित्तज्वर में अपनी प्यारी स्त्री का अधरामृत पीवें ३१
 ॥ अथापित्तज्वरे अंतर्दाहशान्त्युपायमाह । यदीति ॥
 यदि पयुषितं धान्यसालिलं सितायासुसं
 प्रभातसमये पीतमन्तर्दाहं नियच्छति ॥

॥ ३२ ॥

यदि यस्मान्तरे धान्यसालिलं धान्यस्य धन्याकृत्य
 जलं पर्याषितं व्युषंक्षुषं धन्याकं सुतपात्रस्य जले प्रक्षिप्या
 च्छाधरात्रौ वहिः स्थापितं तत्र व्युषं सिताया शर्करया समं
 साहं तत्र प्रभातसमये प्रातःकाले पीतं सत् अंतर्दाहं शरीराम्भ
 न्तरज्वालां नियच्छति नाशयति । यथाहुः । व्युषितं धन्याकं
 जलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् । अंतर्दाहं शमयत्याचिराह
 प्रहृदमपीत । अपिच । प्रातः सशर्करः पेयो हि मो धन्याकृत
 म्भवः । अंतर्दाहं तथा तृष्णां जयेत् स्रोतोविशोधनञ्चति । प
 लं धान्यस्य षट्पलं जलम् सितापलमिता इति कर्तव्यता ॥

भाषाटीका

जो शरीर के भीतर पित्तकी आधिकारई से ज्वाला सी
 जलती होयतो १पल धानियां को कूट कर ६पल जल
 में मिलाय सृत्तिका के पात्र में रात्रि भर भिगोयदे प्रात
 काल उस्में १पल शक्कर घोलके छानके पीले तो पित्त

को ज्वाला शान्ति होय. और तृषा भी जाय. और सब इंद्रियों रुकी हींय तो खुजलाना चाहिये ॥ ३२ ॥

अथ वातपैतिक ज्वरे नवाङ्ग पाचनमाह। पञ्चमूलीति
पञ्चमूल्यमृतासुस्ताविश्वभूनिर्वसा-
दितः कषायः शमयत्याशुवायुना
युभवज्वर ३३॥

पञ्चानांमूलानां शालपपर्णादीनां समाहारः पञ्चमूली
द्विगोरिति डीपू तथाहि । शालपर्णी पारिपणी बृहती ह्यगो
क्षुरम् । वातपित्तहरं वृष्यं कनिष्ठं पञ्चमूलकम् ॥ अमृतागुडू
। सुस्तासुस्तकम् । विश्वंशुण्ठी । भूनिम्बः चिरतिकः । एतैर्न
वैभिर्निर्मितः कषायः काथः वायुमायुमवं वायुर्वातः सायु
पित्तं ताम्यां जनितम् ज्वरम् । शशीञ्जं शमयति नाशयति ॥
यथाह चक्रपाणिदत्तः । संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथ पाचनम्
। विश्वामृताद् भूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः । कृतः कषायो
हन्ताशु वातपित्तोद्भवज्वरमिति ॥

भाषाटीका

पञ्चमूली जो शालपर्णी जिसे गोंडदेश में शालपर्णी
कहते हैं १ पारिपणी जिसे मध्यदेश में चिकरोत और पित्त
बनी कहते हैं २ छोटी बड़ी दोनों कटेली ४ गोखरु ५ यही
छोटी पंचमूली कहाती है । शिलोय ६ मोथा ७ सांठ ८
और चिरायता ९ इन नौ चीजों का काढ़ा बनाय के पीवे
तो वातपित्त का ज्वर शीघ्र ही नष्ट होय ॥ ३३ ॥

अथ कासश्वाससहिते कफज्वरेऽवल्लेहमाह । शृङ्गीति
शृङ्गीकणाकद्दलपुष्कराणां शौद्रास्त्रि
तानां विहितोऽवल्लेहः श्वासनकासन

युतां विलासज्वरं जयेदत्र न कापिशंका ३४

शौद्रानिवतानां शृङ्गादि चतुर्णां विहितोऽवलेहः स्व
मेन कासेन च सहितं विलासज्वरं जयेति । अत्र कापिशंका न
स्ति । तत्र शौद्रं कपिलवर्णं मधु । यथोक्तम् । मक्षिकाः कापि
लाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतमधु । मुनिभिः शौद्रमित्युक्तं
तद्वर्णात् कपिलं भवेत् । गुणैर्माक्षिकवत् शौद्रं विशेषात्मेह
नाशनमिति भावप्रकाशः । क्षुद्राभिर्माक्षिकाभिः कृतम् । क्षुद्रा
स्वमेरेत्यञ् । शृङ्गीज्जशृङ्गी कणामागधी कङ्कलः श्रीपर्णिक
पुष्करं कुष्ठैवधम् । रषांकृतोऽवलेहः । अवलेहो नाम का
यादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सास्त्रक्रिया । सोऽवलेहश्च प्राश
इत्युच्यते बुधरिति वैद्यक परिभाषा-

भाषाटीका

स्वास और कास के साथ जो कफज्वर होय तो मेंढा
सींगी पीपल कायफल और कूट इन चारों को कूटकर
चूर्णकरै उस चूर्णको कपिलवर्ण माक्षिक वा साधारण
मधुके साथ मिलाय के चाटेंतौ कासस्वास के साथ जो क
फका ज्वर सो नष्ट होइ इसमें संदेह नहीं ॥ ३४ ॥

भार्गीति

भार्गीगुडचीघनदारुसिंही गुंठीकणा-
पुष्करजः कषायः ज्वरं निहन्ति श्वस
नक्षिणोति क्षुधाकरोति प्ररुचिंतना
ति ॥ ३५ ॥

भार्ग्याद्यष्टानामोषधीनां कषायः ज्वरं नितरां-
हन्ति श्वसनं श्वासं क्षिणोति नाशयति । क्षुधाकरोति प्ररुचिं प्र
कृष्टमन्नामिलाषं । तनोति विस्मारयति । तत्र भार्गी

ब्राह्मणपशुिका. गुडूचीतंत्रिका. धनोमेघनासादारुर्देवदारुसिंहि
कंदकारी शुंठी महौषधम्. कणाकृष्णा. पुष्करजः पौष्करमूलम्।

भाषाटीका

भारंगी १ गिलोय २ मोथा ३ देवदारु ४ भटकटैया ५ सांठ
६ पीपल ७ और पौष्करमूल ८ कुनआठों का काढा चाटने
वापीनेसे ज्वरजाय, स्वासनष्ट होय, क्षुधाबंदे अन्नमें रुचि
बंदे ३५॥

ममोति

-ममद्वयं विस्मयमात नोति तित्ताकप्रायो
मुखतित्ताघ्नः निपीडितो रोजसरोज-
कोषा योषा प्रसादं प्रचुरं प्रयाति ॥ ३६ ॥

ममलोलिम्मराजस्य. वस्तुद्वयं विस्मयमाश्चर्यं मात-
नोति उत्पादयति। किंतुद्वयं. तित्ताकप्रायो मुखतित्ताघ्नः
तित्ताकडुका तस्याः कषायः काथः समुखतित्ताघ्नः मुख
त्वनाशनो. . भवतीत्येकम्। प्रलापो वक्त्रकटुतेत्यादि नि
दानोक्त्यात्. मुखतित्ता पिचज्वरकृता बोध्या पुनश्चनपी
डितो रोजसरोज कोषा नितरां पीडित करेण उरोज सरोजयो कु
चकमलयोः कोषः कुडूनलयस्याः सायोषास्त्री. प्रचुरं प्रभू
तं बहुतरं. प्रमोदं हर्षं. प्रयाति प्राप्नोतीत्ये तद्वयमित्यर्थः ॥

भाषाटीका

कुटकी का काढा पीनेसे पित्त ज्वर होय जो मुखका क
डवापन से नष्ट होय. ये कुटकी का काढा ऐसा है ॥ ३६ ॥

काथइति

काथः कडुफलकतृणावृद्धनिका शं
सुगन्धामया भारंगीपिपटाविश्व
देवतरुजीवाल्हो कमध्यान्वतः का

सर्वासुरवासयज्वरबलश्लेष्मप्रको
पंहरत् तद्वल्कोमलकण्ठिकंठजानिता
पीडांचजेहीयते ॥३॥

वाल्हीकमध्वान्वितः कटफल कतृणाब्धधानिका शं
ङ्गुमगन्धामया भार्गीपर्यटविश्वदेवतरुजः काथः कासस्वास
सुरवासयज्वरबलश्लेष्म प्रकोपंहरत् । तत्रवाल्हीकंहिङ्गुतच्च
शाणामितम् • मधुमाक्षिकम्तच्चतोलकद्रुयात्मककर्षमित्या
कटफलः कैटर्यः कतृणंपौरम् • अब्धोमुस्ता • धानिकोधन्याक
म् • शृङ्गीकर्कटशृङ्गी • उमगन्धावचा • अमयाहरीतकी • भार्गी
वाह्मणयष्टिका • पर्यटः • पित्तारिः • विश्वरंण्ठी • देवतरुदेवदारु
रुकादशोभिरेतैर्द्रव्यैर्जनितेकाथे पूतेचसरितत्र पश्चाद्धिङ्गु • म
धुनीप्रक्षेपव्ये । सपीतः सनकामादीन् हरत् । तत्रकासः श्वेतु
श्वासः श्वासरोगः सुरवासयोगलशण्ड्यादिरूपोसुरवरोगः
ज्वरबलज्वरवेगः श्लेष्मप्रकोपंकफवृद्धिम् । हेकोमलकण्ठ
सृद्गुलध्वानिविशिष्टे तद्वत्तथैव • कंठजानितां गलोद्भवांपीडां
व्यथाञ्चजेहीयते आतिशयेननाशयति कोमलंसृद्गुलजलेइ
ति • कंठगालेसन्निधाने ध्वनौ मदनपादपेइतिचमेदिनीकरः

भाषाटीका

काथफल • कतृणाजसेगोडदेशयासीरामकपूर
कडतेहै • मोथा • धानियां • काकडासींगी • वच • पांचरेखा
वालीहड्डि • भार्गी • पित्तपापडा • सेंठ • औरदेवदारु • इनपरह
औषधोंकाकादाकरकेछानलेपोहेहीग ४ भासेकोभून
केपीसलेऔर दोतालेसइत इनदोनोंकोउसकादेमें
डालकेपीवेंतो • खांसी • स्वासरोग • मुखकेरोग • ज्वरकावेग
तथाकफकीवृद्धि • औरकंठपीडा • येसबरोगनष्टहोंय ३०

अरुचिमिति

अरुचिद्यातिलुङ्गकेसरं सद्युतं सैधवचूर्णमिश्रितं रुचिसंयुक्तं हस्यतन्विते-

नयनं रज्जनं गज्जनं यथा ३८

हेतान्चिहेकृष्णाङ्गिः सद्युतं साज्यं सैधवचूर्णमिश्रितम्-
शातशिला जोयुक्तं लुङ्गकेसरं बीजपूरकेसरम् । बीजपूरकेस
स्योर्ध्वते । महावलेहः अरुचिमन्तानामिलाषस्वरूपम् रोगं द्याति
खंड्यारि । अत्र दृष्टान्तः । हेतान्चि रज्जनं गज्जनं रज्जनं-
रज्जरी टारव्यपादिणं गज्जयति समदत्वात् तिरस्करोति-स
यंभूतं तेनयनं लोचनं यथा अस्वुरुहस्य अम्भोजस्य रुचिं शो
भां रज्जुयति तथेत्यर्थः ॥

भाषाटीका

विजोरा नीचु केभीतरसे केसरो को निकालके सैधे
नोनका चूर्णउस्में मिलाके इसे गौके धीके साथ स्वांय-
नौ अरुचि रोगाजिससे अन्नमें इच्छाहीन होय, नष्ट होय
अर्थात् अरुचि रोग अवश्य मिले. ३८.

अथ सकलान्निपातानां बुद्धिश्च सस्वेदादीनाञ्च भावाय का
- यमाह । गन्थीत्यादिश्लोकभ्याम्

गन्थीन्द्रजामरपुरहसि रात्रुभार्गीभृङ्ग

विकटुनलकटफलपाष्करणा रा

स्नाभयाहृडितिकाद्वयदीप्यभूतकेशा

किरातकवचात्राविकटुकीर्णा ॥३९॥

काथाहन्त्यात्सन्निपातान्समस्तान्बु

द्धिश्च शस्वेदशैत्यप्रलापान् शूलो-

ध्मानं विद्रधि श्लेष्मनातान्वातव्याधि

सूतिकानांचतद्धृत४०

गन्ध्यादीनां त्रियोविंशतिद्रव्याणांक्वाथः समस्तान् सक
 लान् सान्निपातान् त्रिदोषजनितान् वृद्धिभ्रंशंचित्तवैकल्य
 म् स्वदं प्रस्वेदं शैत्यंशरीरे शीतभावम् प्रलापमनर्थभाष
 णम् शूलवातेन जठरपीडां आध्मानंवातनिरोधजं सवेदनो
 दरपूर्णत्वम् शूलाध्मानंयो हृद्द्वैक्यम् विद्राधिहृद्गणम् श्ले
 ष्मवातं कफयुक्तवायुम् तद्धृततथैव सूतिकानां नवप्रसू-
 तानांवातव्याधिंवायुरोगञ्च हन्यात्नाशयेत् । हन्यादि-
 त्यस्य सर्वत्र सान्निपातादौ सम्वधः । तत्रगन्धिः पीपली-
 मूलं इन्द्रजः इन्द्रयवः अमरः कुलिशचक्षुः सिङ्गुण्डः अम
 रोदेवदार्वितीकारिचत् पुरोगुग्गुलः कृमिशत्रुः विडङ्गः
 भार्गीफरिजका मृङ्गः गुडत्वक् त्रिकटु विश्वोपकुल्या
 मारिचम् अनलशिचत्रकः कटफलः श्रीपर्णिका पौष्करं-
 पुष्करमूलम् रास्त्रानाकुली अभयापंचरेवाहरीतकी च
 हतिकाद्वयंकण्टकारी युग्मम् दीप्योयवानी भूतकेशी
 जटामांसी दीप्योयवानी भूतकेशीजटामांसी कैरातक
 श्चिरातीक्तः वचाषंगंथा चविकाचव्यम् चकीपाठा ॥

भाषाटीका

पीपलामूल इन्द्रजव सिङ्गुण्ड वा देवदारु गुग्गुल
 चायविडंग मारंगी दालचीनी सोंठ मिर्च पीपल चीता
 कायफल पौडकरमूल रायसन जैतकेबीज और-
 हर्ड दोंनांकटेली अजवायन जटामांसी चिरायता
 घुडबच चव और पाठा इन २३ द्रव्यों का कादापीनेसे
 सब सान्निपात वृद्धिभ्रंस पसीना शीतकमलगना अनर्थ
 काबोलना शूल अधोवायु रुकनेसे पीडाके साथपेट

फूलना. हृदयका विस्फोट. कफयुक्तवायु. और प्रसू
तवायु आदि समस्त रोग नष्ट होंय. ॥ ३५ । ४० ॥*

काथांतरमाह। अर्कानंतेत्यादिना ॥

अर्कानंता किराता मूरतरुरसना सिन्दु
वारो रगंधा तर्करी शिगु पंचोषण-
घुणदायिता मार्कवाणा कषायः सु
द्यस्तो प्रास्त्रदापान्ऽपहरति धनुर्मा
रुतं दंतबंधं शैत्यं गात्रे च गादं श्वसनक
सनकसूतिका वातरोगान् ४१

अर्कदीनां शोडश द्रव्याणां कषायः काथः पीतः सन्-
तीव्रानुदुःसहान्. त्रिदोषान् सान्निपातान्. धनुर्मारुतं धनु
वातम्. दंतबंधं दन्तानां रदनानां बंधो बंधनम् गात्रेशरीरे.
गादं दुःसहं. शैत्यं कम्पम्. श्वसनं श्वासम्. कसनकं कसम्
. सूतिका वातरोगान् प्रसूतस्त्री वातव्याधीन् सद्यस्तत्काल
मपहरति । तत्र अर्कः अर्कमूलम् अनंताताम्रमूलायासः
किराताश्चरतिक्तः अमरतरुर्देवदारु. रसनारास्ना. सिंदुवारः
सिंधुकः उग्रगंधावचा. तर्करी अरणी अग्निमंथः शिगुशोभा
जनः पंचोषणम् पंचकोलम्. तद्यथा। पंचकोलं कणामूलकृष्ण
चव्यारिनागोरैरिति । घुणदायिता अतिविषा. मार्कयोभुंगराजः

भाषाटीका

अर्कमूल. जवासा. चिराइता. देवदारु. राइसनक्या जैतकेर्बज
संभालू. घुडबूच. अरणी. सहजना. पीपलामूल. पीपल
. वच. चीता. सोढ. अतीस. भांगरा. इनसालह औषधों
का काड़ा पीनेसे (दुः सान्निपात केज्वर, धनुर्वायु, दां
तोंकेबंध, शीतसे असह्यसे शरीर का कंपना, श्वास

औरकास तथा प्रसूतास्त्रीके वातव्याधिः रोगानपृष्टोय
 ४१ अपरंसकलसान्निपातापहंकाथमाहातिकेति ॥ ४२

तिक्तातिक्तकपर्प्यदासृतसदीरुस्त्राक
 णायौष्कर त्रायन्तीचुइतीसुरोषध-
 शिवादुस्पर्शभार्गीकृतः काथानाः
 शयातोत्रेदोषानिकर स्वापंदियाजागर
 नक्तं तृणमुखशोषदाहकसनश्वासान
 शेषानपि ४२

तिक्तादियञ्चदशौषधैर्विहितः कषायः सर्वान् सान्निर्प
 तान् स्वापंदीरचनाशयति । तत्रतिक्ताकडुका . तिक्तकोभू
 निम्बः पर्यटः पित्तारिः अमृतागुडूची . शटीगंधमूली . रस्नाभु
 जङ्गली . कणाचपला . पौष्करपुष्करमूलम् . त्रायन्तीत्राय
 माणा . चुइतीकण्टकारी . सुरोदेवदारु . औषधंशंण्ठी . शि
 वाहरीतकी . दुस्पर्शो धन्वयासः - भार्गीब्राह्मणयाष्टिका . सतै
 पंचदशभिर्निर्मितः कषायः त्रिदोषानिकरं सान्निपातसमूहम्
 दिवास्वापंदिवसे शयनम् . नक्तं जागरं रात्रौ जागरणम् । तृणमुख
 शोषदाहकसनम् तृदपिपासा . मुखशोषोवक्त्रस्य शोषणम्
 दाहोगात्रसंतापः कसनंकासः रूष्ठाद्ध्रुक्थम् । अयेषान्
 निःशेषान् महाश्वासादीन् नाशयति । सान्निपातायथा मा
 ण्डवीये । शीघ्रगस्तान्त्रिकश्चित्ताविस्वमः कण्ठकुञ्जकः
 कर्णिकोजिह्वगश्चैव कर्माहश्चान्तकस्तथा । भग्ननेत्रोवि
 लापश्च प्रलापः शीतलाङ्गकः । आमिन्यासश्चेति विद्यात्
 सान्निपातस्त्वयोदशेति ॥ सतेषां लक्षणान्याह चक्रपाणि
 दत्तः । सदास्यं श्लेष्मणा पूर्णं शूलः कासोतिवेदना । शोथश्च
 लक्षणान्येवं शीघ्रगोसंनिपातिके ॥ १ ॥ अतितन्द्राज्वरः श्व

सः कासस्तापोऽतिसारकः । स्थूलकण्ठः सितारयामा जिह्वाकं
 ठे च कूर्जितः ॥ श्रुतिरत्याचेति विद्यात्तान्त्रिके सान्निपातिके
 ॥ २ ॥ मोहो मोहोश्चमस्तापोहास्यशीतप्रलापवान् नित्यं वैकल्पि
 तापीडाविकटाक्षानिरीक्षणम् ॥ लक्षणैः सान्निपातोऽयं ज्ञातव्य
 रिचत्तविभ्रमः ॥ ३ ॥ कण्ठग्नहो ज्वरो मूर्च्छा दाहः कम्पोर्विला
 पनम् । मोहस्तापः शिरोऽतिश्च वातार्तः प्रलयंगतः ॥ कण्ठ-
 कुञ्जं सान्निपातं कष्टसाध्यां विनिर्द्दिशेत् ॥ ४ ॥ ज्वरः कर्णान्ति
 शोथश्च श्वासः कम्पः प्रलापनः । स्वेदः कंठग्नहस्तापस्तृणमोहो
 भयमेव च ॥ कर्णिके सान्निपाते च लक्षणानि भवन्ति ह ॥ ५ ॥
 सङ्कुटाकटिकाजिह्वाकासः श्वासोतिविह्वलः सूकोवधिरता
 तापीवलहानिश्च लक्षणम् ॥ जिह्वरगः सान्निपातोऽयं कष्टा
 त्कष्टतरः परः ॥ ६ ॥ मोहस्तापः प्रलापश्च व्यथा कंठोसमः श्रमः
 वेदना चतृषाजाड्यं श्वासाश्च लक्षणैरिमैः ॥ कष्टात्कष्टतरो ज्ञे
 यः कग्नाहः सान्निपातिकः ॥ ७ ॥ दाहो मोहः शिरः कम्पोहि-
 वक्कास्यासाङ्गमर्दनम् । सन्तापश्चान्तकोशेयः सान्निपातोति
 मारकः ॥ ८ ॥ श्वसनं लोचने भुग्ने स्मृतिः स्थूलज्वरोऽधिकः
 । मोहप्रलापनं कम्पोश्च मोनिद्राश्च लक्षणैः ॥ ज्ञातव्यो भुग्नेनेत्रो
 ऽयं सान्निपात क्षयंकरः ॥ ९ ॥ रक्तनिष्ठीवनं मूर्च्छा ज्वरो मोह
 स्मृष्टाश्चमः । वान्तिर्द्विकाऽतिसारश्च संज्ञानाशेद्दिव्यथा-
 मडलं श्यावरक्तश्च देहेषु लक्षणैरिमैः । ज्ञातव्यः सान्निपातोऽयं
 रक्तघ्नीनीपातकः ॥ १० ॥ प्रलापतापकर्णाति प्रज्ञानाशो नित्ता
 पवान् । श्लेष्मः प्रलापकरिचन्हैः सान्निपातोतिमारकः ॥ ११ ॥ श
 रीरं हिमवच्छीतमातिसारश्च कम्पनम् । कर्णनादो हस्ततापो हिर्क
 श्वासः कम्पोत्तरम् । सर्वाङ्गशीतलोहान्तिशीताङ्गः सान्निपातक
 ॥ १२ ॥ विशेषश्च मुखं शष्कं निद्रा वैकल्पकष्टवाक् । निश्चेत्

नमतिश्वासोमन्दाग्निवेलहीनता ॥ मृत्युतुल्यमभिन्यास-
 सन्निपातञ्चलक्षणेदिति ॥ १३ ॥ श्वासभेदांस्तेषां लक्षणा
 निचाहभावमिश्रः । महोर्द्ध्वच्छिन्नतमक क्षुद्रभेदैस्तुपञ्चधा
 । मिथ्यतेसमहाव्याधिः श्वासरुकोविशेषतः । उद्धूयमानवा
 तोयः शब्दवद्दुःखितोनरः उच्चैः श्वसिति सन्नद्धो मत्तर्षभद्
 वानिशम् ॥ प्रणष्टज्ञानाधिज्ञानस्तथाविभ्रान्तलोचनः । वि
 च्छताद्व्याननो वद्धमूत्रवर्चाविशीर्णवाक् । दीनः प्रश्वासितंचा
 स्य दूरात्विजायतेभृशम् महाश्वासोपसृष्टस्तुक्षिप्रमेववि
 पद्यते ॥ अस्यार्थः ॥ उद्धूयमानवातः उर्द्धनीयमानोवातोयस्यस
 शब्दवत्शब्दयथास्यात् । कीदृक्कसशब्दस्तद्धो धायितुमाह ।
 मत्तर्षभद्कउच्चैः श्वसितीत्यन्वयः । सन्नद्धः आनाह्युक्तइति
 यावत् । ज्ञानंशास्त्रम् । विज्ञानंतदर्थविनिश्चयः विशीर्णवाक्
 सवलितवचनः दीनः ग्लानः । मारकश्चार्यमहाश्वासः ॥ १॥
 ऊर्द्ध्वश्वासमाह । ऊर्द्ध्वश्वासित्येत्यर्थं नचप्रत्याहरत्यधः
 श्लेष्मावृतेमुखस्वातः क्रुद्धगंधवहार्हितः ॥ ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विप
 र्यस्तु विभ्रान्ताक्षइतस्ततः । समुह्यन् वेदनातश्च शर्करस्यो
 रतिपीडितः ॥ ऊर्द्ध्वश्वासेप्रकुपिते ह्यधः श्वासानिरुध्यते ।
 मुह्यतस्ताम्पतश्चोर्द्ध्वश्वासस्तस्यैवहन्त्यसून् ॥ अस्यार्थः
 ॥ सर्वेषु श्वासेषु ऊर्द्ध्वश्वासते । अत्रात्यर्थमिति विशेषः । नच
 प्रत्याहरत्यधः । नश्वासमधः करोति । श्लेष्मावृतेत्यादि ।
 श्लेष्मणा आवृतं यन् मुखं स्नोतां सिचंतैः क्रुद्धो योगन्धवहस्ते
 नार्हितः । विपर्यन् इतस्ततो विकृतं यथास्यादेवं पर्यन् । अधः
 श्वासो निरुध्यते श्वासो नाधः प्रवर्तते इति ॥ ऊर्द्ध्वश्वासस्या
 रिष्टस्य लक्षणमाह । मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतश्च । ऊर्द्ध्वश्वासो
 ऽसून् प्राणान् हन्ति । तस्यैवेति नतु सोऽहर्गलानि रहितस्य २

छिन्नश्वासमाह । यस्तुश्वासिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
 नचाश्वासिति दुःस्वात्तो मर्मच्छेद रुजार्हितः ॥ आनाहस्वे
 दमूर्च्छातो दह्यमाने नवास्तिना । विष्णुताक्षः परिक्षीणः श्वस
 न् स्तोक्लोचनः ॥ विचेताः परिरुष्कास्यो विवर्णप्रलपन्
 नरः । छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः संशीघ्रं विजहत्यसून् । अ
 स्यार्थः । विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्वप्राणेन याद्वलेन । म
 र्मच्छेद रुजार्हितः हृदयशिरच्छेदयेदनयेव पीडितः । द
 ह्यमानेन वास्तिनो पलक्षितः । विष्णुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः ।
 विचेताः उद्विग्नचित्तः । छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः सः । य
 स्तुश्वासिति विच्छिन्न मित्यादिलक्षणयुक्तोपः सनरश्छिन्न
 श्वासेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्य इति । मारकश्चापं विच्छि
 श्वासः ॥ ३ ॥ तमकश्वासमाह । प्रातिलोमं यथा वायुः स्रो
 तांसि प्रतिपद्यते । ग्रीवांशिरश्च सङ्घ्न्य श्लेष्माणं समुदीर्य च
 । करोति पीनसंतेन कण्ठे चूर्धुरकं तथा । अतीव तीव्रवेगञ्च
 श्वासं प्राणप्रपीडकम् । प्रताम्याते सवेगेन त्रस्यते सन्निरु
 ध्यते । प्रसोहंकासमानश्च सगच्छति मुहुर्मुहुः । श्लेष्मणा
 मुच्यमानेन मृशं मवाति दुःस्वितः । तस्यैव चाविमोक्षान्ते
 मुहूर्तलभते सुरवम् ॥ तथास्योद्धमते कण्ठः कृच्छ्रच्छक्रोति
 भाषितम् । नचापि निद्रालभते शयानः श्वासपीडितः । पार्श्वतस्य
 वपुष्कातिशयानस्य समोरणः । आसीनो लभते सौरव्यमुष्णञ्चै
 वाभिनन्दति ॥ उच्छ्रितासो ललाटेन खिद्यता मृशमार्तिमान्नी
 विशुष्कास्यामुहुः स्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ मेघासु शीतपा
 ग्वातेः श्लेष्मलेश्चाविवहते । स याप्यस्तमकः श्वासः सा
 ध्यो वास्यान्नवोत्थितः ॥ अस्यार्थः ॥ सङ्घ्न्य व्यथय्या । समु
 दीर्य वर्द्धयित्वा । पीनसं नासास्त्रावम् । तेन श्लेष्मणा । चूर्धुरकं

घुर्घुरशब्दम् । प्राणपीडकप्राणाधिष्ठानहृदयप्रपीडकम् । प्रता-
 म्यातितमसिप्रावशतीव । वेगेनश्वासवेगेन । सनिरुध्यतेनिश्चेष्टे
 भवतीति चक्रः सनिरुध्यतेश्वासइति नैष्यटः । श्लेष्मणाअमु-
 च्यमानेन । सुखंसुखामिव । उद्धंसते व्यथितो भवति । शयानः
 शय्यानिहिताङ्गः । अवगृह्णाति पीडयति । उष्णञ्चैवाभिनन्द-
 तीत्यनेन तमको वातकफाख्यवृत्तिबोधव्यम् । उद्धिताक्षः शू-
 नाक्षः ललाटेन खिद्यता उपलक्षितः । अवधम्यगजासूदस्यो-
 वसर्वगात्रंचाल्यते इति ॥ ४ ॥ कृद्रश्वासमाह । रुक्षायामो-
 द्ववः कोष्ठे कृद्रो वात उदीर्यन् । कृद्रश्वासेन सोऽत्यर्थं दुःखे-
 नाङ्गप्रवर्धकः ॥ दिनस्तिनचगात्राणि नचदुःखोपयर्थतर । नच
 भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितांगतिम् ॥ नेन्द्रियाणां व्यथा-
 ञ्चापिकाञ्चिदुत्पादयेद्भुजम् । ससाधउक्तो वलिनः सर्वेवाच्य-
 कलक्षणः । अस्यार्थः । कृद्रः अत्यनिदानलिङ्गः । उदीर्यन्
 ऊर्ध्वगच्छन् । दुःखः दुःखप्रदः । सर्वे महारवासादयोपीति ॥

भाषाटीका

कुटकी. चिरायता. पित्तपापडा. गिलोय. कचूर. रा-
 यसनक्या जेतके बीज. पीपल. पीडकरसूल. वायंती जि-
 सेगोडिये वलावाचडला कहते हैं. भटकटैया. देवदारु.
 मोरु. हर्ड. जवासा. और भारंगी इन पंद्रह औषधियों का
 काढ़ा पीनेसे. सारे सन्निपात. दिनकी नींद. रात्रिकाजा
 गना. और प्यास. मुखका सूखना. तथा देहका दाह. खां-
 सी और सब प्रकार के स्वासके रोग नष्ट होय. यह का-
 दाहोसाहो ॥ ४२ ॥

कालेन सङ्गसन्निपातस्याभेदवदन् तज्जयकर्तुर्वैद्य-
 स्थप्रशंसामाह दाम्भ्याम् । सन्निपातस्योत्ते ४३ ॥ त्रिदोषोत्ते

सन्निपातस्य कालस्य कश्चित् भेदो न विद्यते । चिकित्सको जयेद्यस्ततस्मात् कोस्ति प्र-
 तापवान् ॥ ४३ ॥ त्रिदोषाजग्नस्तस्य मोचयेद्य
 सुवैद्यराट् आत्मापि तस्मै दातव्यः कनका
 दयः कनकादयः ॥ ४४ ॥

सन्निपातस्य त्रिदोषजनितव्याधेः कालस्य मृत्योश्च कश्चित्
 कश्चनः भेदो विशेषो न विद्यते नास्ति । यो वैद्यः तस्य सन्निपातजयेत्
 पराङ्मुखी कुर्यात् । तस्माद्दिष्यजान्योऽपरः प्रतापवान् नाममात्रो-
 च्चारणेन वैरिबेदारणकर्ता । कोस्ति न कोपीत्यर्थः । उक्तञ्च । मृत्युना
 सहयोद्धव्यं सन्निपातचिकित्सुना । यस्तु तत्र भवेज्जेता सजेताभ्य
 संकुल इति ॥ ४३ ॥ त्रिदोषाजग्नस्तस्य । त्रिदोषः सन्निपातः स-
 स्त्वजग्नः सर्पविशेषो वाहसः तेन ग्नस्तंगिलितं नरः । यो वैद्य
 राट् मोचयेत् तस्मै वैद्यराजे आत्मा देहोऽपि दातव्यो देयः कनका
 दयः पुनः किम् । कनकादीनां पुनः कावर्तेति ॥ ४४ ॥

सन्निपातानन्तरं कर्णमूले शोथो भवति तदुपायमाह । यः शोफ इति

यः शोफः श्रुतिमूलजः सुकाठिनः शान्ते त्रि-
 दोषज्वरे रक्ततत्रजलौक्या परिहरेत्स
 र्पिः पिबेच्चातुरः रास्त्रानागरलुगमूल
 इतभुग्दाव्यग्निमन्थः समः लपः स्यादर
 विन्दनयने शोथव्यथाध्वंसनः ॥ ४५ ॥*

त्रिदोषज्वरे सन्निपातज्वरे शान्तो नृते सति । श्रुतिमूल
 जः कर्णपाश्वीद्भ्रवोयः शोफः शोथः कीदृशः शोफः सुकाठिनः
 आते कठोरः । तत्रजलौक्या रक्तपया । रक्तलधिरं परिहरेत् निष्का
 सयेत् । जलौक्येति जाबायेकवचनम् । आतुरो रोगी सर्पिः घृतं
 चापि वेत् । हेअरविन्दवंधनयने अरविन्दैर्महोत्पलैर्वन्धे बन्धीये-

नयनेलोचनेयस्यास्तत्सम्बोधने हे अरविंदवंदनयने इति। शो
थल्पथाध्वंसनः शोफपीडाविनाशनः रास्त्रादिषाडिलेपः स्यात्।
नत्ररास्त्रानाकुली नागरशंखी लुंगमूलंबीजपूरव्रध्मम् इतमुक्
चित्रकः दार्वीदारुहरिद्रा आग्निमन्यो गणिकारका एते पाडिः
समैः नैलेपो विहितः ॥ अत्राह्वारभटः। सान्निपातज्वरस्यालेकर्ण
मूले सुदारुणः। शोफसंजायते तेन करिचदेव प्रमुच्यत इति ॥ सुश्रु
तेतु विशेषउक्तः। ज्वरादितो वा ज्वरमध्यतो वा ज्वरान्ततो वा क्रति
मूलशोफः। क्रमाद्साध्यः खलुकष्टसाध्यः सुखेन साध्यः कथि
तो मुनिन्द्रैरिति ॥

भाषाटीका

सान्निपात ज्वरको निवृत्ते के पीछे जो कर्णके मूलमें
अतिकठोर शोथ होय तो तिस शोथमें जो कें लुगवायके प्र
थमतोरुधिरको निकसवायदे फिर रोगी गौका घृतपावै
और रायसनक्या जैतके बीज सांठ विजौर नीबूको जड
चीता दारहल्दी और गंगोरन जिसे अरणी भी कहते हैं इन
छ्त्रोंको समान लेके पीसके लेप करै तो सूजनकी पीडान
ष्टहाय रोगी सुखे पावै - ॥ ४५ ॥

अथाशिरःपार्श्वस्थितशूलकासश्वासजीर्णज्वराणां निवृत्तेरुपाय
माहाशुलादिति

शुलात्पार्श्वशिरःस्थितात्कसनतःश्वासा-
च्चजीर्णज्वरान्मुक्तः स्यात्पुरुषः पयःप-
रिपिवन्धञ्चाधिणापाचितं सकासौ
गुडापिप्पलीविजयते जीर्णज्वराऽजीर्णरूक्
क्षुन्माद्या रुचिपांडूजंतुकसनश्वासान्-
किमन्योपधैः ४६

पुरुषो मनुष्यः पञ्चाङ्गिणा शालपर्ण्यादि लघुपञ्चमूलेन पा-
चितं पक्वं पयो जलम् पालिपिवन् सस्यक् पानं कुर्वन् पार्श्वेशिरः स्थि-
तात् मस्तकान्ति कस्यात् शूलत् पीडायाः कसननः कासात्
श्यासात् स्यासरोगात् च पुनः जीर्णज्वरात् त्रिसप्ताहतीतान् महा-
गदाच्च मुक्तः स्यात् रहितो भवति अपि च हे अरात्रिन्द्वंघनयने-
असौ गुडपिप्यली गुडेन शिशुप्रेयेण युक्ता पिप्यली कृष्णा-
रुक्का रूका केनी जीर्णज्वरा जीर्णरूक क्षुन्मांघारुचिपाण्डु जंतु-
कसन र्वासान यदि विजयते जयाति तद्द्वै न्योषधैः गुडपिप्य-
ल्यातिरैकै भेषजैः किमनू किमपि फलमित्यर्थः तत्रापिप्यत्य-
पेक्षया गुडोद्दिगुणो योज्य इति मर्यादा । जीर्णज्वरः त्रिसप्ताहे व्य-
तीते तु जीर्णसंज्ञा लभेत् इत्युक्तः । अजीर्णरूक् अपाक् रोगः क्षु-
न्माद्यं द्रोधो लुसुक्ष्मायाः मन्दत्वम् अरुचिः अन्नादनाभिन्नाषस-
त्यप्यस्य च द्वारासामर्थ्यरूपो रोगः पाण्डुः त्वङ् नेत्रादीनां पीतल्य-
जनको रोग विशेषः जन्तुः उदरे कृमिजनको रोगः कसनं कसः
श्वासः श्वासरोगः ॥

भाषाटीका

शालपाणी १ चकरोत् २ छोटी बड़ी दोनों कटे ली ३-४
और गोरखरू इन् पांच औषधन को पीवैतौ सिर के पास
का शूल वा स्वांसी श्वासरोग और पुराना तप इन रोगों
से रोगी मुक्त होय । और जो रोगी दूने पुराने गुड के सा-
थ अकेली पीपल के चूरन - कौंगोली का सेवन करे
वो भी पुराना ज्वर - अनपच - भूखकी मन्दता वा अन्नमें
अरुचि - पाण्डुरोग - उदरमें कृमि रोग - स्वांसी और श्वासकर
रोग ये सब नष्ट होंय और रोगी सुखी होय ॥ ४६ ॥

अथ कफकृतं जीर्णज्वरे पाचनमाह । जीर्णज्वरमिति ॥*

जीर्णज्वरं कफकृतं कणया समेतः छिन्नोद्
 वोद्भव कषायकः एकं हन्ति रामो दशास्य
 मिवरा मद्भव प्रलंबं रमायथा समरसूद्धानि
 कार्तवीर्यं ॥ ४७ ॥

कणया पिप्पली चूर्णेन समेतः संयुक्तः एष पुरोवर्ती छिन्नो-
 द्भवोद्भव कषायकः छिन्नोद्भवाया गुड्या उद्भवो जन्मयस्य सता
 दशाः कषायकः कषायरुच कषायकः कायः कफकृतं श्लेष्मकृतं
 जीर्णज्वरं ज्वरागमादिनं परित्यज्य त्रिसप्ताहं व्यतीतं ज्वरं हन्ती हेन
 स्ति । अत्र हृष्टान्तः । कः कामिव । रामो दशास्यः दशास्यमिव राव
 णं यथा । पुनः रामो हलायुधः प्रालंबमिव प्रलंबासुरं यथा । पुनश्च
 समरसूद्धानि संगामसुरवे रामोजामदग्न्यः कार्तवीर्यं हेहयमिवेति

भाषाटीका

गिलोयके काथको योपलके चूर्णके साथ मिलायके
 योवेतो कफसाहित जो जीर्णज्वर सो नष्ट होय ॥ ४७ ॥

पुनराह पञ्चसूलीति

पंचसूली कषायस्य सकृष्णस्य निषेवणं त्र
 जीर्णज्वरः कफकृतो विदधाति पलायनं ॥

॥ ४८ ॥

सकृष्णस्य पिप्पली चूर्णयुक्तस्य पञ्चसूली कषायस्य लघु
 पंचसूल्याः काथस्य निषेवणात् तत्यानाभ्यासात् कफकृतः श्ले
 ष्मप्रकोपाज्जातः जीर्णज्वरः पलायनमपयानं विदधाति स्वयती
 पलायतीत्यर्थः ॥ उक्तं च ॥ पिप्पली चूर्णसंयुक्तः काथश्छिन्नरुहो
 द्भवः । जीर्णज्वरकफध्वंसी पंचसूलीकृतो यथा ॥ कासाजीर्णरुचि
 श्वासहृत् पाण्डुलमिरोरानुदिति ॥ ४८ ॥

जीर्णविषमसान्निपातज्वराणां शान्त्युपायमाहा शरीशुंठीत्यादिना ॥

सटीशंठीरेणुः सुरतरुनंताचवृद्धती घन-
स्तित्कगतिक्तंखलुनवाभैरभिर्विरचितः क
षायःपातोयंमधुकणाविमिश्रःशमयतित्रि
दोषानिःशेषंविषममापिजीर्णज्वरमापि ॥

॥ ४९ ॥

शक्यादिनवाभिर्द्रव्यैर्विरचितोनिष्पादितः कषायः क्वा
यः अयंमधुकणाविमिश्रः मधुचकणाचताभ्यांयुक्तः पीतः सन्
खलुनिश्चयेनानिःशेषं त्रिदोषमारिखलं सन्निपातं विषमज्वरं चतु
र्थकादिज्वरं जीर्णज्वरमापिशमयतीत्यन्वयः । कषायेसिद्धेपूते
चमधुपिप्पत्यौपश्चान् पक्षोमव्ये । तत्रशटीगन्धपलाशी शण्ठी
विश्वभेषजम् रेणुः पपटः सुरतरुर्देवदारुअनंतादुरालभा चृह
तीकण्टकारिका घनोमुस्ता तित्ककडुकीतिको भूनिम्बः ॥५

भाषाटीका

सटी सोंठ पित्तपापडा देवदारु जवासा भटकडैया
मोथा कडुकी औरचिरायता इन नौ औषधियोंका
काटा मृत्तिका के पात्र में करे पीछे उसे छानले फेर उ-
समें मधु और पीपल का चूर्ण मिलाय के पान करे तो स
न्निपात के ज्वरों को तथा विषमज्वर और जीर्णज्वर को
नष्ट करे इससे रोगी सुखपावे ॥ ४९ ॥

अथकाहिकज्वरस्यौबधसाह । वासोति ॥

वासापटोलत्रिफलाद्राक्षसम्पाकनिंबजः
समधुःससितःक्वाथोहन्यादेकाहिकज्वरं
॥ ५० ॥

वासाद्यष्टानांक्वाथः कषायः समधुः ससितश्चमाक्षिक
शर्कराम्यांयुक्तः पीतः सन् एकदिनेदिने एककालेयः

समायातिसज्वर रुकाहिकस्तंडन्यात् नारायेत् ॥ काथेसिद्धे पूते
 तत्र मधुमिते प्रक्षेप्ये तत्र वासा अट रूपः पठोलः कुलकम्- त्रि
 फला- पथ्या विभीत धात्रीणां फलानां समाहारः अजादित्वाद्या
 पद्मिगोरिते च डीप् । द्राक्षा गोस्तनी- सम्पाको व्याधिघातः निम्बः
 सर्वतोमद्रः ॥

भाषाटीका

अडुसा- पलवल- हरड़- बहेड़ा- आमला- दारव- आ
 र्वध- औरचीचके पत्ते इन आठोंका काढ़ा करके छानके
 उसमें मधु और सर्करा मिलाय के पीले इससे दिन दिन
 आवे रुकही समय पै बुखार सो नहिं आवे ॥ ५० ॥

अथात्र तर्पणमाह तन्वङ्गोति ॥

तन्वङ्गिगंगोत्तरतीरभूमौ ममारहाकोप्यसु
 तस्तपस्वी । जलं जलितस्य कृतं ददातु सैका
 हिकः साद्यदितनुजन्मा ॥ ५१ ॥ † ॥ † ॥

हे तान्वाङ्गे हे कृशावयवे- तनूनि कृशान्यङ्गान्यस्याः

। कोपि अज्ञान नाम जात्यादिः असुतो विधमान- पुत्रः- तपस्वी
 तापसः गंगोत्तरतीरभूमौ भागोरथ्यावासकृत् भूमिकायां- हाइ
 तिशोके- ममारमृतो भूत । सैकाहिकः रुकाहिकेन सह वर्तमा
 नः पुत्रान्यादिचेत्- तेतव- अनुजन्मा कनीयान् भ्राता- स्यात्- तर्हि
 तस्मिन्ने अपुत्रतापसार्थं कृत्यानां कर्त्तारि चेतेषु । भवती जलं
 ज्जालं ददातु । गंगोत्तरतीरभूमौ यो पुत्रस्तापसो मृतः स तृष्यता
 म्पिदं सतिलं जलं तस्मै स्वधानम इति वाक्ये नार्वत्थपव हस्त
 स्तर्पयेत् ॥ यश्चात् ॥ अङ्ग- वङ्ग- कलिङ्गे- पुमौराष्ट्रमगधेषु च ।
 वाराणस्याञ्च- इतं तदेकाहिकं संस्मरेत्ययं श्लोकः पठनीयः

अथतृतीयकज्वरेपाचनमाह। सशिशिरइति

सशिशिरःसधनःसमहौषधःसनलदःस
कणःसपयोधरः समधुशर्करस्यकषा
यकोजयतिबालमृगाक्षितृतीयकं॥५२॥

हेबालमृगाक्षि. बालमृगस्यहरिणाशिशोराक्षणी

इवास्थिरे अक्षिणीनयने यथास्तत्सम्बोधने। सषःपुरोक्ती
कषायकःकायःसमधुशर्करःसाक्षिकेणमितयाचसहितःतृ
तीयकज्वरेविशेषं तृतीयेहृनिभवम्. कालप्रयोजनाद्रोगइति
कम्। जयति नाशयति। कथम्भूतः। शिशिरचंदनम्. धनंधन्य
कम्. महौषधं. नलदमुशीरम्. कणामगधोद्भवा. पयोधरोमु
स्तापतैः सपदपूर्वैः सहवर्तमानः। सिद्धेपूतेकाथे मधुसितयोः
प्रक्षेपःकार्यः। उक्तञ्चचक्रपाणिदत्तेन। महौषधामृतामुस्त
चदनोशीरधान्यकै। काथःस्वृतीयकंहाते शर्करामधु यो
जितइति॥

भाषाटीका

चंदन. धानियां. सोहं. स्वस. पीपल. औरमोथा.

इन छः द्रव्योंका काथ करके छानके और मधु सक्कर
मिलाय के पीवे तो तीसरोदिन का ताप भागजाय ५२

अथचतुर्थकज्वरेनस्यमाह। चतुर्थकइति

चतुर्थकोनशयतिरामठस्य घृतंनजोर्णेन
युतस्यनस्तात् लीलावतीनानवयोवना
नांमुरवावल्लोकादेवसाधुभावः॥५३॥

॥ ५३ ॥

हेबालमृगाक्षीजोर्णेनपुराणेन. घृतेनल्लविषा. युतस्य

रामठस्यवाल्लोकास्य. नस्यात्. नस्तात् नासिकायांपदानादि

तियावत् नासिकायै हेतम् शरीरावयवर्धयत् । नसनासिकाया
 यत्नतसङ्गुद्रेष्यति नासिकाया नसादेशः ॥ तस्मात् चतुर्थकोज्व
 रः चतुर्थेन्दुमवोमहागदा । दिनद्वयत्वति कम्पयः स्यात् स
 हिचतुर्थक इत्युक्तेः चतुर्थकश्चतुर्थेन्दो त्यत्रत्यागमदिनं गृही
 त्वाव्याख्येयम् । नश्यातिलयं प्राप्नोति । कस्मात्कश्चनवयौव
 गानामतिक्रान्तमुग्धभावानां युवतीनां पुनश्चलीलावतीनां क्रीडा
 युक्तानां विलासवतीनां वा शृङ्गारभाव चेषाविशिष्टानां वा स्त
 हशीनास्त्रीणां सुखावलोकात् सुखस्य वदनस्य अवलोका-
 दवलोकनादर्शनात् साधुभाव इव साधोः सज्जनस्य कुल
 जस्य भावः स्वभावो यथा नश्याति तथा । लीलाकेलिर्विलास
 श्च शृङ्गारभावजाकियेति हेमचन्द्रः ॥

भाषाटीका

एक वर्ष से पुराना घी उसमें डींग मिलाय के जो
 उसकी नस्य लेवे तो चौथेया जो दोदिन बीच में दे
 के चौथे दिन तप आवै सो नष्ट होय ॥ ५३ ॥

नस्यान्तरमाह । अखंडितोति ॥

अखंडितशरत्कालकलानिधिसमानने
 चतुर्थकहरं नस्यं मुनिद्रुमदलाम्बुना ॥४

॥ ५४ ॥

हे अखण्डित शरत्काल कलानिधिसमानने अखंडितः
 सकलोयः शरत्काले वर्षावसानसमये कलानिधिश्चन्द्रः तेन
 समानमाननं मुखयस्यास्तत्सम्बुद्धौ । मुनिद्रुमदलाम्बुना बं
 गासेन पत्रस्वरस्नेन नस्यं कृतं तन्नस्यं चतुर्थकहरं चतुर्थक-
 ज्वरस्य हन्तृ भवति ॥

भाषाटीका

भाषाटीका

अगस्तिया के पत्तेन को मलके निचोड़े लें और उस
निचोड़े जल को नस्य लेनेसे चौथैया तप नष्ट होइ ॥ ५४

चतुर्थकज्वरे पाचनमाइ । सुरदावित्यादिना ॥

सुरदारुशिवाशिवास्थिराद्येषां विश्वैक
चितः कषायकः मधुना सितया सम-
न्वितः परिपीतः शमयेच्चतुर्थकं ॥ ५५ ॥

॥ ५५ ॥

सुरदावीदिषाड्यैः कषायकः काथः कथितोऽमिहितः

समधुनाकुसुमासर्वेन सितया शर्करया च समन्वितः संयुक्तो ये
न चतुर्थकज्वरिणा पीतः कृतपानः तस्य चतुर्थे वा चतुर्थे अहिम
वंज्वरं शमयेत् शान्तिं प्रापयेत् । तत्र सुरदारु देवदारु शिवापञ्च
रेखा हरीतकी यद्वा स्वर्णचूर्णजीवन्ती हरीतकी शिवा आमलकी
स्थिराशालिपर्णी चृषोवासकः विश्वशंठी ॥ उक्तञ्च ॥ सुरदा
रुशिवाद्येषां विश्वैश्वरिणा स्थिराश्चारीभृतां तितया मधुना । अपहृते
चतुर्थे दिनप्रमवज्वरमारुक्कुमृत्यु इयाधियाति मृदाति ॥ तथाहि
चक्रपाणिदन्तः । वासाघात्री स्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः ॥

भाषाटीका

देवदारु. हरड़. आमला. सालिपाणी. वांस. और
सांठइन छुओं का काथ करके उसमें मधु और शक्कर
मिलायके पान करै तौ चतुर्थकज्वर की शांति होइ ५५

अथ शीतज्वरमेषजमाइ । तक्रमित्यादिना-

तक्रं त्र्युषणचूर्णयुक्तमथवा मधुसंतती
सती तद्वत्कपलरत्नकानथकुथ्या शीता
तुरः शीलयत आलिगेदथवासुइ

दृढतरं तारुण्यमद्यालसाः काश्मीरागुरु
लिंसपीवरकुचाः कामं कुरंगीदृशः ॥

॥५६॥

शीतातुरः शीतज्वरीः त्र्यूषणचूर्णयकंत्रयाणा मूषर्णनं
विश्वोपकुल्या मरिचानां समाहारस्त्र्यूषणम्. तस्य चूर्णेन रज
सायुक्तं मिलितमेतादृशं तत्र चतुर्थींशं जलसंयुक्तं दधिशीलयेत्
सेवेत् ॥ यतः । तत्रं रुचिकरं वाहिदीपनं पाचनं परम् ॥ उदरयेग
दास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ॥ त्र्यूषणं दीपनं हंति श्वासकासत्व-
गामयान् । गुल्ममेहकफस्थौल्पमेदः श्लीपदपीनसान् । अथ-
वायक्षान्तरे मद्यं हलिप्रियां शीलयेत् । यतमद्यं सर्वमये दुष्णां
पित्तघ्नं नाशनम् । मेदनं शीघ्रपाकं च रूक्षकफहरं परम् ॥ अ-
म्लञ्चदीपनं रुच्यं पाचनं वासकाश्च तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्च विशदं
व्ययापिचबिकाशिच ॥ अथ वासतीं शोभनां हसंती मङ्गारधानं
शीलयेत् ॥ यतः आग्निर्वायुकफस्तम्भशीतकम्पाविनाशनः । आ-
माशयकश्चापिरक्तपित्तप्रकोपनः ॥ तद्भूतथैव कंवल रत्नका
चसेवेत् । तत्र कंवलो मेषादिलोमानिर्मितः रत्नक पर्वतीयो ने
पालकम्वलः कुतयाभिघ्नश्लेष्मागलो मराचित द्वाते विभेदः । यतः
। कंवलवंतं न वाधते शीतः । अथ तद्भूतकुन्थां कन्थां सेवेत् । यत
अद्भुः । मिह्नाप्राणस्य रक्षार्थं कन्था शीतनिवारणीति । अथ वा-
सर्वोत्कृष्टपक्षे तारुण्यमद्यालसाः तारुण्ययोचनं तदेव मद्यं-
मत्ततोत्पादकम्. तेन तारुण्यमद्येन अलसाः क्रिया मन्दाः आ-
लस्ययुक्ताः पुनः काश्मीरागुरुलिंसपीवरकुचाः काश्मीरं कुंकु-
मम् अगुरचांशिकम्. ताभ्यां लिप्तादिरघोपीवरौ स्पृशेत् कुचौ-
स्तनौ यासाम् एवंभूताः कुरंगीदृशः कुङ्कुमाराण्यः दृशौ नेत्रे इव
दृशौ यासांताः नार्यदृढतरं गादाभालिंगनं यथा भवति तथा कामं

यथेष्टं मुहुः पुनः पुनः आलिङ्गैत् उपगहेत् यत उक्तम् । कूपोदकं-
 बटच्छायानारीणां सुपयोधरौ । शीतकाले भवन्त्युष्ण उष्णकाले
 कशीतला इति ॥

भाषाटीका

जो शीतज्वर वाले को जाड़ा बहुत असह्य लगे तौ सो ठ
 मिरच और पीपल इनका चूर्ण मिलाय के तक्र का पौवे । यद्वा
 • मादिरा को पौवे • वा निर्धूम अंगीठी आगिन से भरी हुई
 को आगे धर के तापै • तथा कम्बल वा गुदमा वा सौड
 ओढ़ै • अथवा केशर और कुचन में लगाये हुए और
 यौवन मदमाती हारेणी के से हैं नेत्राजिन के ऐसी कामि-
 नीन को दूढ करके वेर २ मन भार के आलिङ्गन करै तौ-
 शीतनिवृत्त होजाय ॥ ५६ ॥

* अन्यदपि शीतज्वरे भेषजमाह शक्राव्हेत्यादिना

शक्राव्हेद्दुग्धवृषामृतानां निर्गुडिकासुं
 गमहोषधानां क्षुद्रायवानीमहितः
 कषायः शीतज्वरारण्यहिरण्यरेताः ॥

॥ ५७ ॥

शक्राव्हादिभिर्नवभिर्द्रव्यैराचितः कषायः शीतज्वर ए
 व अरण्यं विपिनं तस्य हिरण्यरेतः आग्निर्भवति । तत्र शक्राव्हेः
 इन्द्रजवः ददुग्धश्चक्रमर्दकः • वृषोवासकः अमृता गुडची • नि
 गुडिकासिन्दुकः मृद्गैसार्कवः महोषधं शण्ठी • क्षुद्रानिदिग्ध
 कांयवानीवातारैः ॥

भाषाटीका

इन्द्रजौ, कसौदी, अडुसा, गिलोय, संभालू, भागरा, सौठ, भर
 कटया इनका काड़ा शीतज्वर वृननष्ट करने में आगिन ही है ॥ ५७

अथानेकैः श्लोकैर्विषमज्वरस्य भेषजान्माह । वाङ्माधुर्येत्यादिना

वाङ्माधुर्यजितामृतमृतलतालक्ष्मीशि-
वाभेशिवा विश्वाविश्ववरेघनोघनकुचे
सिंहोचसिंहोदारि र्गभिपंचमिरोषधै
मधुकणामिश्रः कषायः कृतः पीतश्चे-
द्विषमज्वरः किमुतदात न्वङ्ग नक्षीयते

॥ ५८ ॥

अत्रपञ्चभिः सम्बोधनपदैः पञ्चौषधाणां योगः । हे
वाङ्माधुर्यजितामृते वाचावाण्याः माधुर्यरामणीयकं तेनार्ज-
नंपरामृतममृतं पीयूषं पियासा तत्सम्बोधने । अमृतलतावत्स-
दनी । हे लक्ष्मीशिवामे लक्ष्मीश्च शिवाचते तयोः आमेव आमा-
शोमायस्याः सा तत्संबोधने । शिवाजामलकी । पुनः हे विश्व-
वरे विश्वाम्यः सर्वाभ्यो वानिताभ्यो वरे श्रेष्ठे । विश्वंशं ण्ठी-
। पुनः हे घनकुचे घनो निरन्तरो कुचोस्तनो यस्याः तत्संबोधने
घनोमुस्तकः ॥ पुनः हे सिंहोदारि सिंहवत् उदरं यस्यास्तत्सम्बो-
धने । सिंहो कण्टकारी र्गभिरिक्तैः पञ्चभिः पञ्चसङ्ख्याकै रौषधै
रगदैः कृतो निष्यादितः कषायः काथः । मधुकणामिश्रः साक्षिकस-
हितेन पिप्यलीचूर्णेन मिश्रः सम्युक्तः चेत् यदि पीतः कृतपानः
तदा तर्हि हेतन्वाङ्गं तनूनि मूत्राणि कृशान्यङ्गान्यस्यास्तत्सम्बो-
धने किमु विचारयुत्त्वम् यद्वा त्वं सम्भावय क्रियायां योम्यतां
निश्चिनु । किमु सम्भावनायां स्याद्विचारे चापि दृशते इति सोदि-
निकरः । विषमज्वरः सन्त तादि भेद भिन्नो ज्वरविशेषः नक्षीयते
क्षामो न भवति आपेतु भवत्येवेति शिरश्चालनेनार्थः । यथाह
भ्रामिश्रः । स्वप्रकाशे । मुस्तामलकगुडचीं विश्वौषधकण्टका-
रिकाकाथः । पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्तीति ।-

ज्वरश्चाविषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः । अथोल्बणस्य दोषस्य
 तेषु कार्य्यं चिकित्सतम् ॥ विषमेष्वथ कर्तव्यमूर्द्धनाधश्चशो-
 धनम् । स्निग्धोष्णोरन्नपानैश्च शस्ये हिषमज्वरम् ॥ अथास्यभे-
 दः । सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकाविति ॥

भाषाटीका

जो विषमज्वर सामान्य साजाता होतो गिलोयसोठ-
 आंवला-मोथा-और कुंदकारी-इन पांचों का कूटकर का
 करले-फिर उसे छानके उसमें पिसी पीपलों का चूर्ण और म
 धुमिलाय के पीवें तो विषमज्वर नष्ट होय ॥ ५८ ॥
 सनागरायाइति अयंश्लोकः पूर्वश्लोकार्थस्यष्टीकरणाय ॥ ५९ ॥
 नान्यानीति ।

सनागरायाः सपयोधरायाः ससिंहिक्र
 याः सगुडाचकायाः धात्र्याः कषाया
 मधुनाविमिश्रः कणाविमिश्राविषमज्व
 रघ्नः ॥ ५९ ॥ नान्यानिमान्यानि किमौ-
 षधानि परन्तुकान्तेन रसो न कल्कात् ।
 तैलेन युक्तादपरः प्रयोगो महासमीरे विष
 मज्वरेपि ॥ ६० ॥

हेकान्ते हे सर्वङ्ग सुन्दरि-सर्वङ्ग सुन्दरी नारीकान्ताका
 व्येपुकथ्यते । कास्यतेस्म-कर्मेणिड-तात् भावेत्तः विषमज्वर
 विषये अन्यानि कथ्यमानाङ्गेषु जादितिराणि औषधानि भेषजानि
 । किमेतप्रश्ने । नमान्यानि नमन्तव्यानि किम् । अपितुमान्या-
 न्येव । परन्तुकिन्तु-महासमीरे अर्दितरोगे-विषमज्वरेपिसन्तता
 दौच-तैलेनातैलेन-युक्तात्सम्पृक्तात्-रसो न कल्कात्पिष्ट
 त् लक्षणात्-अपरोऽन्यः-प्रयोगः-उल्लेखोपायो न नास्तीत्यर्थः ।

यथाहभावमिश्रः । तिलतैललवणयुक्तः कल्कोनशकनस्यसेवित
प्रातः । विषमज्वरमपहरते वातव्याधीनशेषांश्चोति ॥

भाषाटीका

लहसन को पीसके तिल के तैल में मिलायके ल
वणभीगेर के प्रातःकाल सेवन करें तो अर्दितादिवात
के रोग और विषमज्वर ये नहिं रहै ६० ॥

भवतीति ॥

भवति विषमहंत्री चेतकी दौद्रयुक्ता भवति
विषमहंत्री पिप्पलीवर्द्धमाना विषमज्वर
मजाजीहान्तयुक्ता गुडेन प्रशमयति तथापि
सेव्यमाना गुडेन ॥ ६१ ॥

दौद्रेण कपिलवर्णेन मधुना युक्ता मिथिता चेतकी
अस्त्राहरीतकी विषमहंत्री भवति विषमस्य सन्ततादिज्वरस्य
नाशकर्त्री भवति । पुनश्च वर्द्धमाना पिप्पली विषमहंत्री भवति ।
पिप्पल्यां वर्द्धमानत्वं यथा त्रिवृद्धा पञ्चवृद्धा वा सप्तवृद्धाथवा-
कणा । पिवेदष्टादशदिने तथैवाय कर्षयेत् ॥ षट्त्रिंशद्दिने
सिद्धं पिप्पली वर्द्धमानकमिति ॥ पुनश्च । गुडेन युक्ता अजाजी
जीरकः विषमज्वरं हन्ती । तथातद्गुडेन सह सेव्यमाना सेव्य-
ता उरनायवानी विषमज्वरं प्रशमयति तस्योपशान्तिं करोति अत्र
क्रमेण योगचतुष्टयमुक्तम् ॥

भाषाटीका

जोहरीतकी के चूर्णको मधुमें मिलायके कछुदिन
सेवन करे तो या तीन वा पांच वा सात इन्में किसी एक प्र-
म सेवदाके पीपलोंको दूधमें औटावे पानीजलजायतब
दुग्धको पीके पीसीनाले अथवा जीरेके चूर्णको गुडमें-

मिलायकेसेवनकरैतोविषमज्वरभागजाय ॥ ६१ ॥

स्वकांतिजितोति

स्वकांतिजितरोचनेचपललोचनेमालती
प्रसूननिकरस्फुरत्कवरिपंचवक्त्रोदारै।
पटोलकडुरोहिणीमधुकंचेतकीमुस्तकं-
प्रकल्पितकषायकोविषममाश्रजेजीय
ते ॥ ६२ ॥

हे स्वकान्तिजितरोचने। स्वकीययाकान्त्याशोभया

जिता पराजितारोचनार कृकह्लारं गोपितं वापयासातत्संबो
धनेरोचनार कृकह्लारे गोपितवरयोषितोः। रोचनः कूटशा
त्मल्यां पुसिस्याद्रोचके त्रिष्विति मोदिनीकरः। हे चपललो
चनेचपलेतरलेलोचनेनेत्रेयस्याः सा तत्संबोधने। पुनः के
स्मृते हे मालती प्रसूननिकरस्फुरत्कवरिमालती प्रसूनानां सु
पना कुसुमानां प्रकरोनिकरः तेनस्फुरन्ती प्रकाशमाना सक
पना वा कवरी केशानां सान्निवेशोयस्याः सा तत्संबोधनेपुनः
हेपंचवक्त्रोदारै पञ्चवक्त्रः सिंहस्तद्दुदरं यस्यास्तत्संबोधने। प
टोलस्तिक्तकः कडुरोहिणीकडुका मधुकंमधुपष्ठी चेतकी
त्रिरेखाहरीतकी मुस्तकोमुस्ता रणैपञ्चभिः प्रकल्पितोरचि
वः कषायको निर्यासः आश्राक्षिप्रं विषमं सन्नतादिभेदभि
न्नं ज्वरविशेषं जेजीयते आतिशयेन जयति ॥

भाषाटीका

पलबल कडुकी मुल्हैटी हरड़ और मोथा इन पाँ
चोंका काड़ा पीनेसे शीघ्र ही विषमज्वर जातारहे ॥ ६२ ॥

किमुन्मयसीति

किमुन्मयसिप्रियेकुवलयंकराभ्यामि

दंमदीयवचनं सुधारसं समाकर्णय पु
राणाविषमज्वरकुलकनिवासेहोद्गजासु
ताघनकषायकोमधुयुतावरावर्तते ६३

हेप्रियेपीणातीतोपियाभार्या तत्सम्बोधने करा
भ्यांकुरुत इतिकरौहस्तौताम्यम् इदं कुवलयं कमलकुमुदादि
सामान्यं जलजपुष्पं कमल भित्तियावत् । किमुम्भयसी केम
र्थं त्वयैतत्स्मास्यते अनेन ज्वरव्याकुलतां विहाय चित्तं सात्र-
धानं कुर्वीति सूचितम् । तर्हि किं करोमीति चेत् तत्राह सुधा
रससंमज्जिता स्यादतुल्यं मदीयवचनं ममोक्तिं समाकर्णय
त्वाचित्तस्थरी कृत्याश्रुणु । किंतत् तदाह पुराणोति । पुराणाविष
मज्वरे पुरातने विषमज्वरे कुलकादिषु कषायकः काथो
मधुयुतो माक्षिकसंयुक्तो वरीवर्तते आस्ति अतः किम्भयम् ।
तत्र कुलकं पटोलस्य फलम् निम्बः निम्बस्य त्वक् सिंहीकेट
कारिका इन्द्रजः इन्द्रयवः । अमृतागुडूची घनोमघनामा ॥

भाषाटीका

पल्लवल नीमकीछाल मटकट्या इन्द्रजौ गिलोय
और मोथा इनका काड़ा पीके फिर पुराने विषमज्वर से क्या
भय है ॥ ६३ ॥ योमजेदिति

योमजेत्सुमधुश्यामां हेहेमकलशस्त-
नि । विषमेषु व्यथास्तस्य न भवन्ति कदा
कच ॥ ६४ ॥

हेहेमकलशस्तानि हेमः कनकस्य कलशो घटौ ता
विवस्तनौ वक्षोजौ यस्याः । स्वाङ्गान् चोपसर्जनादसंयोगो यथा
दिति पक्षे डीप् तत्संबोधने । योविषमज्वरी समधुश्यामां म
धुनामाक्षिकेण सह श्यामां त्रिष्टुतां मजेतसेवेत् तस्याविष

मेघुसन्ततादिज्वरेषु व्यथादुःखानिकदाचनकस्मिन्नपिक
ले नभवान्ति कदाचिदापि नभवन्तीत्यर्थः ॥ अथवायःपुमा
न् समधुश्यामां मधुनासहश्यामां कृष्णांपिप्लोमजेत् तस्य
विषमेषुज्वरेषु व्यथाः कदाचननभवान्ति । षडायःकामीसमधु
श्यामां मधुनामद्येनसहश्यामां षोडशवार्षिकी भार्यामजेत्
तस्याविषमेशोः कामस्यपीडानभवन्तीत्यर्थः ॥ मधुमद्येपुष्प
रसेक्षौद्रे इत्यमरः । श्यामाषोडशवार्षिकीति प्रसिद्धिः । अस्या
लक्षणम् । स्निग्धनखनयनदशनानि स्तुश्यामानेनीस्थिरस्ने
हा । सुस्पर्शशिशिरमांस लवङ्गनासामतारयामेति-

भाषाटीका

जोविषमज्वरी मधुकेसाथकालेतिधारेकासेवन
करे अथवा मधुकेसाथपिसीपीपलोंकासेवनकरे
तोउस्कोविषमज्वरकीपीडाकभीनहींहोय ॥ ६४ ॥

क्षणमपीति

क्षणमपिचलतांजहीहिसुग्धेशुणुवच
नंसमतान्विसावधाना बसतिशिरसि
मेघनादमूलव्रजातितरांविषमोविला
सहष्टे ॥ ६५ ॥

हे सुग्धेहेअङ्गुरति यौवने उदयद्यौवनासुग्धाल-
ज्जावीदिति मन्मथेति लक्षणात् । हे विलासहष्टे विलासोहा
वभेदोद्दृष्टौ दर्शनेनेत्रयोर्बुद्धौ वायस्यास्तत्संबोधने । दृष्टि...
रत्नयांबुद्धौ लोचनेदर्शनेपिचेति मोदिनेकरः । क्षणमपिनि
र्व्यापारतयास्थिरीभूयकिञ्चित्कालमपीति यावत् । चलतां
चाञ्चल्यं जहीइत्यज । हेतात्विहेकशाङ्गि तनूनि कुर्यात्पङ्क
न्यस्याः तत्संबोधने । योतौगुणवचनादेतिङीप् । सावधाना

मानोऽशोकेन सहवर्तनानामवती ममवचनं मदीया मृत्ति शृणु आ
कर्णय किंतवतदाहवसतीति । मेघनादसूले मेघनादस्य तंडुली
यशाकस्य मूलसूत्रघ्नः जामिन् शिरसि उत्तमाङ्गे वसाते वद्धे सार्ते
विषमो विषमज्वरः ब्रजति तराम् आतिशयेन गच्छतीत्यर्थः ।

भाषाटीका

चौलाईकी जडका शिरसे बांधना विषमज्वरको रोगेता है
हेतान्विपुनश्च ममवचनं शृण्विति संबन्धः । किंतवतदाहा विषमसर्पेति

विषमसापि हस्त्यसौ कषायो मधुमधुरो
मादिरामृताशिवानां अहामिवसत-
तन्तवप्रकोपचरणसरोरुहयोर्लुठन्
इठेन ॥ ६६ ॥

मधुमधुरः मधुना साक्षिकेण मधुरो मधुररसयुक्तो ।
मादिरामृताशिवानां त्रयाणामसौ कषायो निर्व्यहः विषमं विषम
ज्वरं हरत्यापि हन्तिकेम् हन्त्येव । अपिसम्भावना प्रश्नशङ्का ग-
हीससुचये । तथायुक्तपदार्थेषु कामकारकृत्या सुचोति मोदिने क-
रः । अत्र दृष्टान्तः । कः कसिवतवप्रकोपत्वदीयं प्रकृतं क्रोधमह
मिन् । यथाऽहंहरामितया किं कुर्वन् तव चरणसरोरुहयोस्तव
पादपद्मयोः सततमश्नन्तं इठेन वलात्कारेण लुठन् अ-
श्वइवेतस्ततः पतन् । अनेन गुरुमानो दर्शितः । सच अपरस्त्री
सम्भोगदर्शनाद्विजन्मा चरणपातस्रष्ट्यादानाद्यपने योगुरु-
रित्युक्तः ॥ तत्र मादिरामृतास्य पुष्याघातकी अमृतागुडूची शि-
का आमलकी ॥

भाषाटीका

मधुकेमेलसे मीठा जो धायके फूल और गीलोंय तथा आ-
मले इनका कादा पीना विषमज्वरको हरे है ॥ ६६ ॥

अवलेइति।

अवलेकमलात्तुरक्तकले चलदुकुम
 लेष्टकामकले अमृताब्दाशिविम्-
 धुमाद्विषमेविषमेविषमेषुविलासरते

॥ ६७ ॥

अवलेन अल्पवलयस्यायस्याः सा तत्संबोधने
 अल्पार्थेऽन्नन् । हेकमलात्तुरक्तकलेकमलाश्रोस्तस्यास्त
 नुः शरीरतद्द्रक्तालोहिताकलाअंशमात्रयस्याः सा तत्संबोधने
 पुनःकिस्मृतेचलदुकुमकमले दृशोकमलेइवचलतीचंचले
 द्दुकुमकमले यस्याः सा तत्संबोधने । पुनश्चकामकलेष्टतागृही
 तः कामेनअनुरागेणभोगेच्छया वा कलोमधुरध्वानेर्ययाः सा
 तत्संबोधने । पुनःदोविषमे हे असमानेविगतासमासदृशीः य
 स्याः तत्संबोधने । पुनश्चविषमेषुविलासरतेविषमाः पंच
 दृषवः शरायस्यतस्यकामस्ययोविलासो लीलात्तरातेरनुरा
 गोयस्यास्तत्संबोधने । विषमेविषमज्वरं निमित्तं कृत्वा अमृ
 तादीनां त्रयाणां क्वाथः कर्तव्यः । निमित्तात् कर्मयोग इति सप्त
 मी । अत्रक्वाथस्य निमित्तां विषमः तस्यामृतादिकर्मणा सह सं
 योगात् । तत्रामृतागुडचो अद्वौसेधनामा शिवां आमलका
 र्णान्द्वैक्यम् तत्रेमधुमत् माक्षिकसहितम् । सर्वां कषायं
 पिवतो विषमीनस्यतीत्यर्थः ॥

भाषाटीका

गिलोय-मोथा और - आवलों का काढ़ा कर उस्में
 मधुमिलाके पीवेंतो विषमज्वर अवश्य नष्ट होय ॥ ६७

अथज्वरहरंधूपनमाह । आयति

आयिकुशारसमानमतेमतेमातिमता

अतिमन्मथमन्थरे ज्वरहरंरुगारिष्ट
शिवावचायवहविर्जतुसर्षपधूपना।

॥ ६८ ॥

अपीत्यनुराग पूर्वकंसम्बोधनम् । हेकुशासमान
मते दर्भासतुल्यातीक्ष्ण मातिर्बुद्धिर्यस्यास्तत्संबोधने । हेमाति
मतांमते पाण्डितानांमध्येमाननीये । पुनः हे अतिमन्मथमन्थ
रे अतिमन्मथीत्यर्थः कामस्तेन मन्थरे मन्दगामिनि । रुगाद्यष्ट
नां धूपनं धूपः ज्वरहरम्भवाति ॥ तत्र रुक्कुष्ठम् अरिष्टोनि
म्बः शिवाधानी बचागोलोमी यवः इन्द्रयवः हविर्घृतम्
जतुलाक्षा सर्षपः गौरसविषपः ॥

भाषाटीका

कूटनीमकीत्वचा आवला बच इन्द्रजव धीला-
ख औरस्वेतसरसो इनआठों का धुआं ज्वरकूहरैहैदुप
अथैकस्मिन्दिनेद्विवारमागच्छतो ज्वरस्यभेषज्यमाह ॥ तिके
त्यादिना।

तिकोशीरवलाधान्यपर्यटांमोधरैः-

कृतः । कायः पुनः समायांतं ज्वर-

शीघ्रं विनाशयेत् ६९

तिकोदिषडभिर्द्रव्यैः कृतो निष्यादितः कषायः पुनः समायांत
मेकस्मिन्नहनि एकवारमागत्य पुनर्द्वितीयवारं तस्मिन्नेवदिने
आगच्छंतं ज्वरं शीघ्रं त्वरितं विनाशयेत् अदर्शनं कारयेत् ॥ त
त्र तिको कटुका उशीरं बीरणमूलम् वलावाद्यालकः धान्यं
धन्याकम् पर्यटः पित्तारिः अस्मोधरोमुस्ता ॥

भाषाटीका

कूटकी स्वस बडियाला धानियां पित्तपापडा मोर्य

इन छठों का काकाटा दिनमें दो वे आने वाले ज्वर को दूर करे है
 ॥ अथ विषमज्वरक्षयादि रोगाणां प्रत्यारव्यानाय घृतविशेषमाह ॥ ४ ॥

गोपीत्यादिना

गोपीह्यासलकीस्थिरामराधजातिक्रा-
 पयःपालिनी द्राक्षाश्रीफलधावनीहिः
 साविषामुस्तन्द्रजःसाधितं स्यादाज्यं
 विषमज्वरक्षयशिरःपार्श्वव्यथारोच-
 कच्छर्दिःशोफहृल्लोमकप्रशमनली-
 लालतामंजरि ॥७०॥

हेलीलालतामंजरिलोलैवशृंगारादिचैष्टैवलतावस्त्री
 तस्यैमंजरीवस्त्री तत्संशोधने । गोप्यादिभिरोषाधिभिः साधितं
 निष्यादितमाज्यंघृतंपानान्चस्याद्वा विषमज्वरादीनां रोगाणां प्रशम-
 नंमारणं भवति ॥ तत्र गोपीशारिवा । आसलकीतिष्कला । स्थिरशा-
 लपर्णी । मराधजापिप्पली । तिक्तकडुका । पयोद्दोषैरम् । पालिनी
 त्रायमाणा । द्राक्षाश्रीफलः शार्ङ्गल्यः धावनीचुडती । हि-
 मंचंदनम् । विषाअतिविषा । मुस्तासुस्तकम् । इन्द्रजः । कलिङ्गम् ।
 विषमज्वराऽनियतकालजाजूर्ती ॥ क्षयः कासरोगविशेषो यस्मात् ॥
 शिरःपार्श्ववथासूर्यवर्तद्धिभेदाभ्यां मस्तकैकभागेपीडाअरोचको
 ऽरुचिरोगः । हृद्भिर्वसनरोगः शोफः शोथरोगः । हृल्लोमकः पांडुरोगप्र-
 भेदः । अस्यस्वरूपन्तु । यदातुपांडोर्वर्णः स्याद्भ्रतिश्चावपीतकः ।
 बलोत्साहक्षयस्त्वन्नामंदाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥ स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च
 श्वासतृष्णारुचिस्त्रमाः । हलीमकंतदातस्यविद्यादानिलपित्ततइति

भाषाटीका

शारिवा । आवला । सालपाणी । पीपल । कडुकी । सुरांधवाला ।
 त्रायमाणा । दाख । बेल । कटेली । चंदन । अतीस । मोथा । और

इन्द्रजौ. इन चौदह औषधोंसे सिद्धमया जोर्धी इस्के पीने
वा सुंघने से विषमज्वर. कृद्दि रोग. आधासीसी. अरुचि रोग
बमनकारोग. वादीकी सूजन. और हलीमक जो पाण्डु
रोग. विशेष ये सब मितै ॥ ७० ॥

अथ कर्मजज्वरं प्रायानाह । चलदल तरुसेवेत्यादिना ॥४

चलदल तरुसेवाहोममंत्रौ त्रिनेत्रद्विज
सुगुरुपूजाकृष्णनाम्नासहस्र माण
द्यात्परिदानान्याशिवस्तापसानामकल
मिदमारिष्टस्पष्टमष्टज्वराणां ७१

इदंचलदल तरुसेवादिकंसकलं सम्पूर्णं यथाविधि त्रद्वयानु
ष्ठितमष्टज्वराणां वातिकदीनामारिष्टम्. अरिक्वतिष्ठतीति अरिष्टं
नाशनं भवतीति शेषः । अष्टज्वरायथा ॥ दक्षापमानसङ्कुद्धरुद्रानि
श्वाससम्भवः । ज्वरोष्ठा एथग इन्द्रसंघातागन्तुजः स्मृतइति
। तथाहि । वातिकः पौत्तिकैश्चकफजो वातपित्तजः वातश्लेष्म
प्रभूतश्च पित्तश्लेष्मी द्रवस्तथा ॥ संघातागन्तुजादिवं ज्वरोष्ठावि
धउच्यतइति । स्पष्टं गन्थान्तरे स्फुटम् । किन्तत् इत्यपेक्षायामाह
चलदलेति । तत्रचलदल तरुः पिप्पलदक्षः तस्यसेवाविधिनि
र्दिष्टवर्त्मना पूजाहोमः प्रतिकूलग्नहमंत्रेण तमेव महमुद्दिश्य
विधेवत्स्थापिते गनौ महप्रीत्युत्पादकस्य हविषः प्रक्षेपः ।
मंत्रः प्रतिकूलग्नहमंत्रस्य. सिद्धमंत्रस्य वा जपः । त्रिनेत्रः मदा-
शिवस्तस्य पूजासहस्रकलशाभिषेकादिरूपा । द्विजानां ब्राह्मणानां
भोजनाच्छादनाद्यर्पणेन प्रीत्युत्पादनरूपा पूजा । सुगणां वा सुग
हयागादिषु पूजा । गुरोः परमार्थं पददानकर्तुं ब्राह्मणस्य च पूजा
। गुरुरग्निद्विजातीनां बर्णानां ब्राह्मणो गुरुरिति । सर्वेषामेव वर्णा
नां जन्मना ब्राह्मणो गुरुरित्यादि स्मृतेः ॥ कृष्णनाम्ना सहस्रम्

विष्णोर्नामसहस्रस्य पाठः । मक्त्परोगोद्युतिमान् बलरूपगुणा
 ल्वितः रोगात्तोमुच्यते रोगादिनिफलकृतेः । माणिक्यः मणीनां
 माणिक्यादिरत्नानां महदोषशान्त्यर्थं महाविपात्रया विधार
 णम् । गहनणायो यथा । माणिक्यमुक्ताफलाविद्रुमाणिगारुत्म
 कं पुष्पकवज्रनीलम् । गोमेदवैदूर्यकमर्कतः स्पूरत्नानीति ।
 परिदानानि घृतकुस्मादीनि ज्वरोक्तानि दानानि । तापसानां तप
 स्थिना माशीर्षादा मङ्गल प्रार्थनाः । यदुक्तं ग्रन्थान्तरे स्पष्टमिति
 तदाह मावमिश्रः । सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ।
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ सोमउमासहितम्
 सानुचरं नन्दादिगणसहितम् प्रयतः पावित्रः । विष्णुं सहस्र
 मूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम् । सुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वा
 न् व्यपोहति ॥ सहस्रमूर्द्धानामिति सहस्रशीर्षेत्यादिवेदाभि
 हितम् । नामसहस्रेण भारतोक्तेन ॥ ज्वरस्यापि देवतात्वात्
 पूजाकार्या । यत आह विदेहः ॥ तीर्थीयत न देवाग्निगुरुवृद्धो
 पसर्षणैः । अद्वयापूजनैश्चापि सहसा शास्यति ज्वरः ॥ तीर्थीयुषि
 जुष्टं जलम् । आयतनं देवाधिष्ठितं जालं धरपीठ पुरुषोत्तम क्षेत्र
 श्रीशैलादीतिदानैर्दयाभिरपि च द्विजदेवतागोर्गुर्वचनप्रणति
 मिश्च जपेस्तपोभिः । इत्युक्तपुण्यानि च यैरपचीयमानाः । प्रा
 क्पापजायदिरुजः प्रशमं प्रयान्तीति मेषजाचार्यश्च ॥ +

भाषाटीका

गोपलकीपूजा. दुष्टग्रहकर्मत्रकर्केहोम. दुष्टग्रह
 कीप्रीतिकेअर्थउस्केमत्रकाजप. सहस्रकलशाभिषे
 ककरकेमहादेवजीकीपूजा. वास्तुधाराऔरगहनधारा
 द्वारादेवतानकीपूजा. महाभारतोक्तविष्णुसहस्रनाम
 कापाठ. ज्वरकोनष्टकरेसेसेरत्नोंकाधारण. ज्वरके

नाशकरेसे घृतकुंभादिकोंका दान. और तपस्वीजनोंके
शीर्षादि इत्यादि पुण्यकर्मांकरके सब ज्वरोंकी शांतिहोती

अथ लोलिस्मराजः स्वकांतासम्बोधयन् ज्वरयुक्तज्वर

मुक्तयोर्हितमुपादिशति । अयीति ॥

अथिरत्नकलेकलानिधेकुशलकोकि
लकोमलस्वरे ज्वरवान्ज्वरवाज्जिता
थवालघुकुर्यादिशान्दिनात्यये ॥७२॥

अयीतिकोमलालये. हेरत्नकलेस्त्वानिस्वीजातित्रेष्ठा-
निकलाअंशायस्यास्तत्सम्बोधने । हेकलानिधेकलाश्चतुष्पाष्टि
संख्यकाः निधीयन्तेयत्र. इध्याजः कर्मण्यधिकरणेचेत्याधिक
रणोकिः तत्सम्बोधने । यद्वाकलाचन्द्रकलानिधीयतेऽवतेनहेश
शिवदने । हेकुशलेहेविज्ञे । हेकोकिलकोमलस्वरेकोकिलस्य-
पिकस्येव. कोमलोमृदुलस्वरोयस्यास्तत्संबोधने । ज्वरवान्ज्व
रोविद्यते यस्यसः ज्वरवर्जितोज्वरमुक्तोवादिनात्ययेवासराच
साने अशनंभोजनंलघुअगुरुकुर्यात् ॥ ज्वरमुक्तस्यलक्षणमाह
माधवकरः । स्वदोलघुत्वांशिरसः कण्डूः पाकोमुखस्यच । श्व
युश्चानालिप्साचज्वरमुक्तस्यलक्षणमिति-

भाषाटीका

क्याज्वरवाला क्याबिनाज्वरवाला सांरुकोइल्काभोजन
करनाचाहिये ॥७२॥

इतिलोलिस्मराजकृतोज्वरप्रतीकारः प्रथमो वि
लासः ॥१॥

इति श्रीकुलावधूत श्रीसखलत परिव्राजकाचार्य श्रीमद्
गिरगनन्दनाथभारतशिष्यवांलावधूत श्रीसुखानन्दनाथविर
चितायां सुखानन्दिन्यालोलिस्मदीपिकायां ज्वरप्रतीकारनाम्न

* प्रथमविलासस्यप्रकाशार्थः ।

अथक्रमप्राप्तस्यज्वरातिसारस्यरूक्प्रतिक्रियामाह । अमृतोति ॥

अमृतातिविषासुरराजयवस्तनायित्नाकि
गतकाविश्वपयः आतिसारहरंज्वरना
शकरंशृणुनिर्जतकुंजरकुंभकुचेर
हे । निर्जतकुञ्जरकुंभकुचेनिर्जितौ पराजितौ । कुञ्जरस्य-

राजस्य । कुंभौ हस्तिशिरस्थौ मांसापिण्डौ । कुचाभ्यांस्तनाभ्यांपया
तत्संबोधने । अमृतादिषष्ठांपयः काथस्तच्छृणुआकर्णय । की
दृशम् अतीसारहरं हरतीतिहरम् आतिसारस्यान्नगन्धेर्हरम् । पुनः
ज्वरनाशकरंज्वरस्यविनाशकरम्ज्वरातीसारनाशनम् ॥ तत्रअ
मृतागुडूची । अतिविषाशककलकन्दा । सुरराजयवोवत्सकःस्तन
पित्तुर्मुस्तकः किरातकोभूनिम्बः विश्वंशंण्ठी यथाह चक्रपाणि
दत्तः । नागरातिविषामुस्तभूनिम्बा मृतवत्सकैः सर्वज्वरहरः काथ
सर्वातीसारनाशन इति ॥

भाषाटीका

गिल्लोय । अतीस । इंद्रजौ । मोथा । चिरायता । औरसोठइ
नकाकादा सबअतीसारों तथा सबज्वरों कोनष्टकरैहै २

काथान्तरमाह । शीतेत्यादिना

शीतोशीरकथुम्बवत्सकहुकीपद्माक
धान्यामृता भूनिम्बास्वदवालाविल्व
कविषाविश्वौषधःसाधितः । काथो-
साक्षिकसाक्षिकोविजयतेह्रस्त्रासत्-
ष्णावमोदाहारोचकसंगभंगचतुरं
सर्वातिसारामयान् ॥ २ ॥

शीतादित्रतुर्दशमिरोषधिभिःसाधितोनीष्यन्नःसाक्षिकसा-

क्षिकः मधुप्रक्षेपयुक्तः क्राथः कषायः सर्वातिसारमयान् अ-
 त्विलानुदरामयान् विजयते जयति । कथम्भूतः क्राथः हृत्वा-
 सतृष्णा वमीदाहारोचक मङ्ग भङ्ग चतुरः हृत्वासः हेक्कारोगः तृ-
 ष्णापिपासा वमीचान्तेः दाहः संतापः अरोचको रुचिरोगः
 स्युसङ्गः अहंहृत्वासीतृष्णावानित्पाद्यामि निवेशस्तस्य भङ्गे भ-
 ज्जने चतुरोनेपुणोयं क्राथः तत्र शीतं रक्तचन्दनम् कषाय
 लेपयोगनीह्यं चन्दनं रक्तचन्दनमिति वचनात् । उशीरकयुग्मम्
 उशीरं चौरणमूल मेकम् अपरं लामज्जकं तच्च उशीरवत् पीतच्छ
 वितृणं भवतीति भेदः । यत्सकः कुटजः टुकीपाठा पचाहं क
 मलम् धान्यं धन्याकम् अमृतागुडूची भूतिस्वश्चरिक्ततः अ
 म्बुदोमुस्ता बालं ह्रीवेरम् विल्वकं विल्वपेशी विषाअतिविषा
 विश्वौषधं शृणु ॥

भाषाटीका

रक्तचन्दन रवसदोनों कुटजको छाल पाठाजिसे प
 वती पटांडू कंडैइ कमल धानियां गिलोय चिरायता
 मोथा सुगंधवाला बेलगिरी अतीस और सांठ इनका का
 दापीनेसे हुचकी प्यास वमन अन्नमें अरुचि और
 सबभांतके अतीसार ये सब रोगजीते जाय ॥ २ ॥

अथातिसारं पञ्चमूल्यादि क्राथमाह । पञ्चाङ्गीति ॥

पंचाङ्गि हृत्कथं वलेन्द्रवीजत्वकसेव्य-
 तिका मृतविश्वविल्वैः ज्वरातिसा
 रान् सवमीन् सकामान् सश्वासशूलान्
 शमयेत्कषायः ॥३॥

पञ्चाङ्ग्यादि पञ्चदशभिः कृतोयः कषायः सः सवमीन्
 सकामीन् सश्वासशूलान् सतादृशान् ज्वरातिसारान् शमयेत्

दित्यन्वयः । तत्र पञ्चाङ्गिः शालपर्ण्यादेपञ्चमूलं प्रागुक्तम् । च
कीपाठा अन्दोमुस्ता वलाघाव्यालकः इन्द्रवीजत्वक् वीजं च-
त्वक्च अनयोः समाहारः । इन्द्रस्य वीजत्वक् इन्द्रस्य कुटजस्य
वीजं फलमिन्द्रस्य दम् तस्यैवत्वक् कुटुजवल्कलम् सेव्यमु
शीरम् तिक्ताकटुकी अमृतास्त्रिन्नरुहा विश्वं नागरम् वि-
ल्वं विल्वपौशिका आमां विल्वमित्यर्थः ॥ यतः । फलेषु प-
क्षेषु योगुणः समुदाहृतः । विल्वादन्यत्र संज्ञेयो विल्वमामं-
गुणोत्तरमित्युक्तम् ॥

भाषाटीका

लघुपञ्चमूली पाठा मोथा बडियाला इन्द्रजौ
कुटजकीकाल स्वस् कटुकी गिलोय सोठ बेलगिरी
इन १५ औषधियोंको काढ़ा बमन रवांसी स्वास और
शूल इनके साथ ज्वरातीसार को शान्ति करै ॥ ३ ॥

हेलोलिसराज पञ्चमूल द्विपोतिष्ठति सत्यास्मिन् किंगुरु
पचमूलं प्रक्षेप्तव्यं लघुवेति प्रियया पृष्टे तत्राह कफाधिकइति ॥

कफाधिके वापवनाधिके वा हिष्ठाधि-
के वा गुरुपंचमूलम् पित्ताधिके वा
लघुपञ्चमूलं पुनः पुनः पृच्छाती किंम्
गादि ॥ ४ ॥

हेमृगादि कफादिके ज्वरातीसारे अथवापवना-
धिके वाद्वयाधिके वातकफाधिके गुरुपञ्चमूलं प्रक्षेप्त-
व्यम् । यथाह चक्रपाणिदत्तः । विल्वशयोनाकगाम्भारी पाठ-
लागणिकारिकाः । कफवातहरं श्रेष्ठं पञ्चमूलमिदं महदिति ॥
पित्ताधिके लघुपंचमूलं प्रक्षेप्तव्यम् । तदाह चक्रपाणिदत्तः
शालपर्णी पारिपत्नी रहताद्वय गोक्षुरम् । वातापित्तहरं वृष्यं

कनीयः पञ्चमूलकमिति ॥ ४ ॥

॥ अथ शोकातिसारस्यचिकित्सा माह । सदेवदारुरिति ॥

सदेवदारुः सविषः सपाठः सजंतुशत्रुः
सघनः सतीक्ष्णः सवत्सकः काथ
उदाहृतोसो शोकातिसारां बुधिकुम्भज-
न्मा ॥ ५ ॥

हे मृगाक्षि । असौ काथः शोकातिसाराम्बुधिकुम्भजन्मा
उदाहृतः शोकेन अतीसारः ससवाम्बुधिः तस्य कुम्भजन्मा अग-
स्त्यः । कोसौ तस्माद् सदेवदारुरिति । देवदारुणा पूतिकारणेन सा इ-
तः सविषः विषया प्रतिविषया सहितः सपाठः पाठया अम्बुष्टय
सह सजन्तुशत्रुः सहजन्तुशत्रुणा विडङ्गेन सघनः सहघनेन
मुस्तेन सतीक्ष्णः सहतीक्ष्णेन मरिचेन सवत्सकः सहवत्सकेन
कुटजेन सर्वत्र सहस्यसः संज्ञायामिति सादेशः । भयशोकसमु-
द्भूतौ त्रेयोवातातिसारवत् । तयोर्वातहरीकार्या हर्षणाश्वासने-
क्रिया । हर्षणाश्वासनपूर्विका वातहरीक्रिया कार्येत्यर्थः ॥

भाषाटीका

देवदारु अतीस पाठ विडंग मोथा मरिच और
कुटज की छाल इनका काथपीनेसे शोकसे भया जो-
अतीसार सो जाता रहै ॥ ५ ॥

इति ज्वरतिसारः

अथातिसारेपाचनान्याह । अयात्यादिपद्यैः
अपिप्रियप्रीतिभृतां सुरारौ किंबालुक
श्रीघनधान्यविश्वः यस्याग्न्यतीसा
ररुज्ञानतस्या किंबालुकश्रीघनधान्य
विश्वः ॥ ६ ॥

अपिप्रेये इतिसंस्थोधनम् । सुरगैश्रीकृष्णोप्रीतिभृता
 इर्षमुद्धतां पुरुषाणां बालकश्रीघनधान्यविश्वैः किंनकि
 मापिप्रयोजनमात्रबालकः पुत्रः श्रीलक्ष्मीः घनधान्यं धान्य
 समूहः विश्वंप्रपञ्चजालम् । यस्यमनुजस्य अतीसाररुजः
 आतिसारभवारुजो रोगानसान्ति तस्यापि बालकश्रीघनधा
 न्यविश्वैः किम् नकिमपिफलम् । अत्रबालकंहीवेरम् श्री-
 विल्वम घनोमुस्ता धान्यं धन्याकम् विश्वं शकण्ठी । यथा
 इचक्रपाणिदत्तः । धान्यकं नागरं सुस्तं बालकं किल्वमेवच
 आमशूलावैवन्धन्यं प्राचनं वह्निदीपनमिति ॥

भाषाटीका

सुगंधबाला. वेलगिरी. मोथा. धनियां और सोठ
 इन पांचों का काय पीनेसे अतीसार रोग दूर होय ॥ ६ ॥

पित्तातिसारइति।

पित्तातिसारो धान्याम्बु विल्वाब्जानां
 निरुध्यते . केनाऽत्र शायते कर्ता पांड
 तेन त्वया विना ७

धान्याम्बुविल्वाब्जानां केन जलेन पित्तातिसारः पौत्रे
 कमविसरणं निरुध्यते न श्याति । अत्रास्मिन्पद्ये त्वया पांडिते
 न विदुषा विना केन कर्ता शायते त्वयै धन्यायते न तु मूर्खेणेत्य
 र्थः । तत्र धान्यं धन्याकम् अम्बुहीवेरम् विल्वमामम् अदं
 मुस्तकः । यथाह । इदधान्यचतुष्कस्यात् पित्तेशकण्ठी विना
 पुनरिति ॥

भाषाटीका

जो पित्तातीसार होयतौ धनिया सुगंधबाला. वेलगिरी
 और मोथा इनका कादा करके जव वह ठंडा होजाय तव

पीवैतो पित्तातीसार रोग नष्ट होय ॥ ७ ॥

इन्द्रजेति।

इन्द्रजमेघसदाकुसुमश्रीरोध्रमहौष-
धमाचरसाना चूर्णमिदगुडतत्रस
मेतंहन्त्याचिरादतिसारमुदारम् ॥ ८ ॥

इदामेन्द्रजादीनां द्रव्याणां चूर्णसंस्पृषणजनितरजः
गुडतत्रसमेतं इक्षुपाककालशेयाभ्यां संयुक्तम् उदारमातिसा
रं महान्तमातिसरणम् आचिरच्छीघ्रम् हन्तिनाशयाति । तत्रेन्द्र
जभद्रयवम् मेघोमुत्तकः सदाकुसुमंधातकीपुष्पम् श्री
विल्वमामम् रोध्रोगालवः महौषधंशण्ठी मोचरसः शाल्म
लोवेषुः । अत्राइलटकनसूनुः । मुस्ताबत्सकबीजं मोचरसो
विल्वधातकीलोध्रम् । गुडमाथित सम्ययुक्तं गङ्गामापिवेगवाहि
नीरुन्ध्यादिति ॥

भाषाटीका

इन्द्रजौ मोथा धाईके फूल वाल विल्व लोध्र
सोंठ और समल का गूद इनसातोंके चूर्णको गुड और तत्र
अर्थात् छाछ में मिलायके पीवैतो अतिप्रबल अतीसार
को भी नाशकरदे शीघ्रही ॥ ८ ॥

कल्याणीति

कल्याणिकां च नलता ललिताङ्ग यष्टे-
ताम्बूलशालिषदनललनशृणुष्व शं
ठोसदाकुसुममाचरसानादास्तकान्वे
ताः प्रशमयन्त्यातिसारमुग्गम् ॥ ८ ॥

हेकल्याणि हेमद्रे हेकाञ्चनलता ललिताङ्ग
यष्टेकाञ्चनलतेवहेनः शरिषिशारवावत् ललिता मनोहरा

अङ्गुयाष्टिर्देह्याष्टिकाशरीरलतावा यस्यास्तत्सम्बोधने। पुनः हे
ताम्बूलशालिबदने ताम्बूलेनपर्णेन शालितेशोभतं इति। ना
म्बूलशालि। स्नादृशवदनमाननं यस्य स्तत्सम्बोधने। पुनः
हेल्लने अङ्गुनात्तमे। शृणुष्व आकर्णय मद्भजनमिति शेषः
। किंतत् तदाह शृणुतीति तक्रान्विताः दण्डाहतसंयुक्ताः शंख
दयः उन्नमुत्कटमाति सारमाति मरणं प्रशमयन्तीनाशयन्ती
त्यर्थः ॥ तत्र शंठी वैश्वम् सदाकुसुमधातकासुमम्। मो
चरसः शाल्मलीवेषुः अजमोदा उन्नगन्धा ॥

भाषाटीका

सोण्ड, धार्दिके फूल, मोचरस, और अजमोदा इन चारोंके
चूर्णको तक्रमे मिलाके पीनेसे अतीसार रोग नष्ट होय है
अतिसारेति

**अतिसारप्रशमनीचित्रपत्रकशोभिता
वृद्धिदाननुवन्देश्चश्यामाश्यामवरा
जते ॥१०॥**

हेकल्याणि श्यामागोपीराजते अतिशयेन शोभते
कथम्भूताचित्रपत्रकशोभिताचित्राणि अद्भुतानियानियत्र
काणिपलाशानितैः शोभिताकान्तियुक्ताः पुनः अतनुवन्देरन
ङ्गाग्नेर्द्विदास्फाते प्रदापुनः कीदृशी अतिसारप्रशमनी अति
मरणस्यवधकर्त्री यथोक्तं निघण्टौ शारिवायुगलं स्वादुस्नि
ग्धं शक्रकरंगुरु। आग्निमान्धारुचिश्यामकासामत्रिषनाश
नम् ॥ दोषत्रयास्त्रप्रदस्त्वरतीसारनाशनमिति ॥ यद्वा श्यामा
प्रियङ्गुः साचचित्रपत्रकशोभिता जलपिप्यलीसमेता अति
सारप्रशमनीभवति। तत्रहृशान्तः। केवश्यामेव षोडशवार्षि
कीस्तीव। कथम्भूताश्यामाचित्रपत्रकशोभिताचित्रमद्भुतम्

यत्पत्रकंपत्रभङ्गः स्तनकपोलादिषु कस्तूरिकादिमीराचिता
 पत्रावलीतेन शोभिता भलङ्गुता । पुनः कौटुशी श्यामा अतिसा
 रप्रशमनी अतिसारोतिवलस्तस्य प्रशमनकर्त्री सङ्गमाहल
 हानिकर्त्रीत्यर्थः । उक्तञ्च । सद्योवलहरानारी सद्योवलक
 रंपयः । स्त्रियंगच्छेत्पयः पीत्वा ताञ्चत्यक्त्वा पुनः पिबेद
 ति । सारोवले स्थिरांशे चेत्यमरः । पुनः कथम्भूता श्यामा अत
 नुवहेर्यद्विदा । यथोक्तम् । श्यामायुणवती कान्ता प्रियाम
 धुर्भाषिणी । रक्तेषु घृष्टायानारी सास्त्री वृष्यतमा स्मृतेति ॥१०॥

वाले इति ॥

वालेवाललता प्रवालललिता कारांध्रि
 हस्ताधरे मल्लीमाल्यलसत्कुचक्षिति
 धरे रत्नज्वलन्मेखले चंचलकुण्डल
 मण्डले विजयतरकामशुलाचिताती
 सारकुटजाब्दविल्वकविषो दीच्यः

कषायः कृतः ॥११॥

हेवाले हे श्यामे हेवाललता प्रवालललितिका कारांध्रि
 हस्ताधरे वालकोमलायालता वल्ली शाखिशारवाचातस्याय
 प्रवालाः नवीनपत्राणि तद्गुललिता कारौरुचिराकृती अङ्गी च
 रणाचहस्तौ पाणीच अधरौ ओष्ठौ च यस्याः तत्सम्बोधने । -
 पुनः मल्लीमाल्यलसत्कुचक्षितिधरे मल्लीमल्लिका तस्यामा
 ल्यंपुष्पस्रक् मालैवमाल्यम् चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थेष्वन
 तिनलसन्तौ प्रकाशमानौ कुचावेवाक्षितिधरौ भूधरौ यस्यास्त
 त्सम्बोधने । पुनः हेरत्नज्वलन्मेखले रत्ने म्नीणि कथमुक्ता
 मेरकतादिभिर्ज्वलन्ती देदीप्यमानामेखलाकाञ्ची यस्यास्त
 त्सम्बोधने । पुनः हेचंचलकुण्डलमण्डले चंचती जज्वल्यमाने

कुण्डलयोः कर्णवेष्टन योर्मण्डले चक्रवाले कपोलस्वरूपे यस्य
 स्ततसम्बोधने । कुटजादिपंचभिः कृत्तानिष्यादितः कप्रायो-
 निर्यूहः रक्तमशूलान्वितातीसारं रक्तमशूलारोगाविशेषाः प्र-
 सिद्धास्तैर्युक्तमतिसरणं विजयते जयाति । तत्र कुटजो वत्सक
 स्तस्य त्यक् । अब्दोमुस्तकः वित्त्वंवालं श्रीफलफलं स्वार्थे
 कः विषाभतिविषा उदीच्यंद्गीवेरम् । यथाहुः । सवत्सकः सा-
 तिविषः साविल्वः सोदीच्यमस्तैरचकृतः कषायः । सामेसशूले
 महशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपिहतोऽतीसारं इति ॥

भाषाटीका

रुधिर और आंव और शूल इन करके साहित जो-
 अतीसार होय तो कुटजकी छाल मोथा बेल सौंठ अ-
 तीस और सुगंधबाला इनका काढ़ा पीवतौ रोगी सुखी
 होय ॥ और अतीसार नष्ट होय ।

अयमहङ्गाधरारव्यंचूर्णमाह । धातकीति

धातक्यामलकीपयोधरचुकीकदुडु-
 यष्टामधुश्रीजंवास्त्रफलास्थिनागरवि-
 षाडीवेरलोधेन्द्रजैः । तुल्यंशैविहि-
 तं सतडुलजलंगगाधरारव्यमहच्चूर्ण-
 तूर्णम् ऽपाकरोति सकलं जीर्णातीसार-
 म्परम् ॥ १२ ॥

धातक्यादिचतुर्दशद्रव्यैतुल्यंशैः समभागैर्विहितं निमि-
 तं महङ्गाधरारव्यं महङ्गाधराभिधंचूर्णं रजः सतडुलजलं
 षष्टिकादिधान्यं धौततोयेन सह पीतं सकलं सप्तविधं जीर्णाति-
 सारं पुरातनमतिसरणंतूर्णं शीघ्रमुपायकरोति नाशयतीत्यर्थः ।
 यथोक्तम् । सराम्यापांघातुरग्निप्रवृद्धो वचोन्मिश्रो वायुनाथ

प्रणुन्नः सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षाड्विधन्तं वदन्ति ॥
 एकैकशः सर्वशरचापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ट्यामेन चोक्तइति
 साम्यादागन्तु कत्वेनातीसारं भयजम्पुनः । वांछन्ति सप्तमङ्गेचि
 दुदरामयमुत्कटम् ॥ तत्रधातकी मद्यपुष्यातस्याः पुष्याणि आ
 मलकीधानी फलम् । पयोधरे मुस्तकम् । वृकीपाठा । कडुङ्गः
 श्योनाकः । यष्टी मधुयष्टी । श्रीः । आसं विल्वफलम् । जम्बूनी
 लफलातस्या आस्थि । आस्रफलास्थिरसालसस्य मज्जा । ना
 गरं शठ्ठी । विषाप्रतिविषा । शीवेरमुवालम् । लोघ्रस्तिरटिः
 इन्द्रजमिन्द्रयवम् ॥

भाषाटीका

घाईके फूल । आंवले । मोथा । पाठा जिसे पहाड़ी पर
 ड और गौडिये आकनादी कहते हैं । सोनापाठा जिसे
 गौडिये शोनागाछ कहते हैं । जेठी मधु । वेलगिरी नाम
 नकी गुठली । आमकी गुठली । सोठ । अतीस । सुगंधवाला
 लोघ । और इन्द्रयव इनका चूर्ण बनावे । और उसे फांक
 के ऊपर से तंदुलों के धोवन जल को पीले तौ सातों भां
 तक पुराने अतीसार शोघ्रही नष्ट होंय । रोगी सुखी होय ॥

अथ रुधिरातिसारे याचनमाह । अयीति

अयिकंदकनिन्दकस्तनिप्रमदारूपमदा

पहारिणि रुधिरातिसृतौ कषायकः

समधुदीडिमवत्सकत्वचः ॥१३॥

अयइति कोमलालाये इकेन्दुकनिन्दकस्तनिनिन्द

तस्तच्छीलौनिन्दकौ निन्दहिंसोतिपुत्र । कन्दुकस्थगेन्दुकस्य

निन्दकौ निन्दारीलौ स्तनौ कुचौयस्यास्तत्सम्बोधने । पुनः

प्रमदारूपमदापहारिणि प्रमदयाति पुरुषं मदीहर्षे अचूताप्र

प्रमदायाउत्तमास्त्रियाः यद्द्रुपंमनोहराकृतिः तनयोमदोहं
रूपलावण्यसम्पन्नेति गर्वस्तमपहर्तुं शीलमस्यास्तत्संबोधनं
दाडिमवत्सकत्त्वचदाडिमोमिष्टकरकः तस्यफलम् वत्सकः
कुटजः अनयोस्त्वकयल्कलम् तस्याः कषायकः कषायः -
कथम्भूतः समधुः माक्षिकप्रक्षेपयुक्तः रुधिरातिसृतीरक्ताति
सारनाशने निमित्तं भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । कषायोमधुना
पीतस्त्वचोदाडिमवत्सकात् । सद्योजयेदतीसारं सरक्तंदुर्नि
वारणमिति ॥

भाषाटीका

मोरेदौडेमै के फलकोत्वचा और कुटजकी छाल
इनका काढ़ा करे उसमें माक्षिक भरके पीवे तो रोगी
रक्तातीसार को जीतके सुखी होय ॥ १३ ॥

आपिच। चंदनामिति

चन्दनम्विमलतण्डुलाम्बुनासंयुतं मधु
युतामितायुतम् . तृणवस्वडनमसृग्वि
स्वडनस्वडनप्रचुरदाहमेहयोः
॥ १४ ॥

विमलतण्डुलाम्बुनाविमलानांनिर्मलानांतण्डुलानांशालि
षटिकादिधान्यसाराणामम्बुनातोंयेन संयुतं युक्तं चन्दनं घृ
षंश्वेतं मलयजम् तच्चमधुयुतामितायुतञ्च माक्षिकशर्कराभ्यं
सामिलितं पीतं सत् तृणवस्वडनं तृषस्तृष्णायाविरस्वडनम् नि
राकरणकरं भवती पुनरसृग्विरस्वडनं रक्तातीसारनाशनञ्च
पुनः प्रचुरदाहमेहयोः प्रचुरोप्राज्वौ यौदाहमेहौ गात्रसंताप
प्रमेहौ तयोः स्वडनमञ्जनं भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । पीतम
धुसितायुक्तचंदनतण्डुलाम्बुना । रक्तातिसारजिदुरक्तापित्त

असारफलकी छाल २
सहित २

तृददाहमेहनुदिति ॥

भाषाटीका

अच्छेतंदुलोंकेनिर्मलधोवनमेंवेतचंदनकोधिसूऔर
उसीजलमेंमधुऔरशक्करमिलायपीवेंतौप्यासऔर
क्वातीसारऔरशरीरकोजलनतथाप्रमेहइनरोगोंकास्व
इनहोय ॥ १४ ॥ कुक्षीति

कुक्षिशूलामशूलघ्नम्त्रिविधास्त्राति-
सारजित् सेवेतसगुडाविल्वविल्व
तुल्यपयोधरे १५

होविल्वतुल्यपयोधरे विल्वेनश्रीफलेनतुल्योसमो
पयोधरोस्तनोयस्यास्तसंबोधने । कुक्षिशूलाघ्नमयचाम्पु
रुषः कुक्षिशूलामशूलघ्नं कुक्षिशूलं कुक्षाबुदरे यद्बोदरस्यवा
मे दक्षिणे वा भागे शूलव्यथा । आमशूलम् आद्ये पहल्व्वास
वमीगुरुत्वं सौमित्यमानाह कफप्रसेकैः । कफस्यालिङ्गेनम
मानलिङ्गं मामोद्भवशूलमुदाहरन्तीति लक्षणं लक्षितम् । कु
क्षिशूलञ्च आमशूलञ्च त कुक्षिशूलामशूले हन्तीति कु
क्षिशूलामशूलघ्नस्तम् । पुनः विविधास्त्रातिसारजित् । विवि
धा बहुप्रकारेयोरक्तातिसारस्तज्जयाति । यद्वा । विवन्धास्त्राति
सारजिदिति पाठः । तत्र विवंधो सूत्राधिरोधः अस्त्रातिसारश्च
तौ जयाति स्ताद्दृशंसगुडं ... गुडसहितं विल्वसुस्विन्नं बाल
विल्वगर्भशीतं कृत्वा सेवेत् । तस्योपमोगं कुर्यात् । तत्स्वेद
नोदकञ्चानुपि वेत् । यथोक्तम् । गुडेन मक्षये विल्वं रक्ताती
सारनाशनम् । आमशूलविवंधघ्नं कुक्षिरोगहरं परमिति ॥

भाषाटीका

कुक्षिशूल तथा आमशूल तथा विवंध वा सवप्रकार

के अतीसारवाला रोगी छोटे बेल को उवाले के ठंडा करके और उसे पुराने गुड में मिलाय के स्वाय और ऊपर से उसी उवाले पानी को पीले तो सब रोग नष्ट होय ॥ १५ ॥

असाध्य मती सारिणं दृष्ट्वा भगवन्नामोच्चारणाभिर्धूपस्मौषधसुपादि
शाते । तृडिते

तृट्श्वासकासज्वरशोफसूच्छाहिकका
न्नविद्वेषणवात्तशूलः युक्तोतिसारी
स्मरतुप्रसह्यगोविन्ददामोदरमाधवे
ति ॥ १६ ॥

तृडादिभिर्दिशोपद्रवैर्युक्तश्चेदतिसारी तदासप्रसह्य-
सर्वोपद्रवं साद्वाक्लात्कारेण गोविन्ददामोदरमाधवेति । स्मरतु
सचिहितकालत्वात् । यथोक्तम् । त्वामेवयाचेममदोहिजिद्वे
समागतेदण्डधरेकृतान्ते । आवर्तयेथामधुराक्षराणिगोविन्द
दामोदरमाधवेति ॥ अपिच ॥ शोथंशूलंज्वरंसूच्छांश्वासंकास
मरोचकम् । छर्दितृष्णांचहिककांचदृष्ट्वातिसारिणंत्यजेदिति ॥
इतिसारिणैतदवश्यंत्याज्यम् । स्नानावगाहनाभ्यङ्गं गुरुस्निग्ध
दिभोजनम् । व्यायाममारुतिसन्तापमतीसारीविवर्जयेदिति ॥ ४

भाषाटीका

प्यास श्वास र्वांसी ज्वर सूजन सूच्छा हिककी अन्नसे
वैर चमन और शूल जोये १ उपद्रव अतीसारवाले को होते
सबसे मनकं हटाके केवल हे गोविन्द हे दामोदर हे माधव
इत्यादि स्वेष्टे देवता को स्मरण करे तो सर्वत्र आनंद पावे १६

॥ इत्यतीसारप्रतीकारः ॥

अथगण्डणीप्रतीकारमाह । यवानीत्यादिना ॥ ४ ॥

यवानीनागरोशीर धनिकातिविषाधनैः

बलाविल्वद्विपणीभिर्दीपनस्याचनं- स्मृतम् ॥१७॥

यथास्यादिदशभिर्द्रव्यैर्गन्धण्यां दीपनं रूचिकरं पाचनं
दोषाणां पाचकं कषायं भवती । तत्र यवान्नीब्रह्मदस्मिनागरं शुण्ठी
उशीरुसमयम् धानिकोधन्याकम् अतिविषाविष्याः घनोसुस्त
बलावाद्यालकः विल्वं श्रीफलं दशस्यामंसस्यम् द्विपणीसाल
पणी प्रशिनपणीच । गन्धण्याह्यसुक्तम् । अन्यधिष्ठाननाडीच
गन्धणीतिनिगद्यते इति ॥ गन्धण्याः निदानं सम्प्राप्ती यथा ॥ अती
सारनिवृत्तेऽपि मंदाग्नेरहिताग्निः । भूयः सन्दूषितो वा न्द्रुग्न्धणी
मापि दूषयेत् ॥ एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थं मुच्छ्रितैः । सा
दुष्टवद्गुरोसुक्तमात्मनेयविमुञ्चति ॥ पक्वं वा सरुजपूतिमुद्गुव
द्रमुद्गुद्रवम् । गन्धणीरोगमाहुस्त मायुर्वेदादिदोजनाः । इति ॥*

भाषाटीका

अजवायन. सौंठ. खस. धानियां. अतीस. मोथा. बडि
याला. बेलगिरी. सालपाणी. और चकरोंत जिसे गौड़िये
चाकुलिया कहते हैं. इन सब का कादा संगन्धणीवाले
के दोषों का पकानेवाला और दीपन है. ॥ १७ ॥

अत्र कषायादीनाह । पुनर्नवेत्यादिभिः

-पुनर्नवावस्त्रिजवाणपुंस्वाविश्वाग्निप-
थ्याचिरविल्वविल्वैः । कृतः कषायशस्ये
दशेषान्दुर्नामगुल्मगन्धणीविकारान् १८

अष्टभिः पुनर्नवादिभिः कृतः कषायः पीतः सन् अशेषानस्त्रि
लान् दुर्नामाद्यामयान् समप्रेत शान्तिं नयेत् तत्र दुर्नामअर्शः गुल्मः
कोष्ठान्तर्गम्यिरूपः गन्धणीरुतेषां विकारान् । तत्र पुनर्नवाचरुचि
रः वास्त्रिजं मरिचम् वाणपुङ्गुशरपुङ्गुः विश्वाशुण्ठी अग्निश्च

त्रकः पथ्याइरीतकी चिरवित्त्वः कस्जः वित्त्वमामवित्त्वसु

भाषाटीका

साठी. मिर्च. कोफरू. जिसे सरफोंका भी कहते हैं. सोंठ. चीता. हर्ड. कस्जुयां. और वेलागिरी इनका काढ़ा पियेतौ अशरीरोग. वायुगोला तथा संग्रहणी. ये विकार नष्ट होया

शुण्ठीति

शुण्ठी छिन्नरुहा विषाजलधरैः सुत्वैः कषायः कृतः मन्दारनौ मन्हणी गदोपिसत तसामानुबंधेः शठिकल्ककृतं घृतं प्रापिवतः पांडुसकासापहस्याद्वायारत्तु लोमनमन्हणीकावेगेन जंगम्यते ॥ १८ ॥ *

तुल्यैः समंशैः शुण्ठ्यादिचतुर्भिः कृतो विहितः कषायः कायः मन्दारनौ मन्दोऽतीक्ष्णोऽग्निर्यास्मिन्. पुनः सामानुबंधे आमनसह अनुबंधः मन्वंधो यस्य सतादृशे मन्हणी गदे सङ्ग्रहणी रोगे. हितो नुकूलः ॥ तत्र शठिनागरम्. छिन्नरुहावत्सादनी. विषाप्रतिविषा. जलधरो सुस्ता ॥

भाषाटीका

जो संग्रहणी रोगवाले को मन्दारिन होय और आम के साथ भी संबंध होयतौ. सोंठ. गिलोय, अतीस. और मोथा इन चारों का काढ़ा उसको लाभकारक है ॥

अत्र घृतमप्याह। शुण्ठीति। शठिकल्ककृतं शुण्ठ्याः कल्कं चूर्णितेन. साधितं घृतं सर्पिः प्रापिवतः पानं कुर्वतः पुंसः पांडुसकासापहस्याद्वायुः रोगविशेषः आमरोगविशेषः कासः श्वथुः तेषां नाशनं स्यात्। वायोपानवातस्यः अनुलोमनमध्यः प्रवर्तकं भवति। मन्हणीकासङ्ग्रहणी. वेगेन सत्व रंजङ्गम्यते आति

शयेनगच्छति॥

भाषाटीका

सोंठके चूर्णको घीमें डालके घीको पकायके पीवेंतौ
पांडुरोग. आमरोग. तथा खांसीकारोग. ये नष्ट होय और
रअधोवायुकी प्रवृत्ति होय और संग्रहणी शीघ्र दूर होय अर्ध
पाठेति

पाठाविषाकुटजवृक्षफलत्यगवृत्तिका
मदारसज्जनागरविल्वचूर्ण । सक्षौद्रत-
ण्डुलजलसंग्रहणीप्रवाहरक्तप्रवाहगुदरु
कगुदजषुदद्यात् २०॥

वैद्यः संग्रहणीप्रवाहरक्तप्रवाहगुदरुक्कगुदजेषुरोगेषु पाठा
दीनांचूर्णरजःसक्षौद्रतण्डुलजलमाक्षिकेसा सहितम् तडुलानां
ब्रीहिसारेणां प्रक्षालितानां तोयंदद्यात् । पूर्वचूर्णं मुखेनेक्षिप्य
ततो मधुमिश्रितं तण्डुलो दिक्पिवेदित्यर्थः । तत्र संग्रहणीसंग्रह
णी. प्रवाह. प्रवाहिका. रक्तप्रवाहोरक्ततीसारः गुदरुक्कगुदपी
डा. गुदजोऽर्शतेषु । तत्र पाठाविषा. कुटजवृक्षस्य फलामिन्द्रियवः
तस्यत्वक्. अब्दोमुस्ता. तिकाकटुकी. मदाघातकी. रसजरसांज
नम्. नागरम्. विल्वम्.

भाषाटीका

संग्रहणी, संग्रहणी, रक्ततीसार, गुदाकी पीडा, तथा अर्श-
इन रोगोंमें. पाठा. अतीस. इंद्रजौ. कुटजकी छाल. मोथा. क
टुकी. धायके फूल. रसौत. सोंठ. और येल्लागेरी. इन दशों
के चूर्णको फांकके ऊपरसे धोयेतंडुलोंके जलमें सहित
मिलोयके पीवेंतौ ये सबरोग नष्ट होय और रोगी सुखी होइ
अथ चन्द्रकलाभिधचूर्णमाह । तुल्यांशमिति
तुल्यांशं सकलं किरातकडुका सुस्तेन्द्रज

त्र्युषणं भागश्चंद्रकलामितः कुटजतोसा-
 गद्वयं चित्रकात । चूर्णचंद्रकलाभिधं गुड-
 पयोयुक्तं च पाण्डुज्वरातीसारारुचिकमला
 ग्रहणिका गुल्मप्रमेहापहं २१

अत्र किरातकडुका मुस्तेन्द्रज त्र्युषणसकलं तुल्यारद्गाह्यम् ।
 कुटजतः चंद्रकलामितः षोडशभागो ग्राह्यः चित्रकातभागद्वयं-
 ग्राह्यम् । एतेषां चूर्णं चंद्रकलाभिधं नाम भवति । तच्च गुडपयोयुक्तं
 द्विगुणमिश्रितशीतलाभ्युनापीतं सत् । पाण्डुज्वरातीसारारुचि-
 कामला ग्रहणिका गुल्मप्रमेहापहं भवतीत्यन्वयः ॥

भाषाटीका

चिरायता. कुटकी. माथा. इन्द्रजौ. सोठ. मिर्च. पीप
 ल. इन छुओंको बराबर २ ले. कुटजो इन्द्रजौ का चक्षु
 सकी छालका सोल्हवां भाग ले. और चीतेके दो भाग ले
 के पीसके चंद्रकलानाम चूर्ण बनावे. और उससे दूना पु
 राना गुड पानी में घोर ले. चूर्णको फंकी लेके ऊपर से उस्को
 पीले तो. पांडुरोग. ज्वर. अतीसार. अरुचि. कामला. ग्रहणी
 वायगोला और प्रमेह. ये रोग नष्ट होय रोगी सुखी होय २१

चूर्णीतरमाह। क्षारद्वन्द्वेत्यादिना

क्षारद्वन्द्वपट्टत्रिकत्रिकुटुकेश्च व्याजसो
 दानलेः कृष्णासूलकाहगुजीरामिश्रि-
 तुल्याविधेयं रजः। पीतकोष्णजलनका
 लपयसातकेणवान्योषधातहतक्षत्रगु
 ल्मगुदांशुरग्रहणेषु प्रायः प्रियम्प्रय-
 सि ॥ २२ ॥

क्षारद्वन्द्वं क्षारयोः सर्जिकाया वरूकयो इन्द्रम् । पट्टत्रि

कात्रियाणांसङ्घः संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्यनेष्टितिकन् । प
 दूनां विडुचकसंघवानां लवणानां त्रिकम् । त्रिकदुकं त्रयाणां
 कडुकानां मरिचशण्ठी पिप्पलीनां समाहारः । एतेषामितरेतर
 योगः तैः । चव्यंचविकाच अजमोदाच अनलशिवत्रकश्चतैः
 । कृष्णासूलकं पिप्पलीसूलञ्च हिङ्गुच जीरश्चं मिशिः शतधु
 प्पाचताभिः । एतैः पञ्चैदशभिस्तुल्यैः रजश्चूर्णी विधेयं कर्तव्यम्
 । तच्च हृत्क्षुद्रुल्म गुदांकुरग्नहाणिषु हृद्रोगेक्षुन्मान्द्ये गुल्मे गुद
 कुरे अर्शासिग्महृण्यांचकोष्णजलेन ईषदुष्णेन पानीयेन यद्
 कोलपयसास्त्रल्पवद्रीकथितजलेन अथवातक्रेण सहपीतं
 सत् हे प्रेयासि हे प्रियतमे अन्यौषधादन्यस्माद्द्वेषजात् प्रा
 योवाहुत्येन प्रियसुखकरं भवतीत्यर्थः ॥

भाषाटीका

सज्जी जवारवार स्वारीनां कालानां संधानां सोंठ
 मिर्च पीपल चव्य अजमोद चीता पीपलासूल हीरा
 जीरा और सोंफ इन सबको समान रत्नेके चूरन बनाले
 उसे सोलगरम पानीके साथ अथवा तक्रके साथ पीवे
 तौ हृद्रोग क्षुधाकी मन्दता वायुगोला अर्शरोग और स
 महर्णा ये सब रोग नष्ट होंय ॥ २२ ॥

अन्यदप्याह । द्विद्वारेति

द्विद्वारषट्कडुपडुप्रजहिङ्गुदीप्यैः स्यात्सा
 स्तुगवदरेकरसनयुक्त । श्लेष्मानिलग्न
 हाणिकागुदजप्रशस्तलोकत्रयैकसातिदी
 पनपाचनलमृ३॥

होचतौद्वारौच द्विद्वारौसर्जिकायवद्वारौ यदकडुषडुष
 णम् । तद्यथा । पंचकोलं समरिचं षडुषणमुदाहृतमिति । पटु-

व्रजः लवणपंचकम् । तद्यथा । सैधवं रुचकं चैव विडं सामुद्रकं गड
मिति । हिङ्गुमठम् । दीप्योयवानी । एतेषां चूर्णकार्यम् । तच्च सार
लुंगवदरैः कस्सेन युक्तं सारोद्भूतसारः । अम्लवेतस इति यावत् लुङ्गो
सातुलुंगः । वदरो चारिवदरं प्राचीनामलकमिति यावत् । एषाम-
ध्ये तच्चूर्णमेकस्यापि रसेन भावितं सत् । श्लेष्मानिल महाणिका
गुदजे । श्लेष्मादीनां द्वन्द्वैक्यम् । कफवातसंग्रहण्यशस्सुप्रशस्तं यो
ग्यम् । कथम्भूतं लोकत्रयैकम् त्रैलोक्यां मुख्यं पुनः अतिदीपनपा
चने अतिशयदीपने पाचने च अलंसमर्थम् ।

भाषाटीका

सज्जी-जवारवार-पीपलामूल-पीपल-वच-चीता-
सोंठ-मिर्च-और सेंधामोहन-संचरनोंन-खारीनोंन-समुद्रनों
न-होंग और अजवायन-इन सबको समानलेके चूर्णकरे
और इनमें अमलवेत वा बिजौरा नीवू-अथवा पानी आंचले
इनतीनोंमेंसे किसी एकके रसकी भावना देके बनायरसवै
इस अतिदीपन और पाचनका सेवन कफ और वादी-तथा
संग्रहणी और अशरीरोग इनके दूर कर देनेमें बड़ी ही श्रेष्ठ है २३

चूर्णान्तरमाह । चूर्णमिति

चूर्णचित्रकचव्यश्रीविश्वभेषजनिर्मितं
तत्रेणसहितहन्तिग्रहणीदुःखकारिणीम्

॥ २४ ॥

चित्रकादिचतुर्भिर्निर्मितं चूर्णं तत्रेण दंडाहतेन सहितं सहै
सेवितं दुःखकारिणीं हन्ति । तत्र चित्रकचव्ये प्रसिद्धे श्राविल्वम्
विश्वभेषजं शंठी- भाषाटीका

चीता, वच, वेलगिरी, सोंठ, चारोंका चूर्ण तत्रके संग्रहणसे-
दुःखदाइती संग्रहणी नष्ट होती है-रोगी सुखी होता है २४

अन्यत्रारुचिकेति

रुचिकाग्निमरीचानां चूर्णतक्रेण सेवितं ॥

गृहण्युदरगुल्मार्शः क्षुन्मांश्च प्रीहनाशनं

॥ २५ ॥

रुचिकादित्रयाणां चूर्णतक्रेण सार्द्धं सेवितं पीतं सत् गृह
ण्यादि रोगाणां नाशनं नाशकरं भवति । तत्र रुचकं मोक्षचलम् । अ
ग्निश्चित्रकम् । मरिचं धर्मपत्तनम् । गृहणाप्रवाहिका उदरमु
दररोगः गुल्मः कोष्ठान्तर्गत्यरूपीरोगः अर्शो दुर्गमः क्षुन्मांश्च
भोजनेच्छाया मन्दत्यम् प्रीहागुल्मः वामकुक्षिस्थमांसखंडमिच्छि
यावत् ।

भाषाटीका

कालानोन चीता और मिर्च इनके चूरन को तक्रके
साथ पीने से संग्रहणी उदररोग वायुगोला अर्श क्षु
धाकी मन्दता और प्रीहा ये सब रोग नष्ट होय ॥ २५ ॥

* अत्राज्यमाह आज्यमिति *

आज्यस्य यो धरजलेन्द्रजवालवित्त्वद्भीवेर

मोचरसकल्कयुताम्विपक्व आमानुबन्ध

साहितं रुधिरान्वितञ्च सद्यो निहन्ति गृह

णिगृहणीविकारम् ॥ २६ ॥

पयोधरोमुस्ता जलमुशीरम् इन्द्रजः कुट्जवीजम् वा
लावित्त्वं लघुवित्त्वपेशी इवीरमुदीच्यम् मोचरसः शात्मली
निर्यासः स्तेषां कल्केन युतं युक्तमेतादृशं विपक्वमाज्यद्वृतं
पीतं सत् हे गृहणि आमानुबन्ध साहितं सामं रुधिरान्वितञ्चैव
गृहणीविकारं सद्यः शीघ्रं निहन्तीत्यर्थः ॥

भाषाटीका

मोथा रवस इन्द्रजौ छोटेलफलकी मीरी सुगंधबाल

और मोचरस इनका चूर्ण गेरू के घृत को पकव करे और उस
 घृत का कुछ दिन सेवन करे तो रुधिर आंव के साथ जो सं
 महणी ताकूं शीघ्र ही नष्ट करे और रोगी सुखी होय २६
 ॥ अतीसारिणे तदवश्यं वर्जनीयम् । स्नानावगाहनाभ्यङ्गान् गुरु
 स्त्रिधादिभोजनम् । व्यायामाग्नि संतापमतीसारी विकर्जयेदिति । स्त्रि
 नमुद्धृतजलेन अवगाहनं नद्यादायित्तिभेदः ॥ * ॥ *

इति श्री वैद्यजीवने अतीसारग्नहणी प्रतीकारो
 द्वितीयो विलासः २

इति श्री कूलावधूत श्री परमहंस परिव्राजकाचार्य श्री मद्दरि
 हरानन्द नाथ भारती शिष्य ब्राह्मवधूत श्री सुखानन्द नाथ विरचि
 तायां सुखानन्द्या लोलिम्म दीपिकायामतीसारग्नहणी प्रतीकारने
 त्ना द्वितीय विलासस्य प्रकाशार्थः २ ॥

अथ कासश्वासादीनां चिकित्सा माह ॥ अतः परमिति ॥ ७ ॥ ७

अतः परं कोमलवाणिकासश्वासप्रतीक
 रमुदीरयामः निहन्तिकासगुरुपंचमू
 लीकृतः कषायश्च पलासहायः १

हे कोमलवाणि कोमलामनोहरा वाणीयस्यास्तत्संबोधने
 । अतः परमतीसारादि कथनोत्तरम् । कासश्वासयोः प्रतीकारं
 चिकित्सा मुदीरयामः कथयामः । तत्र च पलासहायः पिप्पली
 चूर्णसंयुक्तो गुरुपंचमूलीकृतः कषायः गुरुपंचमूलीकृतस्य च
 मूलीपूर्वोक्ततयारचितः काथः पीतः सन् कासं क्षवयुं निहन्तीत्य
 र्थः । यथांक्तम् । पञ्चमूलीकृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 रसान्नमश्नतो नित्यं वातकासमुदस्यतीति ॥

भाषाटीका

वेलगिरी. स्योनाक. गंभारी. याडल. और अरणी. इन.

काकाटापीना कासरोग का नाशक है ॥ १ ॥

कासरवासेगुटिका माह। घनोति

घनविश्वशिवागुडजागुटिकात्रिदिनव-
दनांबुजमध्यधृता। हरतिश्वसनकसन
ललनेललनेवाहिमहृदयोपगता ॥ २ ॥

घनोमुस्ता. विश्वशंठी. शिवाहरीतकी. केनाचित्. प्र-
माणेन मिलितानां चूर्णितानां मेतेषां द्विगुणैर्गुडेन जनिता व-
टिकानिस्तली. कार्या। साचात्रिदिनंदिनत्रयं वदनाम्बुजस्य सु-
खकमलस्य मध्येऽभ्यन्तरे धारितासती. हे ललने हे कामिनि.
श्वसनं श्वासरोगम् कसनं कासरोगं च हरतिनिवारयति।
काकामिव. हृदयोपगता वृक्षः संल्लग्ना ललनाहिम मिवशिशि-
रंयथा.

भाषाटीका

मोथा. सोंठ. और इरीतकी। इनतीनोंको पीसके
सबसे दुगनेपुराने गुड में रलायके कडवेरीके बेरके-
समान गौली बांधले औरउसेतीनदिनलगके सुखमें
स्वाकरैतौ श्वास और कामये दोनों रोगनष्टहों ॥ २ ॥

अत्रावलेहमाह। आज्यस्येति

आजस्यसूत्रस्य शतंपलानां शतंपलानां-
चकलिद्रुमस्य। पक्कंसमध्याऽशनिहति
कासरवासेचतद्वत्सवलवलासं३

अजायाद्दमाजम्. अजासम्बन्धि. सूत्रंप्रसाव-
स्तस्यपलानां शतंशतपलपरिमितम्. कालेद्रुमोविभीतकः
सोपिशतपलपरिमितो ग्राह्यः। रुतदुभयमधुनासहपक्कं अव-
लेहीभूतमवलीढंसत् आशक्त्यरितं सकलंकासं श्वासवलासं
च नंतरां हतिं सवलामिति त्रयाणां विशेषणम्। उक्तञ्च। प्र-

स्थंविभीतकानामस्थिबिना साधयेदजामूत्रे । अयमबले हो
लोदोमधुसाहितः श्यासकामघ्न इति-

भाषाटीका

८ तोलेका १ पल. इसप्रमाणसे १०० तोले भर बकरी-
कामूत्र और १०० पल बड़े डूबके मधुके साथ पकव
जवपकके चाटनेयोग्य गाढा होय तब उतारके पात्रमें
धर राखे और प्रातःकालमें चाटा करै तो र्खासी स्वास
और कफ ये रोग बलवान भी होगये होय तो भी जातेर है ३

अत्रार्द्रकपाकमाह । आर्द्रादिति

आर्द्रादूर्द्धतुला गुडादपितथा अर्द्धाशचकुस्तु
वरीदाप्यायाज रणां त्रिजातजलदाहाव्य
पचद्युक्तिः । लहरत्नकलेतवैवकथि
तः प्राणाप्रियायामयाकासाशो ज्वरपीन-
सश्वयथुरुग्गुल्मक्षयध्वंसनः ॥ ४ ॥

आर्द्रन् आर्द्रकस्मात् अर्द्धतुलापंचाशत् पलानि तथा
तेन प्रकारेण गुडादपि इत्युसाराच्च पञ्चाशत् पलानि । कुस्तुव
रीधान्याकम् दीप्यायवानी अयो लोडचूर्णीम् जरणा कृष्णजी
रकः त्रिजातं समानित्वगोलापत्राणि जलदोमुस्तासुषोष्म्यश्च
अर्द्धाशम् यथासर्वेषा मष्टानां मानं पंचविंशति पलानि भवति
तथेत्यर्द्धाशस्य व्याख्या । एतत्सर्वदाव्यगो जिब्दया सह
युक्तितोले हवत्पचेत् पाकं कुर्यात् । हेरत्नकलेरत्नेषु कला-
अंशमात्रं यस्याः स तत्संबोधने रत्नकलालोलिस्वराज पत्नी
इति प्रसिद्धम् । कासाशो ज्वर पीनसश्व यथुरुग्गुल्मक्षयध्व
सनः कासः क्षयथुः अर्शो दुर्नीमकम् ज्वरो महागदः पीनसो-
नामारोगः प्रतिस्यायः श्वयथुरुक् शोथरोगः गुल्मो वातगुल्मः

क्षयः काशरोगविशेषो यक्ष्मा । एतेषां रोगाणां ध्वसनो नाशकर्ता
 एतादृशो यमवलेहो जिह्वया भोजनम् प्राणाप्रियायां प्राणेश्यो
 पिप्रीतिविषयायास्तवैव संस्रंधे मया कथितः उक्तः । अन्येभ्यो
 गोपितः ॥

भाषाटीका

५० पल अद्रक कारस . और उतना ही गुड़ लेना . औ
 र धानियां . अजवायन . लोहचूर . कलजीरा . दालचीनी
 . इलायची . तेजपात . और मोथी . इन आठों के आठ भाग
 अलग अलग इसभांतिलेने जिस्में सबके मिलकर इ
 कट्टे २५ पल होजाय । इनसब को गोजिया के साथ स
 सेयत्न से पकावे जिसमें अवलेह बनजाय . इसे प्रभातमें
 चाटा करें तो . खांसी . अर्श . ज्वर . पीनस . सूजनकारोग .
 वायगोला . और राजयक्ष्मा जिसे छुई कहते हैं . आदि
 सब रोग नष्ट होय और रोगी रोग से मुक्त होय ॥ ४ ॥

अत्र चिंतामणि नाम चूर्णमाह । रास्त्रेति - ॥

रास्त्रावलापचकदेवदारुफलत्रिकंठ्यु
 षणवेस्त्रचूर्ण । चिंतामणिश्चाद्रघृतापप
 न्नश्वाससञ्चकासञ्चनिराकरोति ५

रास्त्राद्येकादशभिश्चिन्तामणिनामचूर्णमवाति । तच्चासमां
 शाभ्यांश्चाद्रघृताभ्यासुपपन्नं युक्तं लीदंसत् श्वासंकासञ्चानि
 राकरोतिदूरीकरोतीत्यर्थः । तत्ररास्त्रामुजङ्गलीवलावाद्या-
 लकः पन्नकं पन्नकाष्ठम् . देवदारु . फलत्रिकं . त्रिफला . त्र्युषणं
 त्रिकटु . त्र्युषणं त्रिकटु . वेस्त्रं विडङ्गम् । भजतो बेषरूपत्वं तु-
 ल्याशे मधुसार्पिणी .

भाषाटीका

जैतकेबीज.वाडि याले कीजड.पदमकाठ.देवदारु.
 ध्रिफला.सोठ.मिर्च.पीपल.औरबिड़ंग.इनकोसमानलेके
 पीसकेचूरनबनावै इसचूर्णकोविषममधुघृतकेसाथ-

खायाकरे तोश्वासरोग और कासरोग दोनों दूरहोजाय

अत्रक्वाथमाह।वासेति

वासाहरिद्रामगधागुडूचीभार्गीघनाना-
 गरधावनीनास. क्वाथेनमारीचरजोन्वि-
 तेनश्वासःशमंयातनकस्यपुंसः ६

मारीचरजोन्वितेन मरिचचूर्णयुक्तेन वासाद्यष्टानां

क्वाथेनपीतेनकस्यपुंसः श्वासःशमंनयाति आपितुसर्वस्यैवशमं
 यातीत्यर्थः॥अत्रवासादयःस्यष्टार्थाः। घनारुद्रजटा॥

भाषाटीका

बांसा.हल्दी.पीपल.गिलोय.भारंगी.रुद्रजटा.सोठ.
 कटेलीकीजड.इन आठों का काढ़ा करके उस्में पीसी मि
 चगेरके पान करे तो स्वासका रोग अवश्य शान्तिहोय ६

लवंगादिगुटिकामाहातुल्याइति

तुल्यालवंगमरिचाक्षफलत्वचःस्युःसर्वैः
 समोनिगदितःस्वादिरस्यसारः ववूरक्ष
 जकषाययुतञ्चचूर्णकासानिहान्तिगु
 टिकाघटिकाष्टकान्ते॥७॥

लवङ्ग.सरिचाक्षफलत्वचः।लवङ्ग.देवकुसुमम्.मरिच-

वेधजम्.अक्षफलत्वक्.अक्षः.कालिद्रुमस्तस्यफलंतस्यत्व
 क्वत्कलम्।एतेलवङ्गादयस्तुल्याःस्युःसमांशाःअपोक्षिताः
 ।स्वादिरस्यसारोदन्तधावनस्यनिर्यासःस्वादिरःसर्वैःसमःस
 मानोनिगदितउक्तः।स्तेषांचूर्णववूरक्षजकषाययुतम्.व

धूरदृशः कफान्तकतरुः तस्यत्वचः कण्ठायेणयुतंयुक्तं कृत्वा
 वटिका कर्पी सागुटिकाखादिता घटिकाष्ट कान्तेअष्टघटि-
 कापरिमिति कालानन्तरंकासान् पञ्चप्रकारान् निहन्तिनाश
 यती । तेयथा । पंचकासाः स्मृतावातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
 क्षयायोपोक्षिताः सर्वेवालिनश्चोत्तरोत्तरमिति ॥

भाषाटीका

लॉंग मिर्च और बड़डे का बक्कल इनतीनोंके सम
 नभागलेके कूटपीसके डूकडूकरलेने इनसबकेसमान
 रेवेरसार केभी कूटपीसकेमिलालेना पीछेचचूरकी
 छालको औटायके उसका पानी उन पि सीदवाओंमें
 डालकर उसकी गोलीबनाले सो उसगोली खानेसे आठ
 घड़ीके पीछे सबभांतकी खांसी नष्टहोकर रोगीमनु
 ष्य प्रसन्न होजाताहै ॥ ७ ॥

अथलोलिम्मराजःस्यकान्तायावैयाकरणीत्वंध्योतयनशुंगीकाथसाह
 रूपमिति

रूपंकीहृक्कमलवदनेनुः परेसौगिरेःस्य
 तसम्बुद्धिः कामधुरवचनकारिन्वीजस्य
 षष्ठी । कस्यक्वाथश्वसनशमनोवह्नभ
 नेतिषष्ठाविद्धद्ध्याद्रुतमिदमदात्सोत्तरना
 गरस्या॥८॥

हे कमलवदने कमलमिववदनंयस्यास्तत्संबोधने-
 मातामरसास्ये नुर्दृशब्दस्यसौपरंप्रथमैकवचनेपरतःकोह
 क् रूपं भवतीतिशेषः । पुनः हेमधुवचनेभाभाधुयीवीशिष्टभा
 षिणि गिरेर्गोत्रस्यसम्बुद्धिःसम्बोधनेप्रथमैकवचनंकार्कि
 प्रकारं तथाग्निबीजस्यरेफस्यषष्ठीविभाक्ताःकाश्वसन-

शमनः शमयतीति शमनः श्वसनस्य श्वासरोगस्य शमनो नाशकना
 एतादृशः काथः कस्यभवतीतीत्यं बह्वभेन कान्तेन पृष्टाकृतप्रश्न
 विद्वद्भ्याविद्वन्निर्दक्षैर्वन्द्यावन्दनीयासास्त्रकला इदं नागरस्ये
 तिउत्तरं प्रातिवाक्यं द्रुतंतूर्णमदात् । तत्र ना अगारस्य नागरस्य इत्य
 न्तर्लापिकायां व्यस्तजातिरूपमुत्तरदत्तवतीत्यर्थः ॥ यथाह । वातानि
 दल्यन कफकवल्यन उन्मूल्यनपीनसं दृष्टिनिर्मलयन प्रभां
 प्रवल्यन हृद्भोगमुत्सारयन् । निःशेषं जठराभयं प्रशमयन्नुदीपय
 न्पावकं कासश्वासानिरास साधनमसौ विश्वाकषायः कृतः ॥

भाषाटीका

सोठ का कादा पीने से श्वासरोग का नाश होता है ८

काथान्तरमाह । अयीति

आयिरत्नकले नीलनलिनच्छद्वीक्षणे
 सिंहीकषायसकणः कासग्नासकरः क्ष
 णात् ॥ ८ ॥

अयीत्यासंज्ञणे हे रत्नकले हे नीलनलिनच्छद्वीक्षणे
 नीलं नीलवर्णं विशिष्टं यन्मलिनमरविन्दं तस्य योच्छदः पत्रंतद्व-
 द्वाक्षणे विशिष्टे नेत्रे यस्यास्तस्याः संबोधने । सकणः पिप्पलीचूर्ण
 समुक्तः सिंहीकषायः कण्टकार्याः काथः सपीतः क्षणाद्दशपल
 परमिति कालात् । कासग्नासकरः कासरोगस्य ग्नासंकवलं क
 रोत्येतादृशी भवती ॥ यथोक्तम् ॥ कण्टकारी कृतः काथ सक
 णः सककासहोति ॥

भाषाटीका

पीपलोंके चूर्णको कटेलोको जड़ के बक्कल में मित्राके
 दोनो का कादा करके पीवें तो शीघ्र ही कासरोग जातारहे
 --अत्र चूर्णमाह । पिप्पलीति

पिप्पलीपिप्पलीसूलविभीतकमहौष
धैः मधुनासेवितैःकासःप्रशाम्यति-
कुतूहलम् ॥१०॥

मधुनामाक्षिकेण सह सेवितैः रूपभुक्तैः पिपल्यादिचतुर्णां
चूर्णैः कासः कासरोगः शाम्यतिशान्तो भवतीति कुतूहलं स्वल्पापायेन
महद्गुणं भवतीत्यद्भुतम्. भाषाटीका

पीपल. पीपलामूल. बड़ेडेकावककल. औरसोंठ. तीनोंकेचू
र्णकूंमौक्षिककेसाथचाटनेसेस्वांसिरोगशान्तहोजाताहै१०
अवलेहांतरमाहाकडुतैलेनेति

कटुतैलेनसंयुक्तो गुडोयावन्नसेवितः ॥
तावन्नश्यति किंश्वासः पीयूषमधुराधरे

॥ ११ ॥

हे पीयूषमधुराधरे पीयूषमसृतामिव मधुरोमिष्टोः धर
ओष्ठी यस्यास्तत् सम्बोधने. यावत् यावत्कालपर्यन्तम्. कडु
तैलेन सर्षपस्नेहेन. संयुक्तः सम्यक् प्रकारेण मिलितो गुडः इक्षुपा
कोनसेवितो नोपभुक्तः. तावत्तत्कालपर्यन्तम्. किमितिप्रश्ने
श्वासः श्वासरोगो नश्यति. आपेतुन नश्यतीत्यर्थः ॥ यथोक्तम्।
गुडंकटुकतैलेन मिश्रयित्वा समंलिहेत् ॥ त्रिसप्ताहः प्रयोगेण श्वा
सानिर्मूलतां नयेदिति ॥ भाषाटीका

जबलगसरसोंकेतेलमेंपुरानेगुड़कोभलीभांतिमिला
केचाटनेकासेवनस्वासरोगवाला नहीं करेगा तबतक
क्या उसकारोगनष्टहोताहै? कभीनहींहोता ॥११॥

कारणस्येति

रावणस्यसुताहन्यान्मुखवारिजधारितः
श्वसनं कसनं चापि तमिवा निलनन्दनः १२

सुरवचारिजधारितः सुरवजारेजे वदनाराविन्द मध्येधारितो-
 धृतो रावणस्य सुतोऽक्षः अक्षशब्दे नात्र वहे डुकफलम् । श्वसन
 श्वासरोगम् . कसनंकासरोगञ्चापिहन्यात् हिंस्यात् । कःकमिव .
 अनिलनन्दनो मारुतिः तामिवअक्षं रावणामिव । कपीशमक्षइत्ता
 रं वन्दे लंका भयंकर मित्यातिप्रसिद्धेः ॥

भाषाटीका

वहे डे कावक कल मुस्वसे रस्वने से स्वास और रवांसी नष्ट होय
 अयीति ।

**अयि प्राणा प्रिये जाति फल लोहित लोचने
 शंखी भार्गी कृतः काथः कसन श्वसना-
 हिराट ॥ १३ ॥**

अयीति सृदु संज्ञापे । भाप्राणा प्रिये प्राणात् हृन्मारुतात्ता प्रि-
 या प्रीतिविषया . तत्संबोधने । हे जाति फल लोहित लोचने जातेः
 काम्पिस्त्रवृक्षस्य फलं सस्यं तद्वलोहिते रक्तवर्णे लोचनेनेत्रे यस्य
 स्तत्संबोधने । जातिः सामान्यगोत्रयो । मालत्या मामल क्वाञ्च-
 चुह्र्यां काम्पिस्त्रजन्मनोः । जाती फले छन्दसि चेति हेमचन्द्रः ॥ शं-
 खी भार्गी कृतः काथः शंखी भार्गीस्थिं प्रसिद्धाम्यां रचितः कषायः
 सपीतः सन् कसन श्वसनाहिराट कसनं कासः श्वसनं श्वासरोगः
 तयोरहिराट सर्पराजो भवतीति शेषः ॥

भाषाटीका

सोंठ और भासंगी का कादा कास और स्वास दोनों को नाशो है
 अत्र चूर्णमाहासंयुक्त इति

**संयुक्तो गुडसर्पिभ्यां चूर्णस्त्विकदुसम्भवः
 निहन्ति तरसा स्वासं त्रासानिव सत्रां हरिः
 ॥ १४ ॥**

त्रिकटुसम्भवः श्लेषणजनितश्रूणीगुडसर्पिभ्यां संयुक्तः क
 त्व्यः समाक्षितः सन्तरसाभ्रदितिश्वासंश्वासरोगानिहान्ति । त्व
 दृष्टान्तः । हरिनारायणः सतां नित्यानित्यवस्तुविवेकादि साधन
 सम्पन्नानां मुमुक्षूणां साधूनां त्रासान् मृषाज्ञानजनितान् संसार
 हेतून् दूरानिव ॥

भाषाटीका

सोठ, मिर्च, और पीपल, तीनों दवाओं को बराबर २ ले
 के चूर्ण करे, और चूर्ण के समान गुड, और दुग्ना घृत
 ले, फिर उस चूर्ण को गुड और घी दोनों में मिलाय चाट
 करे तो स्वास रोग शांति ही नष्ट होय । जैसे भगवान् साधू
 स्वधर्मचरणशील भक्तन के डरों को शीघ्र नष्ट करे हैं, तैसे १४

श्वासकासप्रतीकारांतरमाह । शृंगवेररसइति

शृंगवेररसोयेन मधुना सह सेवितः । श्वास
 कासभयंतस्य कदाचित्कशोदारि ॥*

॥ १५ ॥

मधुना सह साक्षिकेण सार्द्धं शृङ्गवेररसः शृङ्गमिव वेरम्-
 शरीरमस्योते शृङ्गवेरमार्द्रकम्, तस्य रसो जलम्, मयेन मनुजेन
 सेवितः उपभुक्तः भोक्तृशोदारि हेतु मध्ये, तस्य मानवस्य श्वास
 कासयोर्मयं - कदाचित् कश्चिच्चदापि कालेन भवतीति शेषः ।

भाषाटीका

मधु के साथ अद्रक के रस का जिस मनुष्य ने सेवन
 किया उसको श्वास कास का डर कभी नहीं हुआ ॥ १५ ॥

अथ कषायान्तरमाह । पुलोमजेत्यादिना

पुलोमजा वल्लभसूनुपत्नी तातात्मभू-
 शास्वरवाहनस्य । सौदर्यदूरोक्त रामरा

मेकप्रायकःकाससमीरसर्पः१६

भोसौन्दर्यदूरीकृतरामरामे.सौन्दर्येणसुन्दरत्वेनदूराकृताम

हृदन्तरेणत्यक्तरामस्यदासस्थेःएमासीताययासातत्संबोध
ने।पुलोमजावल्लभसूनुपत्नातातात्मभूशेरकरवाहनस्य.पुलो
मजाशचीतस्यावल्लभःपतिरिन्द्रःतस्यसूनुःपुत्रोऽर्जुनःतस्य
पत्नीद्रौपदी.तस्यास्तातोजनकोद्रुपदःतस्यआत्मभूःपुत्रःशिरवं
डी.शिरवंडोवर्हचूडयोरितिमेदिनीकरः।शिरवंडश्चूडास्यास्ती
तिशिरवंडीसर्पःसख्यशेरवरःशिरवाविन्ध्यस्तमात्ययस्यस-
शिवःतस्यवाहनंयानंरुषःरुषशब्दनात्रवासकःरुषोधमेव
लीवर्देष्टुङ्गापुंराशिभेदयोः।श्रेष्ठेस्यादुत्तरस्थश्चवाससुषिक-
शुक्रले।तथावास्तुथानभेदेपुमानेषुप्रकीर्तितइतिमेदिनीको
षः।तस्यकप्रायःकथयःकाससमीरसर्पःकासखसमीरःप-
वनःतस्यसर्पःपवनाशनः।अत्रानुक्तस्यापिमधुनःप्रक्षेपः
कर्तव्यःतथाचारदर्शनात्॥

भाषाटीका

बांसेकाकादाखांसीकानाशकरनेवालाहै॥१६॥

फलत्रयमिति

फलत्रयंछिन्नरुहासचित्रारास्नाकामि
घ्नःसकडुत्रयंच।चूर्णासमांशसितया-
समेतंकासजयेन्नात्रविचारणीयं॥१८

फलत्रयंफलानांपथ्याधानीविभीतानांत्रयम्.छिन्नरु

हाअमृताकथम्भूताछिन्नरुहासचित्राचित्रेणाचित्रकेणसहिता
रास्नाकामिघ्नोविडङ्गकडुत्रयंत्रिकडु।स्तेषांसमांशसमानभाग
चूर्णासितयाशर्करयासमेतंसंयुक्तंभक्षितंकासजयेत्अत्र
किमपिनाविचारणीयम्।चूर्णाद्विगुणासितायोज्या॥यथोक्तम्॥

चूर्णे गुडः समो देयः शकरो द्विगुणामतेति ॥

भाषाटीका

त्रिफला. गिलोय. चीता. रायसन. बायाचिडंग. सोंठ. मिर्च. और पीपल ये दशों वस्तु समान २ भाग लेके. पीसके. इनका चूर्ण करना. और सब चूर्ण के समान उस्में शक्कर गेरनी. इसके सेवनसे खांसी अवश्य जाय कुछ शंका नहीं ॥

इतिकामश्वासप्रतीकारः ॥

अथामवातप्रतीकाराय गरण्डस्नेह युक्तदशमूलशंठीकाथावा
ह। दशमूलेति ॥

दशमूलकषायमिश्रितं बाललनेवि-
श्वकषायमिश्रितं वा प्रपिबेत् क-
दिकुक्षिवास्तिशूलध्रुवमेरण्डजमेकम-
वतलम् ॥ १८ ॥

अस्य सम्प्राप्तिर्यथा । विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्नि-
श्चलस्य च । स्त्रिधं मुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥ वायु-
नांप्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति तेनात्यर्थं मपक्वो सौधमनी-
भिः प्रपद्यते ॥ वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोन्नजोरसः । स्रोतांस्य-
भिष्यन्द्याति नानावर्णोऽति पिच्छिलः ॥ जनयत्याग्निदौर्बल्यं
हृदयस्य च गौरवंम् । व्याधिनामाश्रियो ह्येष आमसंज्ञोतिदारुणः
॥ युगपत् कुपिता वेतौ त्रिकसांधिप्रवेशको । स्तब्धञ्च कुरुते गात्र-
मामवातः स उच्यते ॥ तस्य रूपम् । अङ्गमदीऽरुचिस्तृष्णाप्याल-
स्यं गौरवंञ्चरः । अपाकः श्वनताङ्गानामामवातस्य लक्षणम् ॥
सात्रिधा । पित्तात् सदाह रागञ्च सशूलं पवनानुगम् । स्तिमितं गु-
रुकण्डुञ्च कफचुष्टं तमादिशोदितिनिदानम् ॥ विरुद्धाहारचेष्ट-
स्य विरुद्धाहारः क्षीर मत्सादिः । विरुद्धाचेष्टामुक्ता व्यायामादि

तदुक्तस्य । निश्चलस्य निर्व्यापारस्य । स्निग्धं मुक्तवतो ह्यन्नं व्या-
यामं कुर्वत इति मिलितो हेतुः । श्लेष्मस्थानमामाशयसन्ध्यादि-
तेन श्लेष्मस्थानगतेन अत्यर्थमपक्वः पित्तस्थानगमनतुपक्वोऽभ-
विष्यदित्यभिप्रायः । असौ आमः धमनीभिः प्रपद्यते धमनीमार्गे-
श्चलाते । भूयो दूषितोऽतिशयेन दूषितः । सोऽन्नजोरसः आमः सौ-
तास्याभिष्यन्द्याते सप्ततम्यरसवहसिरावरोधं कृत्वा स्रोतांसि गु-
रूणि करोत । नानावर्णः वातादिजनितवर्णभेदान्नानावर्णः ॥ आम-
स्वरूपन्तु । अजीर्णाद्योरसोजातः संचितो हि क्रमेण वै । आमसंज्ञास-
लभते शिरोगात्ररुजाकरः । अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात् ॥ अस्य लक्ष-
णान्तराणि गौरवभियान्तिरिव तानि । अस्य चिकित्सार्थं दशमू-
लेत्यादिश्लोकः । हे ललने अहो कामिति ललिते इच्छति रत्तुम्-
ललईप्यासाम् चूरादीनावाणिजितपक्षेल्युर्युज्वा । आमकृते
कटिकुक्षिवास्ति शूले . दशमूलकषायमिश्रितं दशमूलस्य . वि-
ल्वस्यो नागरं मारीयाटलागणिकारिका । शालपर्णी प्रशिनपर्णी
वृहती द्वयगोक्षुरम् ॥ उभाभ्यां यन्त्रमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतमि-
त्युक्तस्य कषायेण काथेन . मिश्रितं मिलितमथवा विश्वकषा-
येन शण्ठीनियासेन मिश्रितं युक्तं ध्रुवं निश्चितम् . एरण्डजसुरु-
बूकसम्भूतमेकं केवलं तैलं स्नेहमेव पषिवेत् । तथा हि चक्रपा-
णिदत्तः । दशमूलीकषायेण विवेदानागरम्भसा । कुक्षिवास्तिक-
टीशूले तैलमेरण्डसम्भवामिति ।

भाषाटीका

जो आमवात से कमर कुरख और वास्ति स्थान में -
शूल अर्थात् बड़ी पीड़ा होय तो दशमूलके काढ़े में वासोंद
के काढ़े में मिलायके केवल एक अरंड के तेलको ही-
पान करे तो सुखी होय ॥ १८ ॥

कषायान्तरमाह। रास्त्रेति

रास्त्रासृता नागरदेवदारुपंचाङ्गि-युग्मेन्द्र-
यवैकषायः रुचुकतैलेन समान्वितोय
हृत्तीमवेदामसमीरणस्य ॥१९॥

रास्त्रादिपंचदशभिः कृतः कषायः रुचुकतैलेन समान्वितः -
एरण्डस्नेहेन सहसेवितः आमसमीरणस्यामवातस्य हृत्तीनाशको
भवेत् ॥ रास्त्रादय उक्तार्थाः ॥

भाषाटीका

रायसनकेबीज-गिलोय-सोंठ-तथापूर्वोक्तदशमूल-और
इन्द्रजौ-इनकरकरचाजो काथउस्को अण्डकेतलकेसाथ
मिलाके पीनेसे आमवात का रोग नष्ट होय ॥ १९ ॥

विश्वागुडच्योः काथमाह। विलासिनीति ॥

विलासिनी विलासेन विलासिहृदयं य
था तथागुडची विश्वेन हरेदामसमी-
रणं ॥२०॥

विश्वेनशुण्ड्यासहगुडचीकाथः आमसमीरणमामवातं
हरेत्। काकिंकेनेवेति दृष्टान्तमाह। विलासिनी विलासिनीयुक्ता
पूर्वोक्तास्त्री-विलासिहृदयं विलासिनोभोगिनः कामीजनस्यवि-
त्तां विलासेन हावप्रभेदेन यथाहरेत् तथेत्यर्थः ॥ दार्धिमत्स्यगुडं-
क्षारंपोतकीं साषापिष्टकम्। कर्जयैदामवाताती दुष्टनीरमनूपजम्

भाषाटीका

गिलोय और सोंठ का कादा पीनेसे आमवात नष्ट होता है २०

इत्यामवातः

अथ चक्षुरोगस्य चिकित्सा माह

सन्धारिणी

सम्यक्स्विन्नाश्छगजलरसेकाननोत्थाः
कुलत्याश्चलेवद्धाःपरिहृततुषाःपौदसी
मान्तिनीभिः सूक्ष्मापिष्टाःपदुरसानिशा
चूर्णपूर्णाःक्षपायाचक्षुःक्षिप्ताःसकलरुधे
रसंहरतित्र्यहणः॥२१॥

काननोत्थाःवनोत्पनाःकुलत्याःइक् प्रसादाःचैलेव-
स्वे.वद्धाःकीलिताः।पुनश्चदोलायंत्रेणलज्जालजरसेअजासूत्रे
सम्यक्स्विन्नाःशोभनप्रकारेणपाचिताः।पुनःपौदसीमान्तिनी
भिर्निपुणस्त्रीभिःपरिहृततुषाःनिस्तुषीकृताःपुनस्तांभिरेवसूक्ष्मं
यथातथापिष्टाचूर्णीकृताःपुनश्चपदुरसानिशाचूर्णपूर्णाःप
दुल्लवणंसैधवम्.लवणंनेत्रयोर्द्वेषिप्रायशःसैधवापिनेत्युक्तेः
।रसोगंधरसोबोलमितियावत्निशाद्द्विरद्वास्तसांचूर्णेनस्जस
पूर्णाःपूरिताःयुक्ताःकार्याः।तेचचनुरमाहिलयाक्षपायांनिशा
यांचक्षुःक्षिप्ताःनेत्रन्यस्ताःत्र्यहणदिवसत्रयेण.सकलरुधिरं
समस्तरक्तकृताभिष्यंदंसंहरतिनाशयंती॥

भाषाटीका

वनकलयीनकोउत्तमस्वच्छवस्वकीपोटलीमेंबांध
केउसपोटलीकोडोलायंत्रकीविधिसेअधरलटकप्रयके
यकरीकेसूत्रमेंअच्छेप्रकारउवाले.जबउवलकेगलजाय
तबउनकेतुषकोदूरकरकेचतुरस्त्रीउन्हेंकाजलकेसमा
नसूक्ष्मपीसे.पोछेउसापिसीपिट्टीमेंसंधालून.बोल.औरह
ल्दीइनकेसूक्ष्मपिसेचूर्णकोउस्मेंरलायकेचतुरनारीरात
कोनेत्रोंमेंआंजदेंतोतीनदिनकीऐसीक्रियानेत्रकेसा
रेविगड़ेरुधिरऔरसम्पूर्णविकारोंकोहरलेगी॥२१॥
लोलिम्मेराजोति

लोलिस्मराजकविनावनिताऽवतंसोशि
 ग्नारमुष्यकथितोस्ति किमुपयोगः ॥
 एतस्यपल्लवरसात्समधोः किमन्यत्
 ह्रस्वाधिसात्रहरणे महिलानगण्ये ॥

॥ २२ ॥

हेवनितावतंसे वनितानां शिरोमुषणे लोलिस्मराजकवि
 नामंथकत्रा असुष्यशिगोः शोभाजनस्य किमुकिमर्थमुपयोग-
 आचरणं कथितोभिहितोऽस्तीति चेदिति पोषः । हे महिलानग
 ण्ये महिलासुयौवनमदमत्तासुवामा सुअरेण पुरस्तात् प्राधान्ये
 नगणितुं योग्यं ह्रस्वाधिमात्रहरणे ह्रस्वार्थाधिनेत्रयोरोगस्तन
 मात्रस्य हरणेनाशकरणे एतस्यशिगोः पल्लवरसात् पत्रस्वरसात्
 समधोर्माक्षिकयुक्तात् अन्यदुभेषजान्तरं किमास्ति नास्तीत्य
 र्थः ॥

भाषाटीका

सहजनेकेपत्तौ को मलकेउनकास्सनिचोडकेउ
 समें सहतामिलाकेउस्कोनेत्रोंमेंआजेंतौनेत्रोंकीसव-
 व्याधिनष्टहोंय ॥ २२ ॥

कुवलयनयनेइति ॥*

कुवलयनयनेर्जुनं कफोव्येः सहसितर्य
 शनिराचरी करोति प्रियकरामवका-
 मिनीनचोदालघुकुचशालिनिवक्षसिप्र
 युक्तम् ॥ २३ ॥

हे कुवलयनयने कुवलयामि दीवरंतहलवचीलेनेत्रे
 यस्यास्तत्संधोधने । सितयासहअव्येः कफोहिण्डीरः अर्जुनं
 चक्षुरोग विशेष यथोत्तम् । स्कोयः शशरुधिरोपमस्तुविन्दुः
 शकलस्थोभवती तदर्जुनं वदन्तीति । तमाशकत्वरितं निराचरी

करोतिदूरीकरोति । तत्रदृष्टान्तः । काकमिपनबोढानववधूर्त्त
 तनाविवाहिता । कामिनीमनसातिशयकामवती । लघुकुचशा-
 लिनि । लघू ह्रस्वौ यौकुचौस्तनौताभ्यांशोभायमाने । वक्षसि-
 उरसि प्रियकरमिव । प्रियस्यपत्युः करं हस्तं यथादूरीकरोति त
 धेत्यर्थः ॥

भाषाटीका

नेत्रको सफेदी में जो ससे के रुधिर सरीखी कीला
 लसक वृंद सी होय उसे अर्जुन कहें हैं सो अर्जुनसारके
 साथ समुद्रफेन को घिसके आंजे तौ दूर होजाय ॥ २३ ॥

इतीति

इतिनिगादितमार्येनेत्ररोगातुराणांनिशि
 समुद्युष्टताग्न्यासंब्यमानासुरवाय अ
 यिनयशिशुलीला लोलहृष्टेत्वमग्राज
 नयसिवतकस्माद्धिपरीत्यं परतु ॥ २४ ॥*

हे आर्ये हे सत्कुलजे नेत्र रोगा - तुराणां संबन्धे . सम
 धुष्टताग्न्यामद्युष्टताभ्यां माक्षिकगव्याज्याभ्यां साहिताअग्न्या
 त्रिफलानिशिरत्रौ सेव्यमाना कृतसेवनामाक्षितासती सुरवाय
 शर्मणेभवतीति निगादितं वैद्यैरिति शेषः । त्रिफलामधुसर्पिभ्यां
 निशिनेत्रवलायचोतिवाग्मदः अतीत्याभिसुरवीकरणे . हेनव
 शिशुलीला लोलहृष्टे नवीनव्योयः शिशुः शवकोतिवालक
 स्तस्ययालीलाकरचरणादिचालनस्वरूपाकेलस्तद्वस्योला-
 आस्थिरदृष्टिलोचिनंयस्यास्तत्संबोधने । त्वमपिअग्राश्रेष्ठाप
 रतुवतइतिरवेदेनेत्ररोगातुराणां निशिकस्मात् हे तौ वै परीत्यं
 विपरीतमावं जनयासि । यातोनेत्ररोगिणो मैथुनं सर्वथानिमिद्धम् ।
 मद्युष्टताभ्यामित्यत्रमधुना मद्यस्याप्यानिष्टकरत्वाद्धिपरीत्यम् ॥

भाषाटीका

रातमें मधु और घी के साथ त्रिफला का सेवन नै
त्रों के रोगों को सुख के अर्थ है ॥ २४ ॥

रात्र्यन्धतां पायमाह । निराकरोतीति

निराकरोति नक्तं ध्यं सगोमय रसाकणा
यथारतेन रमणी रमणस्य महावल ॥ २५ ॥

सगोमयरसाकणा गामयस्सेन महद्यष्टापिप्पलीनक्तं
ध्यं रात्र्यन्धतां निराकरोति दूरीकरोति । तत्रोदाहरणं यथेति ।
यथारमणी रमयति नरमिति रमणी विशेषाद्गुणारसेन सुरतेन
रमणस्य रमयति कामिनीमिति रमणः पतिस्तस्य महावलं म
हत् सामर्थ्यं निराकरोति तथेत्यर्थः ॥

भाषाटीका

गायके गोवरके रस में पीपल को घिसके आंजें तौ-
रतोंधा दूरहोजाय ॥ २५ ॥

श्यामेइति

श्यामे श्यामे प्रियश्यामे श्यामा बोधित
मानसे । शुकं शमयति क्षिप्रं माक्षिकं मा
क्षिकान्वितम् ॥ २६ ॥

हे श्यामे षोडशवर्षवयस्का अप्रसूताङ्गना श्यामा तस्याः
संबोधने । पुनः हे अश्यामे श्यामवर्णा श्यामा न श्यामा अश्या
मा गौरवर्णा तत्संबोधने । पुनश्च हे प्रिये श्यामे प्रियो भर्ता
श्यामो वर्णतः कृष्णो यस्याः यद्वा प्रिया हृद्या हृत् प्रिया श्यामा
कालिका यस्यास्तत्संबोधने । हे श्यामा बोधित मानसे श्यामा
अप्रसूताङ्गना षोडशवर्षिकी सरवीतया बोधितं सम्यक् ज्ञापि
तं मानसं मनो यस्यास्तस्याः संबोधने माक्षिकान्वितं मधुयुतं

माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकं दृष्टानेत्रे न्यस्तं सत् शकलशकामिध
 तारकापिण्डकानि भन्नेत्ररोगांश्चिप्रमरं शमयति नाशयति ॥

भाषाटीका

मधुकेसाथ सोनामारवीको त्रिसकेनेत्रमें आजेंतौथे
 डेदिनकाजनेत्रमें फुलाहोयतौ शीघ्रही कटजायगा २६
 इतिनेत्ररोगप्रतीकारः ॥

अथकामलाप्रतीकारमाह । त्रिफलेति

त्रिफलाद्यष्टभूनिस्वनिस्वतित्कासृताकु
 तः काथोमधुयुतः पीतः कामलाया
 एदुरोगजित २७

तत्रपाण्डुरोगभेदस्य कामलायां निदानपूर्विकां सम्प्राप्ति
 माह भावमिश्रः स्वप्रकाशे । पाण्डुरोगी तु योत्यर्थं पित्तलानि निषे
 वते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वारोगाय कल्पते । पित्तं कर्तृ । द
 ग्ध्वासन्दृष्य । रोगाय कामलारूपाय पाण्डुरोगिण रवातिशये
 तापित्तलमेव या कामला भवतीति नायं नियमः किन्तु कामला-
 स्वतंत्रापि भवति । यथा राजयक्ष्मा कुसादुपेक्षिता दूयति । नायं
 नियमः किन्तु राजयक्ष्मा स्वतंत्रो भवति तद्देषापि ॥ कामला
 यालक्षणप्याह सख । हरिद्रः नेत्रैः सुभृशं हारिद्रत्वङ् नखान
 नः । पीतरक्तशकृन्मूत्रोभेकवर्णोऽतोन्द्रियः ॥ दाहाविपाकदौ-
 र्वल्यसदन्तारुचिकर्षितः ॥ हारिद्रं हारिद्रावर्णम् । पीतरक्तशकृन्
 मूत्रः । पीतेरक्तवाशकृन्मूत्रे यस्यसः । भेकवर्णः रङ्गैकवर्ण
 इति ॥ त्रिफलाद्यष्टद्वयैः कृतोरचितः काथः कषायः मधुयु
 तोसाक्षिकसाहितः पीतः सन् कामलापाण्डुरोगजित् कामल
 कृतोयः पाण्डुरोगः तस्य नाशको भवती । यद्वा कामलारोगं
 पाण्डुरोगञ्च जयतीत्यर्थः । यथाह चक्रपाणिदत्तः । फलत्रिक

सृतावासातिकासृनिर्वानिम्बजः। कायः दौद्रयुतोहन्यात् पाण्डु
रोगसकामलाभिति ॥

भाषाटीका

त्रिफला. वासा. चिरायता. नीव. कुटकी. और गिलोय
इनका कादाबनायके डंडाकरके उसमें साहितमिलायके
पानेसे पाण्डुरोग कामलारोगके साथ नष्ट होय ॥ २७ ॥

देवदालीति

देवदालीफलरसो नस्यतो हस्त्रिकाम-
लां संदेहानात्रसंफुल्लनीलोत्पल
विलोचन ॥ २८ ॥

देवदालीफलरसः देवदाल्याः कण्टफलायाः फलसु
तस्य रसो वस्त्रनिष्पीडितजलम्. सनस्यतः नासिकायां प्रदा-
नात्. कामलां स्वनास्नारव्यांतरोगं हन्ति नाशयति हेसंफुल्लनी
लोत्पलविलोचने. संफुल्लविकसितं यन्नीलोत्पलमिंदीवरं
तद्द्विलोचनेनेत्रे यस्यास्तत्संस्वोधने। अत्रास्मिन्नुपचारे सं-
देहो वापरस्त्वयानकार्य्य इति शेषः ॥

भाषाटीका

घर्घरवेल और सौनेयाइत्यादि भाषा प्रसिद्ध जो देव
दाली उसके फलकी नस्यलेनेसे कामलारोग नष्ट होय है
इसमें संदेह नहीं २८ ॥ देवदालीके फलके जलकी नासले-

अत्राञ्जनमाह। गिरिमृदिति

गिरिमृद्धान्निधार्त्रीणामञ्जनकामलापहं

इदं नहि भवतामिथ्याशपथस्तुतवागनेरं

गिरिमृत्तगैरिकम्. रात्रिर्हरिद्रा. धार्त्रीणामलाकी

स्वर्वाञ्चूर्णस्याञ्जनकामलापहं भवति। हे अज्ञान इदमञ्जनं

मिथ्यानेवभवेदत्र तवसपथः शयनंमयाक्रियते इतिशेषः ॥

भाषाटीका

गेरूइल्ली और आमले इनतीनों को बहुतमहीनपीमके नेत्रों में आंजे तों कामलारोग नष्ट होजाय ॥ २९ ॥

अयीति

अयिसनोजकुंडलेस्फुरन्मुखेन्दुमंड-
ले गवांपयःसनागरंनिहन्तिकाम
लाभरं ॥ ३० ॥

अयिसनोजकुंडले मनोजे शोभने कुंडले कर्णवेष्टने यस्य
स्तत्संबोधने । हेस्फुरन्मुखेन्दुमंडले इन्दोर्मंडलं वहिर्वेष्टनम् । मुखे
मिन्दुमंडलमिवोति मुखेन्दुमंडलं स्फुरद्दीप्यमानं मुखेन्दुमंडलं य
स्यास्तत्संबोधने । गवास्पयोगो मूत्रं शंखासङ्घीतंसत् । कामला
भरंकामलातिशयं निहन्ति **भाषाटीका**

पिसीसोठगोमूत्रमेंमिलाकेपीनेसेकामलारोगनष्टहोताहैइ
इतिकामलाप्रतीकारः ॥

अथयोनिशूलप्रतीकारमाह । पिचुमंदरसेनोति ॥

पिचुमंदरसेनमिश्रितैः पिचुमंदानिल
शत्रुबीजकैः घटितां वटिकां भगान्त
रे भगशूलप्रशमायधारयेत् ॥ ३१ ॥*

पिचुमंदोनिस्वः अनिलशत्रुरण्डः तयोः पिष्टैः बीजकै
बीजैः पिचुमंदरसेनामिश्रितैः पिचुमंदस्यनिस्वस्यरसेनस्वरसेन-
मिश्रितैः सम्मर्दस्यकीकृतेस्तर्धदितारं चितां । वटिकां गुटिकां भग
शूलप्रशमाय भगे जन्मवर्तमानिशूलं रोगविशेषस्तस्य प्रशमाय श
मतायैः भगान्तरे संसारमार्गस्यान्तधारयेत् स्थापयेत् ॥

भाषाटीका

निबौली और रेंडी इनको कूटके सूक्ष्म करके पीसलें पी
छेनी वृका रस गोरके मांडले जब मांडते उनका एक जी
होजाय तब आंवले प्रमान गोलियां बनालें सो गोली
योनी में जो शूल रोग होय तौ उसकी शांति के लिये भगके म
ध्यधारण करै तौ योनी शूल नष्ट होय स्त्री सुर्य पावे ॥ ३१ ॥

तरुणीति

तरुण्युत्तरुणी मूलं छागी सर्पिः सनागरं ।
शिवशस्त्राभिधांवाधां योनिस्थां हान्ति स
त्वरं ३२ ॥

हेतरुणी हेयुवति उत्तरुणी मूल मिन्द्रवारुणी मूलं सना
गरं शक्यं सद् अजाज्येन युक्तं कार्यम् तस्य लेपात् योनि
स्थां शिवशस्त्राभिधां शिवस्य शस्त्रं शूलं तदेवाभिदानामयस्या
सातांवाधां व्यथां सत्वरं तूर्णं हान्ति नाशयति ॥

भाषाटीका

इन्द्रायणकीजड़ और सोठ इनको पीसके सूक्ष्म चूर्ण
करले उसमें बकरीका घी मिलायके घोटके लेप बनाय
ले इसका योनी में लेप करनेसे भगके मूलकी पीडा जाय
अथ प्रसूतानां योषितां स्तन्यशोधनाय कषायमाह । गोपीति ॥

गोपीवृकीदारुकिरातसूर्वातिक्तासृता
विश्वधनन्द्रजानास काथायसुको-
सृगलोचनानादृष्टस्यदुग्धस्याविशोधना
यै ॥ ३३ ॥

गोपीशारिधा वृकीपाठा दारुदेवदारु किरातोसूनिम्बः ।
सूचीपीलुपर्णीलिता तिक्ताकडुकी अमृतागुडची विश्वशकण्ठी
धनोसुस्तकः इन्द्रजः इन्द्रयवः संते सामोषधीनामयं काथासृग

लोचनानामेणीनयनानां दुष्टस्य दोषयुक्तस्य दुग्धस्य बालजीवनस्य विशेषनायनिर्दोषी कर्णाय उक्तोर्भाहितः ॥

भाषाटीका

साँऊ जिसे गौडिये अनन्तमूल कहते हैं या ठापटांडू जिसे गौडिये आकनादी कहते हैं देवदारु चिरायता मुरहरी कुटकी गिलोय साँठ माथा और इन्द्रजौ इन दश औषधों का काढ़ा पीनेसे स्त्री का जो दूध दुष्ट हो जाय सो शुद्ध होय। जिस दूधके पीनेसे बालकको रोग होय वही दुष्ट दूध है ३३
अथ प्रदरप्रतीकारमाह। कटुकुटेरीति ॥

कटंकटेरी रसजाब्द वासा सृनिस्वभल्ली
तिलजः कषायः क्षौद्रान्वितश्चञ्चल
लोचनानां नानाविधानि प्रदराणि हन्या
त् ॥ ३४ ॥

कटंकटेरी दारु हरिद्रा रसजं रसांजनम् अब्दो मुस्तकः
वासा अटरूषः सृनिस्वश्चिरचित्तः भल्ली भस्मातकः तिलो होम
ध्यानम् कटंकटेरीदिभ्य उत्पन्नः कषायः काथः क्षौद्रान्वितो
साक्षिकयुक्तः पीतः सन् चञ्चललोचनानां तरलेक्षणानां नारी-
णां नानाविधानि चतुःप्रकाराणि प्रदराणि हन्यात्। चतुर्विधमुक्तं
भावमिध्रे नस्वप्रकाशे। तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपतैश्चतुःप्र-
कारं प्रवदन्ति वृद्धा इति ॥

भाषाटीका

दारुहल्ली रसौत माथा अडसा चिरायता भिलाया
क्षौरतेल इनके काढ़ेको मधुमैलाय के रोगी पीवैतो सब
प्रकार के प्रदर नष्ट होय जाय ॥ ३४ ॥
कुवलयदलनेत्रे इति ॥

कुवलयदलनेत्रे तण्डुलीयस्य मूलं रस
जमापि समांशभेषजं हृद्भ्रमं तत् । हि
मकरसुरिवयुक्तं तण्डुलाम्भोमधुभ्यां प्रद
रदरमुदीर्णं सुन्दरीणां निहन्ति ॥ ३५ ॥

हे कुवलयदलनेत्रे कुवलयस्येन्दीवरस्य दलंपत्रं तद्वन्नेत्रेय
स्यास्तत्संबोधने । हे हिमकरसुरिव-हिमाः शीतलाः कराः किरणा
यस्य रतादृशो हिमांशुः तद्वन्सुरवमास्यं यस्यास्तत्संबोधने । तं
डुलीयस्य अल्पमारिषस्य-मूलं ब्रह्मः रसजमापिरसाज्जनञ्च
एतद्वृद्धं मिथुनं समांशं तुल्यभागं भेषजमौषधम्-तण्डुलाम्भोम
धुभ्यां तण्डुलानां धान्यसाराणां क्षालितजलं मधुसाक्षिकञ्च-ता
भ्यां युक्तं पीतं सत्-सुन्दरीणां स्त्रीणां मुदीर्णं महत्तरं प्रदरतरं प्रद
स्या-सुगदरस्य दरसाध्यं निहन्ति ॥ तदुक्तं भावप्रकाशे । रसा
ज्जनतण्डुलकस्य मूलं शौद्रान्वितं तण्डुलतौयपीतम् । असुगदरं स
र्वभवं निहन्तीति ॥

भाषाटीका

चौलाईकीजड़ और रसौत इन दोनोंको समानभाग
लेके कूट पीसके तण्डुलोंके पानी और मधुके साथ पीने
से प्रदरका दर्द कैसेही होय सो नष्ट होय ॥ ३५ ॥

अथ स्त्रीणां रजःप्रवृत्त्यवरोधस्य कुलटानां भ्रूणपातनस्य चो
पायमाह । मूलमिति

मूलं गवाक्ष्यं स्मरमन्दिरस्थस्युष्णवरो
धस्य बध्नुं करोति । अभर्तृकाणां व्य-
भिचारिणीनां योगोय-मेव ह्युत गर्भपाते

॥ ३६ ॥

स्मरमन्दिरस्थ सुपस्थे स्थापितं गवाक्ष्या विशालाया-

मूलं ब्रह्मः पुष्पावरोधस्य स्रग्स्थितरोधानस्य च धं करोति पुष्पप्रदं
भवतीत्यर्थः ॥ पुनः अभर्तृकाणां विश्वस्तानां व्यभिचारिणां कु-
लदानां च द्रुतगर्भपाते शीघ्रभ्रूणस्याधः पातने चायमेव योग
उपायो स्तीति शेषः । अभर्तृकपदात् कुमारी प्रोषितपातिकथोर-
पिग्रहणम् ॥

भाषाटीका

जो स्त्री अवस्था में रजस्वला होने से वैठरहें सो स्त्री
इन्द्रायणकी जड़को भगमें रक्त्वे तौ रजस्वला फेर होने ल
गे जाय - और जो विधवा वा कन्या वा जिस्का भती वि
देश गया होय ऐसी स्त्री व्यभिचार से गर्भवती हो जाय -
फेर वह गर्भगिराय भ्रूणहत्या भी करना चाहै उस पा-
पिनी को गर्भगिराने का भी यही उपाय है ॥ ३६ ॥

अथैकेन श्लोकेनांतरवत्याः सुखप्रसववमनयोर्भेषजमाह । मध्याज्येति

मध्याज्ययष्टीमधुयष्टीमूलं निपीयसु
ते सुसुखा सुखेन सुतण्डुला मः सित
धान्यकल्कपानात् शोभति गर्भिणी
नाम ॥ ३७ ॥

सुसुखी शोभनं सुखं यस्याः सा । स्वाङ्गादिति डीप मधुमाक्षि
कम् । आज्यं सर्पिः यष्टी मधुयष्टी लुङ्गमूलं वीजपूरस्य जटासुते
षां कल्ककृत्यात् निपीयपीत्वा गर्भिणी सुखेन अक्लेशेन सूते प्रसू-
ते । यथाह चक्रपाणिदत्तः । मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुत
म् । घृतेन सह पातव्यं सुखनारी प्रसूयते इति ॥ सुखप्रसवमन्त्रो
पिपठनीयः । स यथा । अस्ति गोदावरी तीरे जम्बलानामराक्षसी
तस्यास्मरणे मात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेदिति । अत्र मध्याज्ये
विषमे ग्राह्ये अन्यत्समम् । अथ गर्भिणानां सतंडुला मः सितधान्य
कल्कपानात् शोभनतंडुलजलेन सह सितधान्ययाः शर्करा

धन्याकयोः कल्कस्यपानात् पीतेः वमिर्वान्ति गच्छति ॥

भाषाटीका

गर्भवतीस्त्री पुत्रकेजन्मने के समय जो मधु-घी-सु-
लहरी और विजैरे की जड़ इनको कूटपीस मिलायक
पीलेय तो मुखसे सोवै और जो गर्भवालीको छुदे आने-
लगरही होय तो स्वेततंदुलों के धोवनमें स्वेत सक्कर-
और पिसाहुवा धानियां मिलायके पिलाय देतौ वमन-
कारोग चला जाय और नारी का चित्त अच्छा होजाय ३७

धन्याद्धेति

धन्याब्दांऽवुद्धयाऽरत्त्वऽमृतविष्व
लारेण दुस्पशैशीतं गर्भिण्याः सूतिक्या
अपिरुधिररुगा मातिसार ज्वरघ्नम् ॥
सुस्तारुंगीविषाणास्पृशमयतिरजःसे-
वितं शोद्रयुक्तं बालानां वान्तिकासज्वर
मातिविषजशोद्रयुक्तरजोवा ३८ ॥

धन्याधान्याकम् अब्दोमुस्ता. अम्युद्धयमुशीरहीवेरं. अरु-
स्योनाकः अमृतागुडची. विषाअतिविषा. वलावाद्यालकः
रेणुः पर्पटः दुस्पशैयोसः शीतंचन्दनम्. सेतेषां समाहारेण
कृतं कथितं जलंगार्भिण्याः स्त्रियः। पुनः सूतिकायानवप्रसू-
ताया अपियौषाया रुधिररुगा मातिसारज्वरघ्नम् रुधिररुकच-
रुक्ता मातिसारश्च ज्वरश्च तान् हन्त्येतादृशम्। सतदुक्तम् चक्र-
पाणिदत्तमिश्रेण। हीवेरारलुरक्तचंदनबला धन्याकवत्सादनी
सुस्तोशीरयवास पर्पटविषा द्वायं पिवेद्गर्भिणी। नानावर्णरु-
जातिसारकगदे गर्भाश्रिते वाज्वरे योगोयं मुनीभिः पुरानिगदि-
तः सूत्यासये पूतमइति ॥

भाषाटीका

जोगर्भवतीस्त्रीकेअथवानयीप्रसूतास्त्रीकेरुधिर
काविकार वास्तुमातिसार किंवाज्वर होय वा येसव
रोगहोंय. तौ धानियां. मोथा. स्वस. सुगंधवाला. सोनाक
गिलोय. अतीस. बडियाला. पितपापडा. जवासा. औररक्त
चंदन इनरुकादश औषधोंका काढ़ा पीवेंतौ उसस्त्रीके
येसव रोगनष्ट होंय औरस्त्री को सुख होय. ॥

मुस्ताशृंगी विषाणां चूर्णौ कृतानारजश्चूर्णं क्षौद्रयुक्तं मधु
सहितमवल्लेह तया सेवितं सत्. बालानां स्तनंधयानां वान्ति
कासज्वरं प्रशमयति वापदान्तरे क्षौद्रयुक्तमतिविषजं रजः
प्रातिविषा चूर्णं सेवितं तादृशं भवति। भावमिश्रस्तु। घनकृष्ण
रुणां शृंगी चूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् शिशो ज्वराति सारघ्नं कासं श्वासं
वमिं हरेत् ॥ अरुणा जतिविषा। चतुर्भद्रिका ज्वराति सारे ष्विति
विशेषमाह ॥

भाषाटीका

जो दूधपीते बालकको. छर्दिवारवांसी और तप-
आता होतौ मोथा. काकडासोंगी. और अतीस इनके चू-
र्णको मधुमें मिलायके बालकको चढायदे तो उसके
सव रोगनष्ट होजाय। अथवा अकेली अतीसके चूर्णको
मधुमें मिलायके चढावेंतौ भी रोग शान्ति होजाय ॥ ३८

शिशोरति सारकथमाह। कुमाराति सारइति

कुमाराति सारे कषायः संसंगामदासा
रिवारोद्भजः क्षौद्रयुक्तः सुदारोद्भावि
त्वाद्दं मांजिष्ठु बाला कषायो वल्लेहाय

वा क्षौद्रयुक्तः ३९

संसंगामंजिष्ठामदाधातकी. सारिवारगोपी. राधोलोधः

स्योन्नतुर्णांकषायः काथः शौद्रयुक्तोमाक्षिक मिश्रितः कुमारा
निसारेदेयः ॥ उक्तञ्च ॥ समङ्गधातकी लोधसारिवाभिः सृतंजल
म् । दुर्द्वेरोपिशिशोर्देय मतीसारे समाक्षिकमिति ॥

भाषाटीका

जो बालक को अतीसार होय तो मंजीठ धाईके फूल
सारिवा और लोध इन चारों का काढा बनायके उसमें सधु
मिलायके पिवायदे तो अतीसार बंद होजाय ॥

अपिचामदाधातकी रोध्रोलोधः विल्वं विल्वफलमामम्-
अब्दोसुस्ता मज्जिषासमङ्गा वालाहीवेरम् । मदादीनांकषायः
अथवा सधामचलेहः । शौद्रैणयुक्तः कषायोऽचलेहो वाकुमा
रस्यातिसारेहितोभिहितः ॥

भाषाटीका

धाईके फूल लोध वेलगरी मीथा मंजीठ और सुगं
धबाला इन पांचों का काढा वाचटनी पिलाने वा चटने
से बालक का अतीसार दूर होता है ॥ ३५ ॥

प्रसंगाद्ब्रवालरोगाणां निदानादिकं लिख्यते ॥ + ॥

धान्यास्तुगुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषजैस्तथा । दोषादेहे प्रकुप्यति
ततः स्तन्यं प्रदुष्याति ॥ मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टावातादयः स्ति
याः । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥ वातदुष्टं शिशुः
स्तन्यां पिवन् वातगदातुरः । क्षामस्वरः कुर्याद्भिः स्याद्ब्रह्मचिरमूत्रमा
रुतः ॥ १ ॥ स्थिन्नोभिन्नमलोवालः कामलापित्तसंगवान् । वृष्ण
लुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयपिवन् ॥ २ ॥ श्लेष्मदुष्टं पिवन् क्षीरं
ब्रह्मः श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्दितोजडः शूनवक्त्राक्षच्छर्दनः शिशुः ३
॥ ज्वराद्या व्याधयः सर्वे कथिता महान्तये । वालानामापिते
तद्ब्रह्मोद्भव्यामिषगुणमौरिति ॥

इति श्री दिवाकरसुनु लोलिस्मराजविरचिते वैद्यजीव
ने तृतीयो विलासः ३॥

इति श्री कुलावधूत श्री परमहंस परिव्राजकाचार्य श्री
महदरिहरानन्दनाथभारतिशिष्यवास्नावधूत श्री सुखानन्दना
थविरचितायां सुखानन्दीन्यां लोलिस्मदीपिकाया तृतीय-
विलासस्य प्रकाशार्थः ॥*

श्रीगुरवे नमः।

अथ क्षयादिगदानां चिकित्सां श्रोतुरन्तकलोपकमते ॥ विद्वत्सलमे
ति ॥ - विद्वत्सलम लोलिस्मनुपतेर्वाग्विला
सतः तस्मिन् जायते स्वामिन् पुनः कि
ञ्चिन्न रूपय ॥ १ ॥

विदन्तीति विद्वांसः आयुर्वेदज्ञाः तेषु ललामं प्रधानमुत्तमोयं
लोलिस्मनुपतिस्तस्य लोलिस्मराजस्य वचोवाण्या विलासां
लीलातस्याः श्रवणात् तस्मिन् अलंप्रत्ययः श्रवणेच्छानि ह्यतिर्ना
यते अतः हे स्वामिन् पुनः किञ्चित्त्न रूपय कथय ॥ १ ॥

लोलिस्मराज आह । क्षयेति

क्षयोत्पत्तिविनाशाय सिंहास्यः सेव्यतां
सदा बहुनामस्य विश्वासो जातः क
मललोचने ॥ २ ॥

हे कमललोचने हे पद्मेक्षणे क्षयोत्पत्तिविनाशाय क्ष
यस्य यश्मणो नृपामयस्य उत्पत्तिः प्रादुर्भावस्तरपविनाशाय
अदर्शनाय सिंहास्यो वैद्यमाता सदा सेव्यतां सर्वदा सेवनीयः ।
सदाशब्देन अन्योपायेष्वपि नासकस्य त्यागो न कार्य इत्यभिप्रे
उक्तञ्च । वासायां विद्यमानायासायां जीवितस्य च । रक्तापित्त
क्षयीकासी किमर्थमवसीदतीति ॥ अस्य सेवनस्य बहुतराणां

विश्वासोनेश्चयोजातउत्पन्नः॥

भाषाटीका

११५

कृपीरोगकेषिनाशार्थेनैसेकासेवनसवनेउत्तमकहाहै॥

अयिसुन्दरीति।

अयिसुन्दरिसुन्दराननेरुचिरापांगतरंग

लोचने नवनीतमधुपलाशनाडुडु

राजोपिभवेत्क्षयःक्षयः३

अयिसुन्दरिहेसुन्दरं । हेसुन्दराननेसुन्दरंशोभनमाननं

यस्यास्तत्संबोधने । हेरुचिरापाङ्गतरंगलोचनेरुचिरोशोभनी

योअपाङ्गोनेत्रान्तोतयोस्तरंगालहयोययोस्तादृशेलोचनेनेत्र

यस्यास्तत्संबोधने । नवनीतमधुपलाशसंयोगंनवोद्धृतंचमधु

माक्षिकञ्च उपलाशर्कराचत्रयाण । मशनाद्भक्षणान् उडुरा

जोपिउडुषु नक्षत्रेषु राजतेराजृदोसौ क्विप् तस्यापिनक्षत्रे श

स्यापिक्षयोयक्षमरोगः क्षयोभवंत् नष्टो भवेत् ॥

भाषाटीका

११६

कृपीरोगकेनष्ट करनेकेलियेनौवी औरमधुतथासितौ-

पल तीनोंसिलायसेवनकरेतौ क्षयीरोगकाक्षयहोय॥

इतिक्षयप्रतीकारः।

अथव्रणोपवर्यामाह।अपीति

अयिकोमलकुन्तलावलीविलसन्-

मालतिकामनीहर त्रिफलाजनितः

कषायकःसाहितोगुग्गुलुनात्रणजयत

॥ ४ ॥

अपीति मृदुलभाषणेसम्बोधनम् । हेकोमलकुन्तलावली

विलसत्यल्पमालिकामरे कोमलानां मृदुलानां कुन्तलानां

वालानारोमावलीपट्टिः अलकपरस्परबातयाविलसन्ती वि
 लाससाहितायापस्त्रवर्षयुक्तामालिका पुष्पविशेषजातिर्वा. त
 स्याः भस्त्रत्कर्षीयस्यास्तत्संबोधने । विलसन्मालतिकाम-
 नोहरे इतिपाठान्तरं वायुगुलनासाहितः कुम्भोत्तूरवलकेनयु-
 क्तारिक्त्रफलाजानितः कषायकः व्रणरोगं जयेत् ॥

भाषाटीका

गुग्गुलकेसाथान्निफलाकाकादापीवैतौ व्रणकृञ्जीतले
 ॥ अथमदःप्रतीकारमा

मदनज्वरकारिनामधेयेरसिकेरत्नक
 लेप्रभातकाले शिशिराम्बुपिवन्मधु
 प्रयुक्तगणनाथोपि भवत्कल्लास्थिशेषः

॥ ५ ॥

हेमदनज्वरकारिनामधेये मदनज्वरं कामज्वरं करोति
 तच्छीलं नामधेयं यस्यास्तत्संबोधनं । हेरसिकेरसोरागः स्नेहो
 स्ति यस्याः ठन् . तत्संबोधनं । हेरत्नकले प्रभातकाले अहर्मुख
 समये . मधुप्रयुक्तं माक्षिकसाहितं शिशिराम्बुसुशीतं पानीपां पि
 वन् गणनाथोपि लम्बोदरोपिकिलनिश्चयेन अस्थिशेषो भवेत्
 पेदसः क्षयात् ॥ उक्तञ्च ॥ प्रातर्मधुयुतं वारिसोचितं स्थौल्यनाशन
 मिति ॥

भाषाटीका

मेदरोगकेकारण जोशरीरबहुत स्थूल होजाय तो प्रातः क
 लमें मधुको ठंडेपानी केसाथोपियें तो मेदरोग दूर होजाय
 इति मेदःप्रतीकारः

अथ कृमिरोगस्य प्रतीकारमाह । त्रिकट्टिति

त्रिकट्टि त्रिकलाकलंगानि स्वत्रिचट्टिसू
 र्वादिरोद्भवः कषायः पशुसूत्रसमान्वि

तोनिपीतः कृमिकोटीरपिहन्तिवेगतोयंदे

त्रिकटुत्र्युषर्णम् · त्रिफलाप्रसिद्धा · कलिङ्गमिन्द्रयवम् ·
निम्बोहिङ्गु · निर्यासः · त्रिचतुरेचनी · उग्गावचा · खादिरः खदिरसारः
सभ्यः उद्धवोयस्य सतादृशोयंकषायः काथः पशुमूत्रसमान्वि
तांगोमूत्रसंयुक्तो निपीतः कृतपानः कृमिकोटीरपिवहन्-
कमीव वेगतो जवेन हस्तीनाशयाति । कोटिशब्दो वहनं बोधकः ।

भाषाटीका

जोपेटमें गिंडार पडगडु होंयतो · सोंठ · मिर्च · पीपल ·
हुड · बहेडा · आमला · इन्द्रजौ · नीमकी छाल · निसोत · बच्च
और खेरसार इनका कड़ाकरके उसमें गोमूत्र गेरुके उसेपी
लेंतो पेटके सब कीडे मरजाय और रोगी सुखी होय ६

इतिकृमिप्रतीकारः

अथसुखपाकप्रतीकारमाह । जातीप्रवालैति

जातीप्रवालत्रिफलायवासदावीत्रिया
मामृतगोस्तनीनाम् कषायकः शौद्र्यु
तोनिहन्ति सुखस्यपाकं सुखपंकजस्थ-
म् ॥ ७ ॥

जातीप्रवालानिमालतीपत्राणि च · त्रिफलायथ्याविभी
तधात्रीणां समानि फलानि · यवासोयासः दावीत्रियामापचंप
चा · अमृतागुडुची · गोस्तनीमृद्धीका · जातीप्रवालद्रोनामष्टानां
कषायकः काथः शौद्र्युतो मधुसंयुक्तः सुखपङ्कजस्थं सुखस
पाकं गंडुषकरणान् निहन्ति । उक्तञ्च चक्रपाणिदत्तेन । जाती
पत्रामृतो द्वादशायामदावीफलत्रिकैः । काथशौद्र्युतः शीतो
गंडुषो सुखपाकनुदिति ॥ भाषाटीका

मालतीकेपले · हुड · बहेडा · आवलां जवासा · दार

इल्दी गिलोय औरगोस्तनीदाख इनकाकादा करके उ-
समें मधुमिलाय दे जव शोतल होय जाय तव उस्को मुख
में भरके कुल्ले करेतौ मुखपाकरोग निवृत्त होजाय ॥७

इति मुखपाकोपचारः ७

अथाम्लपित्तस्याचिकित्सा माह। भूनिस्वेति
भूनिस्वनिस्वत्रिफलापटोलीवासासृता
पर्पटभूदुरजैः काथो हरेतक्षौद्रयुता
अम्लपित्तचित्तं यथावारवधूविलासः

॥ ८ ॥

भूनिंवादिदशभिः कृतः काथः सः क्षौद्रयुतः पीतः सन्
अम्लपित्ताभिर्धं रोगं हरेत् । तन्नदृष्टान्तः । यथावारवधूः वारस्य
जनसमूहस्य वधूः स्त्रीतस्या विलासः कामिनाश्चित्तं यथा हरेत्
तथेत्यर्थः ॥

भाषाटीका

चिरायता नीवकीडालु त्रिफला पलवलपत्ती बं-
सा गिलोय पित्तपापडा औरभंगरा इनका कादासिद्ध
करके उस्में मधुमिलायके पीवेतौ अम्लपित्त रोग जाय
इति अम्लपित्तप्रतीकारः

अथ प्रमेहस्यचिकित्सा माह। स्फुरादिति

स्फुरत्सुन्दरोदारसुन्दारदामप्रकाशाभि-
रामस्तनद्वन्द्वरस्य हरिद्रारजोसाक्षिक-
भ्यां विमिश्रः शिवायाः कषायः प्रमेहा
पहारी ॥ ९ ॥

उदारो महंशवासौ मन्दारश्च तथा । तस्य दाममाला । स्फु-
रत्प्रकाशमानञ्च तत्सुन्दरं शोभनं च तथा । स्फुरत्सुन्दरं यत्
उदारमन्दारदामतेन प्रकाशं यथेप्सितमभिरामं मनोजसं ईदृशं

यत् स्तनयोर्द्वन्द्वन्तेनरस्ये. रमतेमनोयत्ररमेः पारदुपधादितियत्
 मनोहरे । तत्सम्बोधने हेस्फुरत्सुन्दरोदारमन्दारदामप्रकामामि
 रामस्तनद्वन्द्वरस्ये । शिवायाधात्र्याः कषायः कायः सचहरिद्रा
 रजसानिशाचूर्णेन माक्षिकेण मधुनाचयिमिश्रोयुक्तः पीतः सन्
 प्रमेहापहारी सूत्रदोषापहर्ता भवतीतिशेषः ॥

भाषाटीका

इल्दी का चूरन और मधु दोनों को आंमले के काढ़े में मि
 लायके पीवैतौ प्रमेह का रोग नाश होय रोगी सुखपावै
 अपिच । समाध्याति ।

समधुश्छिन्नास्वरसो नानामेहनिवारणः
 वदंतिभिषजः सर्वेशरदिन्दुनिमानने १०॥

हे शरदिन्दुनिमानने शरद । शशितमानास्ये . समधुः मधु
 सहितः छिन्नायागुडूच्याः स्वरसः वस्त्रनिष्पीडितो रसः स्वरसल
 क्षणं यथा । अहतात् तत्क्षणं कृशाद्द्रव्यात् क्षुणात्समुद्भवेत् ।
 वस्त्रनिष्पीडितो यश्चस्वरसोरसउच्यतइति । सचपीतः सन् रज
 मेहनिवारणः सर्वमेहनिरकर्ता भवतीति सर्वे भिषजौ गदहतरी
 वदंतिव्यक्तं कथयन्ति ॥ तदुक्तम् । गुडूच्याः स्वरसः येयोमधुनास
 वमेहजिदिति । अपिच । हरिद्रामधुसंयुक्तोरसोधात्र्याः समाशेक
 इति ॥ सर्वमेहजिदिपूर्वेणसंबंधः ॥

भाषाटीका

गिलोयको कूट के वस्त्रसउत्तानेचोडले फिरउस्में मधु
 मिलायके पीवैतौसवप्रकारके प्रमेहनष्टहोंय. और रोगी
 सुखपावै. यह सभी वैद्य कहते है ॥

अत्राहिताहितमुक्तम् । श्यामाककोद्रवोहाल्लगोधूमचण
 कादकि । कलायाः कथिताभोज्ये पुराणा मोडेनाहिताः ॥ यवान्

विष्कतिमुद्गाः शालयः षष्टिकासया । तथातिका निशाकानिजा
 डूलाः पक्षिणोसृगाः ॥ प्रमेहीशुद्धुग्धाज्यतैलतक्रसुरः सदा-
 अम्लेक्षुरसपिष्टान्नाचूपमांसानि वर्जयेदिति ॥ १० ॥

*अथवातरक्तस्योपधमाह । रतिकेळीत्यादिना

रतिकेळिकलाकुशले विलसद्वलये-
 मलयेनसमानकुचे असृताव्रततीरु
 तैलवतीदलयेदऽनिलास्रमुदारतरम ॥

हेरतेकेळिकलाकुशलैरती सुरते याः केळयेः परीडा

साः तासुसुरतक्रोडासुधाः कलाः कपटरूपाः तासुकुशलाशि
 क्षिता-तत्संबोधने । हेविलसद्वलये कङ्कणैयस्याः तत्संबोधने
 भोमलयेनसमानकुचे विलसती विलासयुक्तं मलयेनचन्दना
 द्विणासमानौ स्थूलत्वेन कठिनत्वेन चतुर्त्यौ कुचौस्तनौयस्याः
 तत्संबोधने । असृताव्रततीतन्त्रिकावल्ली रुचुतैलवती सरण्ड
 स्नेहयुक्ता उदारमहान्तम् अनिलास्रं वातरक्त रोगम् दलयेत्
 नाशयेत् । पञ्चाङ्गलतैलेनासृतायाः क्वाथः पेयइतिभावः ॥

भाषाटीका

अरुंडकेतैलकेसाथगिलायकाकगदापीचैतौवात
 रक्तका रोगनष्ट होय ॥ ११ ॥

आपिच । मधुकेति

मधुकरुणा गोपिका देवधूपैः शृतं वात
 रक्तापहंपिण्डतैल कषायैः सहैरुंडतै
 लेन पीतस्तथैरगडासिंहास्यवत्सादनी
 नाम् ॥ १२ ॥

मधुकायष्टी अरुणा मञ्जिष्ठा गोपिका श्यामा देव
 धूपोरालः सतैः शृतं पक्वंपिण्डतैल संशकं वातरक्तापहं भवति ॥

भाषाटीका

मुलहरी मंजीर सांऊ और राळ इनका काड़ा पीने
से वातरक्तकारोग दूर होय ॥ अपिच कषाय द्वाते ॥

एरण्डो गन्धर्वहस्तकः सिंहास्यो वाजिदन्तकः वत्सादनी छिन्न
रद्वा त्रयाणा कषायः एरण्डतेलेन सह पीतः सन् तथा वातरक्त
पहा भवति ॥ अत्र चक्रपाणिदत्तेन एरण्डस्थाने चतुरङ्गुल उ
क्तः । यथा । वासागुडूची चतुरङ्गुलानामरण्डतेलेन पिवेत क
षायम् । क्रमेण सर्वाङ्ग जमप्यशेषं जयेदसृग्वातमवांते कारामिति

भाषाटीका

रेंडी बांसा और गिलोय इनके काटे में अरुंड के तेल
को मिलाय के पीने से वातरक्तकारोग नहीं रहै ॥ १२ ॥

इति वातरक्तचिकित्सा

अथाविषूचिकोपायमाह । लशनेत्यादिना

लशुन जीरक सौधव गंधक त्रिकटुराम
वृचूर्णमिदं समं सपदिनिस्चुरसेनाविषू
चिके हरति भोरति भोगविचक्षणे १३ ॥

लशुनोरसोनः जीरकोऽजाजी सैधवो माणिमन्थम् गंध
कः सौगोन्धिकः त्रिकटुविश्वोपकुल्या मरिचात्मकत्र्यूषणम्
रामठांइङ्गु । लशुनादीनां समाहारः समाहारे नपुंसकम् रसोना
दीनां चूर्णैरिजः इदं सर्वं समं समानभागं ग्राह्यम् । तादिदं निस्चुर
सेन् निस्चूकजलेन सह पीतम् वा निस्चूकजलेन वाटिकां
कृत्या भाक्षितं सत् भोरति भोगविचक्षणे हे सुस्तसम्भोगप्रवी
णे सपदिशीघ्रं विशूचिकां विशूचीं हरति नाशयति ॥ अस्या
निरुक्तिलक्षणे तु । सूचीभिरिवगात्र्याणि तुदनसन्तिष्ठतेऽने
लः । यत्राजीर्णचसौ वैद्यो विषूचीति निगद्यति इति । नतां परि

मिताहार लभंते विदि तागमाः । मुदास्ता सजितात्मानो लभन्ते ऽशन
लोडुपाः ॥

भाषाटीका

जो विसूचिका होय जिसे कासीवासी शीतरस, गौडिये
यंगाली ओलाउठी और सुसलमान उस्मारक कहते हैं-
इसरोगके निवृत्ति के अर्थ लसुन, जीरा, सेंधानोन, सोधीगं
धक, सोंठ, मिर्च, पीपल और ह्रींग इन आठों के समान भा
गलेके कूटके सूक्ष्मचूर्णकरके मिलाय लें उसे कागदी
नीवू के रसके साथ पीवें वा नीवू कारस गेरके बने से बड़ी
बड़ी बनाय ले. उस गोलीको जिसमें यह रोग उठे उसी
समय में वा दो या चार घड़ी के भीतर पीलें वा खाय लें
तो विसूचिका की निवृत्ती होय रोगीको आनन्द होय १३
अथ पूर्वोद्धेन पिपासायाः पराद्धेन वमथश्चोपचारमाह । रुगिति

रुगलाजाङ्गवटप्ररोह मधुकैर्मध्वन्वितैः
कल्पिता उग्नामाशुतुषांभृशंप्रशमयेदाऽ
स्यांतरस्थावटी । रालालजलपगना-
गचपलास्त्रीकोलमज्जाबुदश्रीरवड-
युकप्रशमयद्वातिं त्रिदोषोद्भवां ॥ १४ ॥

रुक कुषौषधम्. लाजाभ्रघानि. सेतुषतण्डुलानि. अ
ङ्गपक्षफलम्. वटप्ररोहोन्यगोधादुरो यक्षावासस्कन्धजटेति
यावत्. मधुकंक्वीतकम् एतैर्मध्वान्वितैर्मौक्षिकयुक्तैः कल्पि
तावटी गुटिकासाच आस्यान्तरस्था सुरव्याभ्यंतरे धृतासती उ
ग्नातीव्रां. तृषामाशुशीघ्रं भृशंप्रकर्षेण. प्रशमयेत् शान्तिनयेत्.

भाषाटीका

जो विसूचिकावालेको प्यास बहुत होय तो कूट-ध
नको रवील, कमलगदा, बड़कीजरा और मुल्हेदी इनको

पीसके मधु मिलायके गोलियां बना लें. गोलो को मुख
में रख उस्का रस चूसा करें तौ कैसी ही प्यास हो शांत होगी
रुडास्थूलेला. लाजा. लवङ्ग. देवकुसुमम्. नागोनागकेसरः
चपलाकणास्त्री प्रियङ्गुः. कोलमज्जा बदरीबीजसार. अंबु
दोमुस्तकः श्रीरखंडश्चंदनम् । सलादीनां समाहारस्तेन क्रीत्र-
ता । स्तेषां चूर्णम्. मधुखंडयुक्तं द्रोणासतोभ्यामालोड्याव
लीदंसत्. विदोषोद्भवां चानिच्छति प्रशमयेत् शान्तिनयेत् ॥

भाषाटीका

बडी डलायची. धानकी रबील. लवङ्ग. नागकेशर.
पीपल. प्रियंगु. बेरकी गुठली को मिंठी. मौया. और स्वेत
चन्दन इनके चूर्णमें मधु और सक्कर मिलायके चाटे
तौ विमर्चिका बालेकी उल्दी बन्द होय ॥ १४ ॥

यद्यैकेनानिदाद्योपचारमाह । स्मेत्यादिना ॥ ४ ॥

स्मारम्याकारे चतुरबचने चारुचिकुरे-
विमृत्त्यालंकारे करतल लसन्नीलनाले
ने निदाद्यः सजातस्तवाकसु सुराजन्म-
कदली दलेः कसतत्ये लघुस्वापिहिर्स
हित्यानिपुणे ॥ १५ ॥

हे स्मारम्याकारे. रमालेदमी स्तद्ध्रम्यः स्वभाव सुन्दरः
आकृतिर्यस्यास्तत्संबोधने । पुनः हे चतुरबचने चतुराणिसूत्या
नानिबचनानि भाषणानि यस्यास्तत्संबोधने । हे चारुचिकुरे-
चारवश्चिकुराः कुन्तलायस्यास्तत्संबोधने । अपिच । अपि
करतल लसन्नीलनालेने करस्यतलोः शुद्धभागस्तस्मिन् ल
सत् शोभमानं नीलं सुराज्यालेवाद्भुतवर्णविशिष्टं नालिनमरादि
दं यस्यास्तत्संबोधने । त्वनिदाद्यो धर्मः सजातः किसुइति

प्रश्ने। यदि धर्मः सन्नातस्तर्हि हे साहित्यनिपुणे हे कव्यप्रबंधप्रवा
णे। सरोजन्मनःपंकजस्य कदल्याः संभाषारचदलानि पर्णानितैः
कृपेकल्पिते तल्पशय्यायां लघुक्षिप्रम् स्वपि हे शयनं कुरु ॥

भाषाटीका

जो पसीने बहुत आवते हों पतौ कमल के अथवा केला
के पत्तों का साथ रावनाय के उसपै शयन करै ॥ १५ ॥

अथपामोपचारमाह। स्नेत्यादिना

रसाद्विजीरद्विनिशामरीचसिंदूरदैत्येन्द्रमनः

शिलानाम् चूर्णीकृतानां घृतमिश्रितानां

त्रिभिः प्रलेपैरपयाति पामा १६

रसः शिवबीजम् द्विजीरोशकलकृष्णभेदान् द्वौ जीरकौ द्विनि
शेहरिद्रा दारुहरिद्रैति भेदान् द्वेषीते मरिचसूषणम् सिंदूरं नागसं
स्भवम् दैत्येन्द्रो गंधकः मनःशिला कुनटी। चूर्णीकृतानां सम्य
क्पिष्टानाम् पुनश्च घृतमिश्रितानां साद्विघ्नवर्जितसहिताना
मतेषां त्रिभिः प्रलेपैः पामा कच्छुः अपयाति नश्यति ॥

भाषाटीका

पारा दोनो जीरे हल्दी दारुहल्दी मिर्च सिंदूर गंध
क और मनसिल इन्को पीसके चूर्ण करके मसके मारय
न के साथ भलीभांति प्रलेप बनाय लेप करे तो तीनही लेप
से रवाज चली जाय ॥ १६ ॥

अथाधिपादिकानि महासाह। मदनेत्यादिना ॥

मदनसैंधवगुग्गुलुगौरिकाज्यसधुवाल

कंपकविलेपनात् स्फुटितमप्यारव

लं चरणद्वयाविकचतामिरसप्रतिसंभवे

त् ॥ १७ ॥

मदनः सिक्थकम् सैधयंमाणिमन्थम् गुग्गुलुर्देवधूपः गै
रिकंगवेधुकम् आज्यं घृतम् मधुक्षौद्रम् बालकद्दीवेरम् स
षांपकस्यानिषद्धरस्य विलेपनात् लेपात् स्फुटितमपि विकसि
तमपि चरणद्वयमाद्भिः युग्मम् विकचं प्रस्फुटितं यत् तामरसं
पयं तस्य प्रतिमसदृशमवेदित्यर्थः ॥ स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रक
रः प्रतिमो निभ इति हेमचन्द्रः ॥

भाषाटीका

जो विचार है मेदों में पैर भी फट गये हों यतौ मोम सेंधानों
न गुगलु गेरू घी मधु और सुगंधवाला इनको पीसके मि
लाके चरणों में मदन करैतौ फूल कमल से पैर होजाय १७

अथ दुर्नामादि रोगाणां निग्रहमाह । पथ्येत्यादिना ॥*

पथ्यातिलारुष्करकैः समांशैर्गुडेन युक्तै-
स्वल्दुमादकस्यात् दुर्नामपांडुज्वरकुष्ठ
कासश्वासजयेत्प्रीहुरुजंचतद्धत् १८ ॥

पथ्याहरीतकीतिलाः स्वनाम्ना प्रसिद्धाः पितृतर्पणाः अरु
व्रणं करोति दिवा विभोतिटः । अरुष्करको भस्मातकः सतैः समा
शैः समानभागैर्गुडेन द्विगुणेन युक्तैः स्वल्दुनिश्चये मोदको लड्डु
कः स्यात् । सर्वादितः सन् दुर्नामपांडुज्वरकुष्ठकासश्वासम् ते
द्धत् प्रीहुरुजंचजयेत् ॥

भाषाटीका

हरड तिल मिलावा इन तीनों के समान भाग लेके
दूने गुड़ में मिलायकर लड्डु बनालें इन के खाने से अर्श
रोग पांडुरोग ज्वर कोद रवांसी और स्वास, ये सब
रोग नष्ट होंय ॥ १८ ॥

अथ गंडमालापचारमाह । सल्लानकेति ।

भस्त्रातकासीसहुताशदन्तीमूलैर्गुडस्तुक्
 रविदुग्धादिग्धैः लेपोचितैर्गच्छतिगंड
 मालासमीरवेगादिव मेघमाला ॥१९॥+

भस्त्रातको वीरवृक्षः कासीसं गौड़भाषया हीराकसीति
 ख्यात उपधातु विशेषः हुताशाश्चित्रकः दन्तीमूलं सरण्ड पत्रिक
 बन्धः । सतैश्चतुर्भिः कथम्भूतैः गुडस्तुकरविदुग्धादिग्धैः गुडेन
 स्नुहीदुग्धेन अर्कदुग्धेन चदिग्धैर्लिप्ते युक्तै रितियावत् पुनश्च
 लेपोन्वितैः लेपाक्रिया योग्यैः कृतलेपागंडमालासमीर वेगात्
 मेघमालेव गच्छति ॥

भाषाटीका

भिलावा, कसीस, चीता, अजैपाल की जड़ इनको पी
 सकर इसमें गुड़ और थोड़ा का दूध और आक का दूध मि-
 लायके लेप करना योग्य है. लेपसे गंडमाला चली जाती है
 अथकंठामयस्य प्रतीकारमाह। गोमूत्रेणेति.

गोमूत्रेण कृतः कालाङ्गिः कटुका पाठा चृषा-
 ब्दामरकाथः शौद्रयुतो निहन्ति सुकला-
 नकंठामयानुत्कटान्। पाठान्तजवतीरसाज्
 जनयवक्षारोपकुल्यानिशादेवानामधुना
 कृतामुखधृतातद्दृढीवर्तते ॥ २० ॥ छ ॥

कलिंगमिन्द्रयवम् कटुकाकट्टी पाठाचृको वृषोऽद
 रूषः अब्दो मुस्तकः अमरो देवदारु स्यांकाथो गोमूत्रेण साधि
 तः पुनः शौद्रयुतो मधुसहितः पीतः सन्नुतकटान् दुःसहान् स
 कलान् कंठामयान् निहन्ति ॥

भाषाटीका

इन्द्रजौ कटुको पाठा, जिसे गौड़िये आकनादी कहते हैं

बासा. मोथा और देवदार. इनका काढ़ा गोमूत्र के बीच बना
वै फेर मधु उस्में मिलायके पीवेतौ सब कंठ के रोग नष्ट-
होंय ॥ पाठावृकी. तेजवती. गजपिप्पली. रसाञ्जन ताक्ष्य
शैलम्. यवहारो यवामजः. उपकुल्यावैदेही. निशाइस्त्रि. देवे
देवदारु. चूर्णाकृतानामेषां मधुनाकृतावटी. गुटिका मुखेष्ट
नासती. तद्गृह्णते पूर्वोक्तकथयत् कंठामयघ्नीभवाते ॥

भाषाटीका

पाठा. गजपीपल. रसौत. जवरवार. पीपल. गजपीपल.
हल्दी. देवदारु. इनको पीसके मधुमिलाय गोलीकरै.
उसे मुखमें धर राखें तौभी सब कंठ के रोग नहीं रहै ॥२०

इतिकंठरोगप्रतीकारः

अथमंदान्नेश्चिचिकित्सा माह। प्राणेश्वरोति

प्राणेश्वरप्रियतमेवदकिंवदामितत्का-
न्ततत्किमुसृगाक्षियदग्निकारि सम्य-
कशृणु प्रणयिन् प्रणयिन् शृणोमिस्वादेत्स
निंबुरससंधवशृङ्गचेरम२१

उत्तर प्रत्युरेणास्यश्लोकस्यव्याख्या। हे प्राणेश्वर हे
प्राणनाथ तद्गद। हे प्रियतमे हे प्रेषे तत्किंवदामि। हे कान्त
हे पते. यदग्निकारितत् किमु। हे सृगाक्षि हे प्रणयिनि हे जाये.
तत्सम्यक् संदेहं विहाय शृणु। हे प्रणयिनि हे स्वामिन् शृणो
मि। सनिंबुरससंधवशृङ्गचेरमाद्रिकमग्निकारि भवतीत्युक्तम्

भाषाटीका

जोपेटकी आग मंदी होय तौ अद्रकमें संधानोंन रखा
य के फेर नीबूकारसानिचोड़के भोजन से प्रथम इसे रवा
यलेनो मंदारन नहीं रहै ॥ २१ ॥

अश्मर्यादिरोगाणां भेषजमाह । हिङ्गु-त्यादिना ॥ ७ ॥ ७
 हिङ्गुद्वारद्वयसैन्धवसौवर्चलावेडापिप्प
 लीगन्धिकचित्रकचव्यमारिचकुस्तुव-
 रीवर्वरीतिन्तिडीषड्भ्याजमोदासुखेत-
 सपुष्करमूलनागरकरंजजीरकहरीतका
 चकीवपुषाभिरः । विरचितचूर्णमिदम्
 श्मरीहृदयगलरोगविवन्धाध्मानहिक
 वर्धमगुदजगुल्मसकलशूलप्लीहपाण्डु
 श्वसनकसनदहनसदनबदनविरसता-
 विरतयेसमर्थतरम् २२

हिङ्गुबाल्हीकम् क्षारद्वयसर्जिकायवक्षारौ सैन्धवम्
 सौवर्चलमक्षौ विडकत्रिमलवणम् पिप्पलीगन्धिकं पिप्पलं
 मूलम् चित्रकोचन्हिसंज्ञकः चव्यं चाविका मारिचं कोलक
 म् कुस्तुम्बरी धन्व्याकम् वर्वरीअजगंध्रा तिन्तिडीवाजास्रम्
 षड्भ्यावचा अजमोदा अम्लवेतसः फलासुखः पुष्करमूलं
 श्वासारिः नागरंशुठी करञ्जश्चिरविल्वः जीरकौजरणः हरी
 तकी चकीपाठा चपुषाहपुषा । हिङ्गवादिभिर्विरचितं चूर्णम्
 एतेषांपेषणेनोद्धृतं रजः अश्मर्यादीनां विरतये निवृत्तये स
 मर्थतरम् अतिशये शक्तियुक्तं भवतीत्यन्वयः । तच्चाश्मरीमूत्र
 कृच्छरोगः हृदयरोगो हृद्रोगः गलरोगो गलादुरः विवन्धो
 मूत्रपुरीषरोधक आनाहरोगः । आध्मानः । साटौपमत्युग्नरुज
 माध्मातमुदरंमृशं । आध्मानमिति जानीयादधोरेवातनिरोधज
 मिति लक्षितो वातव्याधिः हिक्काउर्ध्वावातात्मको रोगविशेष
 वर्धमवक्षणासंधिजः शोफद्विती श्रीहरिनाथः । गुदजमर्शः गुल्
 मः कोष्ठान्त गन्धिरूपीरोगविशेषः सकलशूलाः । दोषैः

एथक्समस्तामहन्तैः शूलोऽष्टधाभवेदित्युक्ताः सर्वेशूलाः श्री
 हाकुक्षिचामपार्श्वस्थोमांसखण्डः पाण्डुरोगविशेषः श्वसनं
 श्वासरोगः कसनंकासः दहनसदनमाग्निमान्द्यम् वदनावि
 रसतास्यवैरस्यम् ॥

भाषाटीका

हींग. सज्जी. जवरवार. संधानोन. कालत्रनोन. खारीनोन
 पीपल. पीपलामूल. चीता. चव्य. मिर्च. धानियां. वावुई.
 तिलडीक. वच. अजमोद. अमलवेत. पौडकरमूल. सोढ.
 करंज. जीरा. हर्ड. पाठा. औरहोवेर इनसब को कूट पीसके
 चूर्ण बनाके. सोचूर्णखानेसे पथरी का रोग. हृदयके रोग
 गलेकारोग. मले और सूत्रके रुकने का रोग. पेटका फू
 लना. हुचकी. वकची की सूजन. अर्श वायगोला. स
 वभांत के शूल. शीहा. पाण्डु. स्वास. कास. मंदारिनि.
 और मुख की विरसता ये सब रोग दूर होजाय ॥ २२ ॥

॥ अथाग्निमान्द्यस्यक्रियासाहो हिंरिवित्यादिना
 हिंरुव्योषाजसोदाहिजरणलवणंप्राग्भ
 जत्साज्यमुक्तकुय्याज्जाज्वल्यमानंज्व-
 लनमनिलजं गुल्ममेतान्निहन्ति च
 क्षाम्लाग्निपथ्यात्रिकटुपुडुविडज
 न्तुजिञ्जीरपुग्मंदीप्योसोवच्चलंचाश्च
 लमापिसकलभस्मसाच्चकरीति ॥ २३ ॥

हिंदुरामठस्. व्योषात्रिकटु. अजमोदायवानीका. हि
 जरणं जीरकद्रव्यम्. लवणं नैद्यवम्. एतदुक्तं हिंरुवष्टकारव्यं-
 चूर्णं साज्यं घृतमिश्रितम्. प्राग्भजेत् भोजनात् प्रथमं स्वीकुर्या
 त् । तदेतत्पुक्तंसेत्. ज्वलनं जाठराग्निं. जाज्वल्यमानं. देदी-

प्यमानं कुर्यात् अनिलजं वातात्मकं गुल्मञ्च निहन्ति ॥

भाषाटीका

हींग. सोंठ. मरिच. पीपल. अजमोद. दोनों जीरे. मेंघानोंन. इनका चूर्ण बनायके घृतमें उसको मिलाकर भोजन से पहिले इसे स्वायके पीछे आहार करें तौ जठर की आग दैदीप्यमान होय और वायु गोलू का भी नाश होय ॥

अपिच ॥ वृक्षाम्लेति ॥ वृक्षाम्लं तिंतिडीकम्. अम्लोऽम्लवेतसः
अग्निश्चित्रकः पथ्याहरोतकी त्रिकटुः शूषणम्. पटुसाणिमस्यम्.
विडंगत्रिमलवणम्. जन्तुजित्जन्तुघ्नम्. जीरधुमं कृष्णशकृत
भेदाजीरकद्वयम्. दोष्यावजमोदा यवान्योसौवर्चलं मुष्टुवर्च
ते. वर्चदीप्तौ. कालच. अण. सौवर्चलं कृष्णलवणम्। च शब्दा
देषांचूर्णम्. सकल मरिचलसभ्यवहनसचलमापि अहार्यमापि.
भस्मसाञ्च करोति भस्माधीनमतिशयेन करोति सर्वपाचयतात्य
र्यः ॥

भाषाटीका

तंतडीक. अमलवेत. चोता. हर्ड. सोंठ. मिर्च. पीपल.
ल. मेंघानोंन. ग्वारीनोंन. वायुविडंग. कालाजीरा. स्वेतजी
रा. अजमोद. अजवायन. कालानोंन. इनसवको कूटपीस
के चूर्ण बनावै. उसके खाने से पत्थरसमान कोठे का आरभी
पचजाय ॥ २३ ॥

अथ लोलिस्मराजाभिधंचूर्णस्य। शंठीति

शंठीवाणामिताकणार्णवनिता दीप्याय-
वान्योः क्रमात् भागानां त्रितयद्वयचल
वणाद्भागः शिवितत्समा कोष्ठाटोपरु
शाम् गुल्ममलहस्त्रोलिस्वराजोदतश्च
णोद्गोनापि भस्मसात्प्रकुरुता किं भोजनभी

जनाः॥२४॥

शुंठीवाणमिताशुंठ्याः पञ्चभागाग्नाह्याः कणार्णवमिता
 पिप्पल्याश्चत्वारः दीप्यजसोदातस्याभागात्रितयम् यवान्य
 भागद्वयम् लवणादेकोभागोग्राह्यः । एतत्समाप्तैः पञ्च
 दशभिर्भागैः समासमानाशिवाहरीतकीग्नाह्याभोजनाः हेलो
 काः कोष्ठाद्येपल्लामगुल्ममलहृत्कोष्ठेषुकुक्षां आटोप आना
 हां विवन्धद्रुतियावत् यद्वा आटोपो वायुजनितो गुडगुडाशब्द
 रूफकोष्ठेशूलम् आमंषट्प्रकारजोर्णशेतमध्ये रोगा विशेष
 गुल्मो वायुजनित उदरेवर्तुलाकाररोगः मलोविद्रोगः । एतान्
 रोगान् हरतीति हृत् । एताद्दशोयं लोलिम्बराजोदितश्चूर्णीमुक्ता
 सन् अद्रीन् गिरीनपि भस्मसात् करोतीति किंचित्कव्यम् ॥

भाषाटीका

सोठकेपांचभाग पोपलकेचार अजसोदकेतीन अ
 जवायनकेदो नोन काश्भाग और इन पंद्रह भागोंकेसमा
 नहडिलेके कूटपोसके लोलिम्बराज चूर्ण बनावै कैसा यह
 चूर्णहै पेटकेगुडगुडाइटको पेटके शूलको आमकेरो
 गको वायुगोलेको और मलकेरोगको हरैहै ऐसाहै फेर
 यह चूर्ण उदर के पत्थर जैसे कठिन भागोंको भी भस्मकरदे
 ताहै कैवल अन्नकेभोजनको भस्मकरै यह कितनी बातहै २४

हृदव्रणस्यप्रतीकारमाह । शिगिव्रति ॥*॥

शिशुदीप्यवरुणाद्वियामिनी कुञ्जराशन
 कृतः कषायकः बालचूर्णसाहितानर-
 स्थितयिद्वाधिं प्रशमयेदसंशयम् ॥ २५ ॥

शिमुः शोभाञ्जनः दीप्योयवानो वरुणस्तमालः द्वियामिनी
 हरेद्राद्वयम् कुञ्जराशनः पिप्पलः सतैः कृतः कषायकः । यो

लचूर्णसहितः । पूतेकाथंचूर्णः प्रदोषव्यः । अयंचूर्णोभादितः स
न अतरस्थितं विद्रधिं हृद्गणम् असशयनिः संदेहं प्रशस्यन्त
अंतर्गतं विद्रधिं पञ्चासकोटयोदित्यर्थः ॥

भाषाटीका

हृदयके भीतर जो फोंडा होय उसको विद्रधि कहते हैं ॥
जिस्के होय सो मनुष्य सहजनेकी छाल, अजवायन, वर
णकी छाल, दारहल्दी, इल्दी, पीपलकी छाल, इनका का
दा वनावे पीछे उसे छानले फेर उसमें गंधरसकूं पीसके ना
खके पीलेतौ विद्रधि एकके फूटजाय संदेह नहीं ॥ २५ ॥

अथ हृद्रोगसचिकित्सा माह । कमलेत्यादिना

**कमलकुड्मलकल्पपयोधरद्वयसमा
हितहारमनोहर हृदयरुद्धाहितघृतमजु
नस्वरसकल्कसुसाधितमंगनं २६**

हे कमलकुड्मलकल्पपयोधरद्वयसमाहितहारमनो
हरे । कमलस्य कुड्मलो विकसोन्मुख प्रौढकलिका ईषदूनः
कमलकुड्मलः कमलकुड्मलकल्पः तादृशयोः पयोधरयो
द्वयम् तत्र समाहितः सम्यक् प्रकारेण विन्यस्तोयोहारस्तेन
मनोहरे । हे अङ्गने प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः अङ्गात् कल्याण इति
नः तत्संबोधनं । हृदयरुद्धा हृद्रोगेषु अजुनस्य ककुमतरोः स्व
रसकल्काम्यां साधितं सिद्धं घृतं हितं भवति ॥ उक्तं च ॥ पार्थेन
कल्कनरसेन सिद्धं रास्तं घृतं सवहृदामयेष्विति ॥

भाषाटीका

जो हृदयमें पीडा कारोगहायतौ कौहृद्वाजिमे
आजनमी कहते हैं उसकी छालका और उसीके कल्कसे
धीको सिद्ध करके पीवेतौ सवहृदयकी पीडा जाती है २६

अथदन्तरोगस्यौषधमाह। सोयमिति ॥ ७ ॥

सोयं सुगंधिसुकुलो वकुलो विभाति वृ-
क्षागुणोऽपि यतमे मदनेकबंधुः यस्य
त्वचैव चिरचरितयानितान्तन्दता भवति
चपला अपि वज्रतुल्याः २७

हे प्रियतमे सप्रसिद्धः वृक्षागुणोऽपि यतमे सुगंधिसुकुलः
सुगंधीति सुकुलानि इषाद्विकासोन्मुखाः कालिका यस्यातादृशः
। अथ च मदनेकबंधुः कामस्याद्वितीयः सुहृत् वकुलः शोधुगंधः
अयंते पुरोयती विभातिशोभते । सकः यस्य चिरचरितया त्वचा
वहुकालमक्षितेन वल्कलेन नितान्तमत्यन्तं चपला अपि द-
न्ताः वज्रतुल्या भवति ॥

आषाढीका

कैसेही दांत हलते होय तो मौलश्री को छाल को धनी-
वेर तक चवावें तो दांत वज्र रोसे अट्ट होजाय ॥ २७ ॥

॥ ७ ॥ अथ रक्तपित्तप्रतीकारमाह। द्राक्षेत्यादिना

द्राक्षापथ्याकृतः कुत्रथः शर्करामधुमिश्रि-
तः श्वासकासहरदेयोरक्तपित्तप्रशा-
न्तये ॥ २८ ॥

सामान्यनास्यलक्षणन्तु । ततः प्रवर्तते रक्तमूर्द्धचाधोद्धि-
धापिवा ॥ रक्तमित्युपलक्षणम् । तत्संसीर्गपित्तं च । अतस्वर-
क्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति हृद् इति सुश्रुतः । रक्तञ्च तत्पि-
तञ्चेति रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति चरकः
॥ मार्गानाह । ऊर्द्धनासाक्षिकर्णास्यैर्मेन्द्रयोनिगुदैरधः । कुपि-
तं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥ कुपितमाति कुपि तमिति
भावमिश्रः ॥ हे प्रियतमे रक्तपित्तप्रशान्तये श्वासकासहरः

श्वसकासौ हरति रवं मृतो द्राक्षा पथ्याभ्यां निर्मितः कषायः सि
द्धे पूते च तत्र शर्करामधुनीनिक्षिप्य त्वया देयः ॥

भाषाटीका

दारु और हरड़ के काढ़े को छानके उसमें मधु और श
र्कर मिलायके पीवैतौ रक्तपित्त की शांति होय और-
श्वसकासको भी हरे ॥ २८ ॥

अपि चामिदंतीति ॥

मिदंति के कुंजर कर्णपालिं किमव्ययं-
वक्तिरतेन बोदा संबोधनं नुः किमुक्त
निहंति वामोरुवदत्वमेव ३८

सिंहानन इति वहिर्लोपनेनोत्तरम् । प्रश्नोत्तराभ्यामस्य
व्याख्या । वामौ वला उरुजानूपरिभागौ यस्याः संहितशकल
क्षणवामादेश्चेत्युङ् । तत्संबोधने हे वामोरु । कुंजरणादन्तिनां
कर्णपालीः कर्णान्दः को भिन्दन्तिः विदारयन्ति के सिंहाः । पुनः
न बोदानूतनविवाहिता रते प्रथमसुरते किमः व्ययसु अव्य
यपदां किं वक्ति न । नुः शब्दस्य संबोधनं किमनः । रक्तपित्तं
गप्राप्तं पित्तमूत्रद्वि विस्मये मम विस्मयोस्ति किं निहन्तीति
। अतो हे वामोरु रतदुत्तरं त्वमेव वदस्यष्टतया कथय । सिंहान
नः । सिंहाननसमपुष्पत्वात् सिंहाननोवासकः व्यस्तसमस्तजा
तिः ॥

भाषाटीका

चासे के काढ़े का सेवन रक्तपित्त को हरे है ॥ २९ ॥

अथाङ्क्याप्रतीकारमाह । विश्वोति

विश्वा कणाशिवा चूर्णः ससितः समधु
स्मृतः नस्य वाद्विश्वं गुडयोहिक्कार्थि
क्कारकारकः ॥ ३० ॥

हिककायाः सामान्यलक्षणं यथा । मुहुमुहुवांपुरुदोतेस
 स्वनोयकृत् लिहान्त्राणि सुखादिवाक्षिपन् । सदापवानाश
 दिनस्त्यसून यतस्ततस्तु हिककेत्याभिधीयते बुधैरिति ॥ हे
 वामोरु · विश्वाशुंठी · कणापिप्यली · शिवाधानी · त्रयाणांचूर्ण
 सितामधुभ्यां सहिताहिककाधिककारकर्ता भवति किं वत् वि
 श्वगुडयोर्नस्यवत् यथागुडशुण्डयोर्नस्यंहिककातिरस्कारेकं
 रोतितद्धत् । अनेनयोगद्वयमुक्तम् ॥

भाषाटीका

जिस्को हुचकी कारोग होय उसको सोंठ पीपल औ
 र आंवलों का चूर्ण करके उसमें सक्कर और मधु मि
 लायके चाटै तो हुचकी का तिरस्कार होजाय । अथ
 वा गुड और सोंठ का नास लेनेसेभी हुचकी जातीरहै ३०

अथ भ्रमप्रतीकारमाह । दुगलभोति

दुगलभाकषायस्य घृतयुक्तस्य सेवनात्
 भ्रमः शांतिगोविंदचरणस्मरणादिव ३१

दुगलभायायवासस्य कथः कर्तव्यः घृतयुक्तस्य
 तस्य सेवनात् तत्पानाभ्यासात् भ्रमो मिथ्यामतिः शांति
 । तत्र हृष्टान्तः । कस्मात्क इव गोविंदचरणस्मरणात् गोभिर्वा
 णी भिर्वेदंति वा कथै विदते प्राप्यते इति गोविंदः परमात्मा गो
 भिरेव यतो वेद्यो गोविन्दो समुदाहृत इति विष्णु तिलकोक्तैः ।
 तस्य चरणंपदं तस्य स्मरणात् अभेदज्ञानात् आविद्याकल्पितो
 भ्रम इवंत्यर्थः ॥

भाषाटीका

जो भ्रंतिरोग कारोगी जयासेके कांठे में गौकाथीमि
 लाके पीयै तो भ्रमरोग चलाजाय । गोविंदके स्मरणकर

ने से जैसे अविद्या चली जाय है ॥ ३१ ॥

शोकप्रतीकारमाह। अयीति

आयिरत्नकले कुरुमा कलहं कलहं स-
कलत्रिसलीलगते शृणुमद्वचनं वद

वैद्यमणे मदिरामदिरादिशुचं शमयेत् ३२

आयिरत्नकले कलहं युद्धं माकुरु। तर्हि मया किं

कर्तव्यमत आह। हे कलहं सकला त्रिसली लगते कलो मधुर
चार्यंसः कादम्बः तस्य कलत्रं स्त्री तद्वत्सली लगते लील-
या विलासेन सहिता गतिर्गमनं यस्यास्तत्संबोधने। मद्वचनं
शृणु। हे वैद्य मणे तद्वद हे मदिरादि मदिरामत्तस्य आक्षिणी इ
व घूर्णीयमाने आक्षिणी यस्यास्तत्संबोधने। मदिरारामप्रिया
प्रसन्ना निपीता सती शुचं शोकं हरेत् दुःखविस्मारकत्वात्।

भाषाटीका

जो नर शोक से व्याकुल होय उसको मदिरापान
करानी। मदिरा ही शोक नाशिनी है ॥ ३२ ॥

अथोरुस्तम्भप्रतीकारमाह। पुनर्नवेति ॥

पुनर्नवानागरदारुपथ्या भस्मात्कोक्कि
नरुहा कषायः दशाङ्गिमिश्रः परिपेय

ऊरुस्तम्भेऽथवा सुत्रपुरप्रयोगः ३३

पुनर्नवा शोथघ्नी नागरं यन्वी दारु देवदारु पथ्या हरीतकी

भस्मात्कोर्निन मुरवी छिन्नरुहा गुडची दशाङ्गिमिश्रः पूर्वोक्ति
दशमूलैः सहितः। षोडशानामेतेषां काषायः ऊरुस्तम्भे परिपेयः
पातुं योग्यः ॥ तथाह चक्रपाणिदत्तः। भस्मात्कामृता शंठी दारु
पथ्या पुनर्नवाः। पञ्चमूला द्वयोर्निश्चा ऊरुस्तम्भान्निवारणा इति ॥
अथवा पद्मान्तरे। सुत्रपुरप्रयोगः। गोमूत्रगुग्गुल्योः साधनं कर्त

व्यम् । पथोक्तम् । ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरंमुत्रेण वापिवोदिति-

भाषाटीका

जो सांथल जकड़ बंध होके पराई जैसी होजाय तो पुनर्नवा सोठ देवदारु इस्ट भिलावा और गिलोय त या दशमूल इन सोलहों का काढ़ा बनाय के पीवेतौ ऊरुस्तंभ रोग नष्ट होय ॥ अथवा ॥ गाय के मूत्र के गुग्गुलु में मिल के पीवेतौ भी सांथल खुल जाय ॥ ३३ ॥

अथमूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा माह । सक्षौद्रमिति

सक्षौद्रकुशकाशगोक्षुरशिवाशस्याकपा
षाणाभितदुस्पर्शपरिसोवितं परिहरेत् सद्यो
शमरीन्दुस्तराम् रलापर्वतभिच्छिला-
जतुकणाचूर्णगुडेनान्वितयद्वातदुलधाव

नाटकपुतस्यान्मूत्रकृच्छ्रापहम् ३४

कुशोदभः काशः पीटगलः अनयोर्मूलं ग्राह्यम् । गोक्षुरो-
गोक्षुरकः शिवाहरीतकी शस्याक आरग्वधः पाषाणभितपापा
णभेदनः दुस्पर्शीयवासः । रणसमाहरेद्वन्द्वैक्यं क्रीवत्तंच । स
तत सक्षौद्रं सादिकमिश्रितं परिसोवितं पीतंसत् दुस्तरं तर्तुमश
क्यासशमरी मूत्रकृच्छ्रं परिहरेत् नाशयेत् ॥ उक्तंच ॥ त्रिकण्टक
रग्वधदर्भकाशदुरालभापर्वतभेदपथ्योः । निघ्नान्तिपीतामधु
नाशमरीचं सम्प्राप्तसृत्योरपिमूत्रकृच्छ्रमिति ॥

भाषाटीका

कुम और कासकी जड़, गोखरू, हरड़, आरग्वधाजि से सोना लू भी कहते हैं, परधानभेद, और जवाभा इनका काथकरै, उमेछानले फेर उस्में मधुमिलाय के पीलेतौ पथरी रोगका परिहार होजाय ॥ अपिच ॥ सलासूदमेला

पर्वतभिदशिलाभेदः शिलाजतुंगैरेयम् कणाचपला सषांचूर्णम् गुडेनगुडस्वरसेनपीतम्यद्वातंडुलधावनोदकयुतमूतेन साद्धपीतं मूत्रकृच्छ्रापहंस्यात् ॥

भाषाटीका

छोटीइलायची पखानभेद शिलाजीत और पीपल इनकेचूर्णको गुडके साथ वा चावलोंके धोवनके साथपीचैतो पथरी नष्ट होय ॥ ३४ ॥

अपिच । वासेति

वासैलामधुकारमभेदचपलाकौंतीक्षुरै रंडजःकाथःसाशमजतुर्जय त्यतितराकृच्छ्राशमरीशर्कराः कृच्छेदाहरम्भाविबंध साहितेकाथाशमाभिद्वाक्षुरानतारवधचेत काविरचितोमध्वान्वितःशस्यते ॥ ३५ ॥

वासावासकः ग्लान् उपकुंचिका मधुकंल्लीतकम्

अशमभेदः पाषाणभेदः चपलाकणा कौन्तीरेणुका इक्षुरः कौ किलाक्षः गरण्डः उरुवूकः । सषांचूर्णः साशमजतुः शिलाजतुयुक्तोतितरामतिशयेन कृच्छ्राशमरीशर्कराः जयति । तत्र कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् अशमरीमुत्रकृच्छ्र भेदः । यथा । चातपित्तकफैस्तिस्त्रचतुर्थीशिक्रजायता । प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अशमर्यः स्युर्यमोपमा इति ॥ शर्करातु ॥ अशमरीशर्कराचैव तुल्यसम्भवलक्षणे । विशेषणं शर्करायाः शृणुकीर्त्तयतोमम ॥ सम्भवः कारणम् । पचमानाशमरीपित्ताच्छोष्यमाणा चवायुना । विमुक्तकफसंधानाक्षस्तीशकरामता ॥ पित्तेनपच्यमानासूत्रशकश्लेष्मसंहिनः प्रथमंपित्तेन रंजनकर्मणायच्यमाना । पश्चाद्वातेन शोषिता कफेन श्लिष्टा अशमरी । सैवाचि

मुक्तकफसंधानात्यक्तकफश्लेष्मासतीशकरारूपासूत्रमार्गीत
 दारतीशर्करामता। रतावताकिंचिदेवभेदः॥

भाषाटीका

बांसा दूलायची जेठीमद परवानमेद पीपल रेणुकी
 जोमिर्चि के आकार सुगंधवाली होती है तालमखाना और
 अरंड की जड़ की छाल इन भाठ द्रव्यों का काढ़ा सिलाजी
 त के साथ पिया भया सूत्रकृच्छरोग और पथरी तथा श
 र्करारोग इनको जप कर लेय है ॥

आपिच। दाहरुजा विबंध सहिते कृच्छ्रे दाहेन दहनेन रुज
 यारोगेण विबंधेन सूत्रादिरोधेन युक्ते कृच्छ्रे। अश्रुभिदादिभि
 विरचितः काथः पुनर्मध्वान्वितः माक्षिकयुक्तः शस्यतेस्तूप
 ते। उक्तंच। हरीतकीगोक्षुर राजरुक्षपाषाणभिद्वन्वयवासर्क
 नाम। काथं पिवेन्माक्षिकसम्प्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहै सरुजे विबंधे
 इति

भाषाटीका

जो जलन और पीडा तथा विबंध इनके साथ सूत्र
 कृच्छ्र रोग होय तो परवानमेद गोरबुरू जवासा आरग्व
 ध और हड़ इनका काढ़ा करके उसमें सहित मिलाके पी
 ना उसका श्रेष्ठ है ॥ ३५ ॥

अथ मुखरोगविशेषस्य व्यंगस्य चिकित्सा माह। न्यमोधां कुरत्या
 दिना ॥ न्यमोधां कुर कुरुरो ध्रविकसा श्यामा
 मसूरारुणश्चैरुवण्डेः पयसान्वितो विरच
 तं व्यंगस्य मुद्धतनम्। लिप्तसप्तदिनमसूर
 रजसासपिः पयः श्यामता वक्त्रशारदचंद्र
 सुदरतरं व्यंगस्य संगोद्धवेत् ॥ ३६ ॥ छ ॥
 तत्त्वज्ञानयथा। क्रोधायासप्रकुपितावायुः पित्तनसयु

तः। मुखमागस्य सहसामंडलं विसृजत्यतः। नीरुजंतनुकंभ्याव
 मुखे व्यंगं तमादिशेदिति माधवः ॥ न्यगोधांकुरो वटाभिन्नवोद्भिर्
 कुष्ठं पारिभाष्यम् रोध्रालोध्रः विकसाजिङ्गीश्यामाप्रियङ्गुः स
 मसूरसंगत्यक्तः अरुणरघुंतास्रसारम् । पथसाक्षीरेणान्वितैरैते
 विरचितमुद्धर्तनमुत्सादनम् तत् व्यङ्ग्यं भवति ॥ मसूररजसा
 मसूरस्य ब्रीहिकांचनस्य रजसाधुल्पायुक्तं सर्पिः पयः सर्पिश्च
 पयश्च अनयोद्धेयम् । सप्तदिनं सप्तदिनावधिलिप्तादिग्धम् ।
 तेन व्यङ्ग्यस्य भङ्गान् श्यामतावक्रं श्यामताकृष्णवर्णता तथायु
 क्तं मुखं शारदचन्द्रवत् सुन्दरतरमतिशोभनं भवेत् ॥

भाषाटीका

जो मुखके ऊपर श्यामता जिसे छाया और कांई भी
 कहते हैं सो होय तो बड़की जटाके अंकुर कूट लोघ मंजी
 ठ प्रियंगू मसूर और रक्तचंदन इनको पीसकर दूधके साथ
 उपटना बनायके उसका उद्धर्तन करने से व्यंग रोग जाता रहे
 अथवा ॥ मसूरके चूनमें घी और दूध मिलायके मुखपर
 लगावे जब मुख जायतव मसलकर उतारगैरे ऐसे सातदिन
 करनेसे मुखकी श्यामता दूर होकर मुख सरदपूनोंके चं
 दमाके समान बड़ा सुन्दर होजाय ॥ ३६ ॥

अपिच । इङ्गुद्याइति

इङ्गुद्याः फलमज्जको जलयुतोलंपां मुखं
 कान्तिदोलाध्राग्नाथनिकानिहांति पिटकां
 स्तारुण्युजां ह्येपनात् । हायिरक्तमरुषिका
 राजीहिता मूत्रणलेपौथवापिण्याकस्यन
 वेतरस्य शकतः पादायुधस्य ध्रुवम् ॥ ३७ ॥

इंगुदीतापमतरुः इंगुद्याः फलस्य मज्जको मज्जैव सज

लेनपुतः कर्तव्यस्तस्यलेपः व्यङ्ग्यस्यभङ्गात्मुखेकान्तिदोदीप्ति
 प्रदोभवतीतिशेषः ॥१॥ लोघ्रोगालवः उग्नावचाधानिको धन्या
 कम् सषांसमाहारः लेपनात्लेपकरणात् तारुण्यजान् पित्तर्क
 न् यौवनावस्थोद्भवान्मुखो विस्फोटान्निहन्ति ॥ २ ॥ अरुणिक
 रुजिशिरोव्रणरोगे रक्त रुधिरं हाय्यं जलौकया हर्तुं योम्यम् ॥ ३ ॥
 अथवापक्षांतरे नवेतरस्यपिण्याकस्यपुराणस्यतिलकल्क
 स्य सूत्रेणगोजलेनकृतोलेपोहितोनुकूलोभवति ॥ ४ ॥ यद्वा
 पादायुधस्यरुकवाकोः शकृतोविष्टायालेपोहितइति-
 क्रमेणयोगपञ्चकम् ॥ ५ ॥

भाषाटीका

जो मुखपर श्यामताहोय, कै मुखकी कान्तिजाती
 रहे, तौ हिं गौटा के फलकी मीं गी पानी में मिलाय के मुख
 पर लेप करै तौ मुखकी कान्ति हो आवै ॥ १ ॥ जो मुखपर
 वयस फोड़े हो गये होयतौ लोध, वच, और धनियां इन
 का लेप उनको नष्ट करदे ॥ २ ॥ जो सिरमें व्रणों का रोग हो
 यतौ जों कें लगवावनी ॥ ३ ॥ वातिलों की पुरानी रवल के
 गोसूत्र में मिलाय के लेप करै तौ हित वैठे ॥ ४ ॥ कुक्कुट
 की बीटको गोसूत्र में मिलाय के लेप करै ता अचर्य आराम
 होय ॥ ५ ॥ ३७ ॥

अथशोथस्यचिकित्सासाह। तैलमिति।

तैलंशोफभयारमप्यपहरेत्तृश्रीररास्त्रा
 महाभेषज्यासरशष्कसूलकपुतविंवीर-
 सेसाधितम् तद्दृष्ट्वाकिरातित्तमथ
 चापाठानिशाधावनीसुस्ताजीरकपंच-
 कोलजरजःसामिश्रमुष्णास्वुना ॥ ३८ ॥

दृश्वीरः श्वेतमूलापुनर्नवा रास्त्रानाकुली महाभैषज्यं
 शंठी अमरोदेवदारु पुष्करमूलकं निर्जलं हस्तिदंतकम् स्पृते
 र्युतंतैलं तिलानां स्नेहम् मर्दनादपारमुत्तरावधिरहितसापि-
 शोफं श्वमथुमपहरेत् दूरीकुर्यात् ॥ यथोक्तम् ॥ शकृष्कमूल
 कवर्षीमृदारु रास्त्रानाहौषधैः । पक्वमभ्यज्जनात् तैलं समूलं
 श्वयथुं हरोदिति विम्बीरसे विंविकायाः स्वरसे साधितं सिद्धं
 विश्वकिराततित्तं शंठीचिरतित्तम् तद्धत् अफ रशोफमप
 हरेत् ॥ अथवा ॥ पाठा अम्बुष्ठा निशा हरिद्रा धावनी कण्ट
 कारी मुस्ता जीरकोजाजी पंचकोलं पंचकोलं कणामूल
 कृष्णाचव्याग्निनागोरैरित्युक्तं पंचोषणम् एषां रजश्चूर्णसु
 ष्णाम्बुना सह तद्ध च्छोथ नाशनं भवति ॥

भाषाटीका

श्वेतमूलवाली पुनर्नवा जैतकेबीज सोंठ देवदारु औ
 रसूरवीमूली इन पांचोंको कूटकर तिलके तेलमें गरके
 तेलको पकायले इसतेलके मर्दन करनेसे सूजन दूर होइ
 है ॥ अथवा ॥ कंदूरी के रसमें सोंठ और चिरायतेको सिद्ध
 करके मलैतौ सोथे दूर होय ॥ किंवा पाठा हल्दी कंठ करी
 मोथा जीरा पीपलामूल पीपल चव्य चीता सोंठ इनके
 चूर्णको गर्मजलमें मिलाके लेप करेतौ सूजन दूर होय ॥ ३५ ॥
 अथ शिरोरुक् कर्णशूलयोः प्रतीकारमाह । उमेत्यादिना ॥ ३६ ॥

उग्नापादापटोलौषधरुक्कजटाशिरसु
 दद्रुघ्नकुष्ठे धान्यास्तेन प्रापिष्टः प्रशामय-
 ति महासूडरोगानशेषान् । पक्वपत्रघृता
 क्तं रविभवनलेतापितं पीडितं ततः तपो
 कर्णचिसिक्तदलयति सकलकर्णशूल-

समूलम् ३५ ॥

उग्नावचा पाठा पटोल कुलकम् औषधशंण्ठी रुचुकज
 टा सरण्ड मूलम् शिनुः शोभाञ्जनम् दद्रुघ्नश्चक्रमर्द्दः कुष्ठं कु
 क्षौषधम् । धान्याम्लेनकांचिकेन प्रापिष्टैर्मस्तकेलिपैरेतैः कृतो
 लेपः अशेषान् महासूर्द्धरोगान् प्रशमयति समस्ताशिरोव्यथाना
 शकौ भवति.

भाषाटीका

वच पाठा पलवलपत्ती सौठ अरुंडकीजड़ सह
 जनेकीकाल कसौंदीकीजड़ और कूट इनको कांजी
 में पीस लेप करे तो सिरकी पीड़ा सब शान्ति होय ॥
 रविभवमर्कजं पक्वपरिणतं पत्रंदलं घृताक्तमाज्येन व्याप्तम्
 तच्च अनलेरनौ तापितं संतप्तम् पुनश्च पीडितं हस्ताभ्यां सम्मर्द्य
 निपीडितम् ततोयंतस्य जलं कर्णे श्रवणे सित्तं कृतसेकं सत् समू
 लं कर्णशूलं दलयाति नाशयति । यथोक्तम् । अर्कस्य पत्रं प
 रिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखिभ्यो गतमम् । आपीड्यतस्यांबु
 मुखोष्णमेव कर्णे निषित्तं हरतेऽति शूलमिति ।

भाषाटीका

जो कान में अत्यंत शूल होय तो आक के पीले पत्तों
 को घी से चुपड़ के आगे से कके हाथ से मीड के कान
 में निचोड़ दे तो कान का शूल समूल निर्मूल होय ॥ ३५ ॥

अथ वातोपचारमाह । घृततीक्ष्णयुत इति

घृततीक्ष्णयुतः सुरसास्वरसोलघुराजसु
 गाक इति प्राथितः । अपहंत्या निलान्सव
 लान्वहृलान्निजभक्तारिपूनिवचकधरः

॥ ४० ॥

सुरमातुलसी तस्याः स्वरसो घृततीक्ष्णयुतः घृतेन मरिच

चूर्णेनचयतोयुकोलघुराजसृगाङ्गु इतिनास्त्राप्रथितोविरच्या
तः। सोयंसेवनेनवहुलान्प्रभूतान् सवलान्बलेनसाहितान्
अनिलान् वातविकारान् अपहंति। अत्रदृष्टान्तः। यथाचक्र
धरोविष्णुः निजभक्तरिपूनिव स्वीयभक्तिसंयुक्तानां प्रल्हाद
दिभागवतानां रिपून्दैत्यानिव तथा ॥

भाषाटीका

तुलसी केरस में घी और सरिच का चूर्ण मिलाय देतों
लघुराज सृगां क सो कहावै इसके सेवन करनेसे बडे ब
लवान वातरोग सो भी नष्ट होय ॥ ४० ॥

वायोर्वहवोभेदाः सन्त्यतस्तत्तदौषधलेखनादुगन्थगौर
वंस्यात् इतिभयात्तान्यत्रनल्लिरिवितानि अपेक्षास्तिचेदुगं
थान्तरेभ्योव्यवहर्त्तव्यानि स्तन्मनसितानिधायाह। चूर्णादिति

चूर्णाः कषायागुटिकाद्युतानितैलानि
भागेनचयोजितानि विलासिनांवात
विनाशनायविलासिनीनांपरिरंभणा-
नि ॥४१॥

स्पष्टार्थेयंश्लोकः ॥४१॥

पित्तौषधमाह। अमृतमिति

अमृतममृतजंसितासमेतंगुणवतिपित्त
मपाकरोतिसद्यः तरुणइवनिताविना
नितवावामतनुज्वरजर्जरीकृतांगः ॥४२॥

हेगुडवती अमृतजंगुडूची प्रभवममृतंजलंसितास
मेतंशर्करासंयुक्तं पीतंसत्पित्तं मायुंसद्यः शीघ्रमपाकरोति
दूरीकरोति। तत्रदृष्टान्तः अतनुज्वरेण काममहागदेन जर्जरीकृ
तानिजीर्णतांगमितानि अंगान्त्यवयवानियस्य सतरुणोयुवा

नितम्बिन्याविशेषाद्गनायाः अतिशयानितं ववत्याः नितं वास्व
मिव कटिवस्त्रं यथा तथेत्यर्थः ॥

भाषाटीका - जिस प्राणी को पित्तकी अधिक आई हो
य सो गिलोय को कूटकर उसका जल निचोड ले और
उसमें उत्तम शर्करा मिलाके पीलेतो पित्त तुरंत नष्ट होजाय ॥

रूपौषधसाह। कफादिति

**कफाद्भवति भोमीरुच्छिन्नाक्वाथो मधु
दरः । अस्यार्थो लक्ष्यते नैव तन्वांगितव
मध्यवत् ॥ ४३ ॥**

भोमीरुहेभयशीले विभेति जिभोभये भियः क्रुक्नुकना
वितिक्रुः मधुदरः मधुउदरेयस्य साक्षिकक्षेपयुक्तानिच्छिन्नाक्वा
थः कफाद्कफायहर्त्ता भवति । कफमतीति कफाद् यद्वा अ
नीनिअद् अत्ताअद् भक्षणोक्किप् कफस्य अद्कफाद् । हेतन्वांगि
नवमध्यवत् अस्यापमर्थी नैवलक्ष्यते । यथावस्त्राच्छिन्नस्तव
कटिदेशः कटिवस्त्रापनयनेन समैवाधिकारिणः प्रत्यक्षः तथा
धिकारिणः पाण्डितस्याप्यस्यार्थः प्रत्यक्ष इति भावः ॥

भाषाटीका

जिस्को कफकी अधिक आई होय सो गिलोय के क्वा
थमें मधु मिलाय के पीवैतौ कफ दूर होय ॥ ४३ ॥

**इति श्रीमहो लिम्भराजकृतौ वैद्यजीवनराजय
हमाधिकारश्चतुर्थो विलासः ॥ ४ ॥**

इति श्रीकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भरिहरा
नन्दनाथभारतिशिष्यब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथविरचि
तायां सुखानन्दप्रदायालोलिम्भदीपिकायां क्षयादिरोगानि
महनाम्नश्चतुर्थविलासस्य प्रकाशार्थः ॥ ४ ॥

अथवाजीकरणम् । अस्यनिरुक्तिस्तु । यद्द्रव्यंपुरुषं कुर्व्याद्वा
जिवत्सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरमारब्धात् मुनिभिर्भिषजांस्वरैरिति
॥ अस्यधिधिरपिनरोवाजीकरणं योगान् सम्यक्शब्दो निगमयः ।
सप्तत्यन्तं प्रकूर्वति वर्षादूर्द्धन्तुषोडशात् ॥ नचवैषोडशादर्वाक स
प्त्याः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
स्यहृद्युपदंशाद्यारोगाश्चार्तावदुर्जयाः । अकालमरणञ्चस्य
दभजतास्त्रियमन्यथा ॥ विलासिनामर्थवतारूपयौवनशालि
साम् । नराणावहुभार्याणां विधिर्वाजीकरोहितः ॥ स्थविराणां
रिरं सूनं स्त्रीणां बाल्यस्यमिच्छताम् । योषित्यसङ्गातक्षीणानां
क्लीवानामल्परेतसाम् ॥ हितावाजीकरायोगाः प्रीत्यपत्यफल
प्रदाः । सतेपिपुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षयेति ॥ तत्रादौक
मोद्धीवनद्रव्याण्याह ।

तास्वूलं मधुकुस्तुमस्त्रजोविचित्राः का
न्तारं सुरतरुनवा विलासवत्यः गीता
निश्रवणहाराणि मिष्टमन्नक्लीवानामपि
जनयन्ति पंचवाणम् १

तास्वूलं पर्णम् । मधुमद्यम् । विचित्रानानाविधाः कुसुम
स्त्रजः सुगंधिपुष्पाणां मालाः । कातारं महद्हनम् । महारण्यदुर्ग
पथेकांतारः पुच्छपुंसकमित्यमरः । कथंभूतंकांतारं सुरतरुं सु
राणांप्रियास्तरवोमन्दारादयश्चूतचम्पकवकुलादयोवायस्मि
न्तत् । नवा विलासवत्यः नवानूतनाः विलासवत्यो विलासपु
क्ताः श्यामाभीरवः । श्रवणहाराणि नृगारससूचनेन श्रवणोद्दिष्टा
कर्षणानि गीतानि गानानि । मिष्टान्नं मधुरमदनीयद्रव्यम् । ए
तान्युक्तानि क्लीवानां नपुंसकानामपि पंचवाणं कामं जनय
ति । कामाग्निं प्रचंडं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

अथान्नौषधान्याह । सहितेनेति ॥

सहितेन घृतेन मधुना मधुकं परिसेचितं
पिबतियोनुपयः नवसुसुवांसुखकरः
सततं बहुवीर्यं पुरप्ररितो भवति ॥ २ ॥

योनरः औदौघृतेन सहितेन मधुना परिसेचितं सासितं
मधुकं क्लृप्तकं लोद्धा अनुपश्चात् पयोदुग्धां पिबति सपुरुषो
नवसुसुवानूतनवयः सम्पन्नानां कामिनीनां सुखकरः न्नास्य
धर्मातिशय सामर्थ्यात् सुखदायको भवति ॥ पुनर्बहुवीर्यं
पुरप्ररितः भूयसारेतसा पूर्णश्च भवति ॥

भाषाटीका

जो पुरुष कामिनीन कं सुरत से सुख देने और वीर्य का
वृद्धि चाहें सो मुल्हेटी के चूर्ण को घी और मधु से मिलायके
चाटके पीके से दूध को पीवे ॥ २ ॥

अपिचा अमृतेति ।

अमृतामलकत्रिकंठकानां हविषाशर्क
र्यानिषेवणान् अजराअमराअपारवी
र्याअलकेशाअदितेः सुतावभूवुः ३

अमृतागुडूची आमलकं धात्रीफलम् त्रिकण्ठको गोकण्ठक
रणां चूर्णस्य हविषाशर्कर्याचसहितस्य घृतसिताभ्यां युक्तस्या
बलेद्भस्य निषेवणात् अस्यास्यात् कृताभ्यासानराअजराजराव-
स्यासहिताः अमराअमराहिताः अपारवीर्यावदुलवीर्यवतः अल-
केशाअलकाधनदपुरी तस्याईशाश्चः ईदृशाये अदितेः सुताः आ-
दितेयास्तथातेवभूवुः सज्जाताः । इयस्मृतिर्बालकार्थे निम्बलुडु
कवत स्तुतिनसत्यार्था रोचनार्थाफलश्रुतिरिति वत् ॥

भाषाटीका - गिलोय आमले और गोरखरूइनके चू

र्णकोयी और शर्करा के साथ मिलाके र्यानका अभ्यास करने
पुरुष दीनवीर होयतौ अपारवीर्यवाला होय ॥ ३ ॥

अपिच। उच्चरेति

उच्चटा मर्कटी गोक्षुरेश्रुणितैः शर्करा दुग्ध
संमिश्रितैः पाचितैः सैचितैः वाह्विके मातु
वोमानिनी मानमुच्छेदयेत् किंपुनर्यौवन
॥ ४ ॥

उच्चटा चूडाला मर्कटा कापिकच्छुः गोक्षुरे गोकंदकः चूर्णितैः कृतचूर्णैरितैः शर्करा दुग्धसंमिश्रितः सिता गो दुग्धाभ्यां युक्तैः पुनः पाचितैः कृतपाकैः पुनश्च वाह्विके यौवनात् परावस्थायां संसिचितैः रुयभुक्तैरुच्चटादि चूर्णैः। मानवोमानिनी मानमुच्छेदयेत् यौवने पुनः सैचितैः सद्भिः किंपुनर्यौवकव्यं भवति ॥

भाषाटीका

उदंगण के बीज किंमांच के बीज और गोखरु इन्के चूर्णको शर्करा से युक्त दुग्धमें मिलाय के जो बृद्धावस्थामें भी मनुष्य पिया करे तौ जो स्त्री जवानीपने के अभिमानके करनेवाली हैं उनके अभिमानको उच्छेद करे और जो युवावस्था में दुस्का सेवन करे तौ क्या कहना ॥ ४ ॥

अपिचाभुक्तेति

भुक्ता वरीं क्षीरयुतां विलासी भुक्ते शतं सुंदरि
सुन्दरीणां त्वं तावदेकासि मया तु
साद्य भुक्ता रतौ पश्य कुतूहलमेध

हे सुन्दरि रूपलावण्ययुक्ता स्त्री सुन्दरीति निगद्यते। विलासी भुक्ता वरीं क्षीरयुतां वरीं शतावरीं भुक्ता सुन्दरीणां शतं भुक्ते। सा शतावरी अद्य मया भुक्ता त्वन्तु तावदेकासि मया तु शत

वारंरन्तव्यमतोमेरतौ सुरतविषयेकुतूहलंकेतुकंपश्यअवले
कय॥

भाषाटीका

कामीपुरुषसतावरको मूकमपीसकेशर्करासंयुक्त
दूधमेंमिलाके पोवै तौ अनेकस्त्रियोंको भोगे ५

चूर्णइति

चूर्णाद्यतदौद्रयुतोसैःस्वैर्विभाविताया
बहुधाविदार्याः निषेव्यमाणानुदिनंवि
लासीदशांगनाभिःसहरंरमीति ॥ ६ ॥ ७

स्वैस्वकीयैस्सैर्जलेबहुधाबहुकृत्वोविभावितायाविमि
अतायाः विदार्या इक्षुगंधायाः घृतदौद्रयुतोमध्वाज्याभ्यां
संयुक्तश्चूर्णः अनुदिनंप्रत्यहंनिषेव्यमाणः कृतसेवनोविला
सास्त्रीणांहावजोभोगीपुरुषः। दशांगनाभिः सह रंरमीति अ
तिशयेनरमते।

भाषाटीका

सूरवेसिरालोंका चूर्णकरे पोवै सिरालोंहीके रस
मेंभावनादे अनेकवारसुखाय २के बहुतभावनादेके सु-
खायके फेर चूर्णकरले उसमें मधु और घृतमिलायके
नित्यप्रतिरवायजो पुरुष सो दशस्त्रीनसों रमणकरसके ६
सहितमिति ॥

सहितंघृतदुग्धाभ्यांविदारीप्रभवंरजः।

उदुम्बरमितंमुक्त्वाहृद्दोषितरुणायते७

हृद्दोषिस्थविरोपिमनुजः विदार्याः शृगलिकायाश्चूर्णघृ
तदुग्धाभ्यांसहितम् उदुम्बरमितं कर्षपरिच्छेन्नंमुक्त्वातरुणायते
पुंववाचरणं करोति ॥

भाषाटीका

बूढा मनुष्यभी जो सिरालोंके चूनको घीमें और दूध
में मिलायकर गूलरके माननित्यसेवनकरेतौ तरुणके-

तुल्य काम करे ॥ ७ ॥

अपिचासौभाग्येति

सौभाग्यपुष्टिबलशक्तविवर्द्धनानि किंस-
तिनाभुविबह्निरसायनानि कंदर्पव-
र्द्धनिपरंतुसिताज्ययुक्तादुग्धादृतेनसम-
कोपिमतःप्रयोगः८

हेकंदर्पवर्द्धनिभुविभूमौसौभाग्यंमुभगत्वंचक्षुष्यामिति

यावत् । पुष्टिः कायस्यपोषणम् । बलं पराक्रमः शक्तं श्रेतः । सौभाग्यं
दीनां विवर्द्धनानि । बह्निभूयांसि । रसायनानि जराव्याधिजिदौष-
धानि । तस्रक्षमुक्तं भावप्रकाशे यज्जराव्याधिविध्वंसिवयस-
स्तंभकं तथा । चक्षुष्यं चंद्रणं चक्षुष्यं भेषजं तद्रसायनम् ॥ दीर्घमा-
युः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः । देहेन्द्रियबलकार्तिनरो विन्दे
द्रसायनादित् । किंनोमंति अपितु विद्यन्त एव । परंतु किन्तु । सिता
ज्याभ्यां युक्तात् दुग्धात् ऋते विना समकोपि प्रयोगः उत्कृष्टो योग-
उपायो न मतः नापूजितः ॥ **भाषाटीका**

सुहावनापन देहकीपुष्टि पराक्रम और बीज इनकी
वृद्धि करनेहारी ऐसी धरती में बहुत सी रसायन क्या नहीं हैं
हैं वीक पर घी और सिता दोनों से युक्त जो दूध दूधके विना
मेरेको कोई सी रसायन मान्य नहीं है ॥ ८ ॥ इति बाजीकर

अथ रसान् वक्तुमुपक्रमते । अधुनत्यादिना । ८ ।

अधुना व्रमहसह्यश्च मत्कार करान् रसा-
न् यतानि नीरसाभातिकविताकुलका-
मिनी ॥ ९ ॥

हे कंदर्पवर्द्धनि अधुनेदानीम् मद्यः शोघ्रसूचमत्कार
करान् आश्चर्य्यकतृन् रसान् पारदप्रधानान् भेषजान् वयं व्रु

मद्वेकय्यामः । स्नायनार्थिभिलोकैः पारदारस्यतेयतः । ततो रस
इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृत इति निरुक्ते रसः पारदः । यतो यस्म
त् कविता कुलकार्मिनी काव्यरूपा कुलस्त्री । निरसा शृंगारादि
रसगर्हितान भाविनां शोभते । आइ च । तथा कवितया किं वा किं
वा वनितया तथा । पदविन्यासमात्रेण यथानापहतं मन इति ८

अथाद्यश्वतापहरणरसमाह । पथ्येति

पथ्या कणाकी विषतिं दुकदंति बीजतिर्क्तं
त्रिष्टुप् सवर्णान् सदृशान् विमर्द्य धूर्त्ता
युनासकलवासूरमेषसूतः स्याद्विश्वता
पहरणाभिनवज्वरघ्नः १०

पथ्या हरीतकी कणाचपला अर्कोर्कजटा विपातिन्दु
कः कुशीलुः दानिवोजं जयपालः तिक्ताकडुका त्रिष्टुप्तमर्वा
नुभूतिः रसः पारदः बालिर्गंधकः । एतान् पथ्यादीन् सदृशान् स
मभागान् सञ्चूर्ण्य पश्चात् धूर्त्तास्युनाधसूरस्वरसेन सकलवास
रमेकांदिनां विमर्द्य रवलेसम्मर्द्यस्थापयेदिति शेषः । विश्वताप
हरणनामामेषसूतोरसः अभिनवज्वरघ्नो नवज्वरहश्च स्यात्
। अस्य वल्लद्वयमाद्रिक रसेन देयम् मुद्गपूषः पथ्यम् ॥

भाषाटीका

हरड पीपल आककीजड सोधाभया कुचला अजैर्पल
कुटकी स्वेततिधारा पारा गंधक सोधी इनकोपीसकेध
तूरेके पत्तोंके रसमें गोरके रकीदन भरस्वरलकरैतौसां
विश्वतापहरणनाम रससवज्वरोंको नष्टकरै ॥ १० ॥

अथ शीतारिनामानं रसमाह । शकत्वामिति

शकत्वं टं कणागंधकौ च गरलं तुल्यं रसं रवर्षे
रंतालं तुल्यमिदं विमर्द्य घाटिका मात्रसुष

व्यासैः सूतः स्यात्त्रिपुरारिणाविरचितः
 शीतारिरित्यं स्मृतोजाजीरकर्यायुतः प्र
 शमयेदेकाहिकादिज्वरान् ११॥

शुक्लंताम्रस्य भसितम् टंकणं मालतीतीरजः गंधकः गं

धपाषाणः गरलंबिषम् तुल्यं शिरिवनीवम् रसः पारदः स्वर्प
 रं स्वर्परीतुल्यम् तालं हरितालम् गंधकादिकम् गुडं ग्राह्यम्
 इदं सर्वं तुल्यं समांशं सुषुप्त्यासैः कारवेत्स्वस्वरसैः घटिकाम
 त्रं नाडीपरिमिति कालं यावत् तावद्धिमर्द्यमर्दयित्वा त्रिपुरारि
 णामहादेवेनेत्यमत्प्रकारेण विरचितो नाम्ना शीतारिः
 सूतः स्यात् । सोयं स्मृतः कृतस्मरणः शीतारिः गुज्जा रक्तका
 प्यारमितः अजाजी रार्कर्यायुतः मिताजीरकाभ्यां संयुक्तः सो
 तः सनस्वकाहिकादि सर्वज्वरान् प्रशमयेत् शान्तिं नयेत् ॥

भाषाटीका

तावेको भस्म सहागा शूद्रगंधक सोधाभयामाहुरा
 विष सुधालीलाथोथा सोधापाय सोधास्वपरियाथोथा
 और शोधी हरताल इन् सब के समभाग लेके करेलेके स्म
 में एक घटी पर्यंत स्वरल मंगरके अच्छा भांति मर्दन कर
 राखे कोईसा ज्वर होय उसमें जीरे और शक्कर के साथ रख
 रती इस्की मात्रा खायतौ सब ज्वर दूर होजाय ॥ ११ ॥

अथ कनक सुन्दर रसमाह । मरीचबालि हिङ्गुलैरिति ।

मरीचबालि हिङ्गुलै गरल पिप्पली टंकणैः

सुवर्णभवयीजकैः समलवै दिनाहोवाधि ।

जयास्वरसमर्हितैः कनक सुन्दरः सुहरिस्मृ

तौ गृह्णाणिक ज्वरातिष्ठति वा न्हि साध्यापहः १२

मरीचसूषणम् बलीर्गंधकः हिङ्गुलोदरदः गरलं द्वेडः पिप्प

लीकणा टंकणः पाचनकः सुवर्णभववीजानिकनकाकुरकर
 णानि रुतेः समलवैः समांशैः हे सुन्दरि पुनश्चदिनाद्द्विधिप्रहर
 द्वयंयावत्तावत्जयास्यरसगर्दिने विजयायाः रसेनमर्दितैः स्व
 ल्नेनिः क्षिप्यसम्पन् पिष्टैरेतैर्नाम्ना कनकसुन्दरो रसो भवति । स च
 महणिका ज्वरातिमृतिवन्दिमान्द्रापहः स्मृतः ॥

भाषाटीका

मिर्च गंधक हीगुल बिष पीपल सुहागा धतूरे केवी
 ज इनके समान भाग लेके भागके रसमें दोपहर लगारवर
 मेंगेरके इनको मर्दनकरे तब कनक सुन्दर सवने इसके
 खानेसे महणीज्वर अतीसार और मंदाग्नि ये सब रोग मिटे
 अथसार्द्धद्वाभ्यां पंचमृतपर्यटोरसमाह । लोहेत्यादिना ॥ ७

लोहाभ्रार्करसंसमं द्विगुणितं गंधं पचेत्को-
 लिकाकाष्ठाग्नौ मृदुले निधाय सकलं लो-
 हस्यपात्रे भिषक । सर्वेणामयमंडले विनि-
 हिते रंभादलायन्यसेतस्योद्धकेदलोदलं दु-
 ततरं वैद्यैश्चकरोनिः क्षिपेत् ॥ १३ ॥ स्यात्पंचा-
 मृतपर्यटो महणिका यद्दमातिसारज्वर-
 स्त्रीरुकपांडुगरास्थापितगुदजंश्चन्मांस्य
 विध्वंसिनो । महण्यामनुपानंचाहगुसंध
 वजीरकं जीरकं पांडुगरस्योरितरेषु स्वयु-
 क्तितः ॥ १४ ॥

लोहं लोहस्य भस्म अक्त्रंतद्भस्म अक्स्ताचभस्म रसः शह
 दः सूतः । लोहादीनां समाहारद्वन्द्वैक्यम् । एतत् समंतुल्यमानं
 ग्राह्यम् । गन्धं गंधकं द्विगुणितं द्विगुणं ग्राह्यम् । भिषकवैद्यः
 सकलं सर्वं लोहस्य पात्रनिधाय स्थापयित्वा मृदुले इतीक्ष

णे कोलिकाशान्नौ चदरीदार्वग्नौ पचेत् । पक्त्वा च गोमयमंडले
 गोः पुरीषेणालिप्तायां भूमौ विनिहिते स्थापिते रस्मादले वारणावु
 सापत्रे तत्र विन्यसेत् स्थापयेत् । पुनः वैद्येश्वरो ऽगदंकाराणां
 जातस्योद्धृतस्योपरिद्वततरं शीघ्रं कदलीदले मेचायच्छदननि
 क्षिपेत् । न्यसेत् । स्पष्टतसति । महणिकायदमातिसारज्वरस्त्री
 रुक्पांडुरागस्तपित्तगुदजक्षुन्माद्यविध्वंसिनी पंचामृतपर्पटी
 स्यात् ॥ अस्याः सेवने ऽनुपानान्त्याह । महण्यामिति । भर्जितयो
 हिंगुजीरकयोः ससैधवयोश्चूर्णेन महण्यामनुपानम् । पाण्डुरो
 गोविषरोगे च जीरकं जरणमनुपानम् इतरेषु रोगेषु स्वयुक्तितो
 निजव्यवहारतो ऽनुपानं बोध्यम् ॥

भाषाटीका

लोहेकीभस्म अन्नककीभस्म तांवेकीभस्म सोधापार
 इनचारोंकीसमानमात्रा औरदनीगंधक इनको लोहेकेपा
 त्रमें रखके चेर कीसमाधिकीमीठीमोठी आगसे पकावै
 पकायके गायके गोचरसे चरतीको लोपके उसपरकेले
 कापताविछायके उसपरडालदें औरतुरंतदूसरेकदली
 पत्रसे ढकदें तवपंचामृतपर्पटीनामसे प्रसिद्धरसहोय
 उसे वैद्यकीआज्ञासे शतदिनमें भक्षणकराकरैतौ संग
 हणी राजयक्ष्मा अतिसार ज्वर और प्रदर आदि स्त्रियों
 कैरोग और पांडुरोग विषकारोग अम्लपित्त अर्शरोग
 और मंदाग्नि ये सबरोग विध्वस्तहोंय ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथशुलादीनां भेषजमाह । वचेत्यादिना

वचा विश्वाजीरोषणगरलवाल्हीकदड
 नत्वचां कार्यावद्ध्यश्चणकतुलिताम्बु
 वरसैः । यथाभानाभासस्तिमिरनिकरया

भिनिभवंहरंत्येताः शूलान्यनिलमनल

ग्लानिमपि च १५

वचागोलोमी विरवाकफारिः जीरोजाजी ऊषणस्मरि
चम् गरलं वत्सनाभारव्यं विषम् चाल्हीकं डिंगुदहनश्चित्रकः
त्वक्चोचम् चूर्णकृतानामेषामार्कवस्सैर्मुद्गरजजलेः चणक
तुलिताहरिमन्यप्रमाणाः वदोद्युटिकाः कार्याः । मानोर्हसस्य
भासश्छवयो यथायामिनि भवनिशोत्पन्नं तिमिरनिकरं तमोचंद्रं
हरंति तथास्ताः वदः शूलानि अनिलं वातरोगम् अनलमल
निमपि अग्निमान्द्यञ्च हरंति निहन्तीत्यर्थः ॥

भाषाटीका

बच सोंठ जीरा मिर्च विषजिसे वछनाभवा माडुरा
कहतें हैं हींग चीता और दारचीनी इन सबको कूट पीसके
भांगरे के रस में मिलाके चने समान गोलियां बनानीं सो वैद्य
की आज्ञासे रवायतौ शूल और वादी के रोग तथा मंदाग्नि न रहे
अथ द्वाभ्यां विलासिनी वल्लभारव्यं सूतमाह । समानभागे इति ॥

समानभागे वलिश्चुलिबीजतयोः समानं-
कनकस्य बीज । धतूरनेलेन विसर्ज्य सम्य-
क् विलासिनी वल्लभनामधेयः ॥ १६ ॥ सूतो
भवद्द्वयस्युगप्रमाणः सितायुतो महसमूह
हारी । वीर्यस्य बंधं कुरुते नराणां निहन्ति
दपि च सुलोचनानाम् ॥ १७ ॥

वलिश्चुलिबीजै वलिर्गंधः श्चुलिबीजं श्चुलिनो महेश्वरस्य
बीजं वीर्यरसेन्द्रः । यथाहुः । हरिताले हरे वीर्यं लक्ष्मी वीर्यमनःसिल
। पारदं शिव वीर्यं स्यात् गंधकं पार्वती रज इति । एते समानभागे सम
प्रमाणे ग्राह्ये । तयोर्वलिश्चुलिबीर्ययोः समानं समं न्यूनाधिकवर्जि

तं कनकस्यकांचनाच्छयस्यवाजमङ्गुहेतुञ्चगृहीत्वा सर्वधत्त
 रतैलेनोन्मत्तस्त्रेहैनसम्यक् अतिशयेन विमद्यमर्दायित्वाविला
 सिनीवल्लभनामा सूतोभवेत् । सोयंवल्लभयुगप्रमाणः षड्ज्जापरि
 मितः सितायुतः शर्करयासंयुतो भक्षितो नराणां मेहसमूहहारी ना
 नाविधप्रमेहानां हर्ता वायस्यशक्रस्यबंधं बंधनंस्तम्भंचक
 रोति सुलोचनानां शोभननेत्राणां वामलोचनानां दर्पमहद्भुति
 ञ्चनिहन्ति । तुल्यायवाभ्यां कथितात्र गुञ्जावल्लस्त्रिगुञ्ज इति
 लौलावती ॥

भाषाटीका

गंधक और पारा इनके समान भाग लेने और इन दोनों की बराबर धतूरे के बीज लेके इनको धतूरे के तेल के साथ मलीभांति से मर्दन करे तो विलासनीवल्लभनामा पारा बने । अच्छी श्वेत शर्करा के साथ इसको छः रती खाय तो पुरुष के सब प्रकार के प्रमेह चले जाय और वीर्य स्तंभ होय और सो पुरुष स्त्रीजनों के अहंकार को भी हरे ॥ १६ ॥ १७ ॥

अथ कतिपय रोगेष्वनुपानान्याह । शूल इति द्वाभ्याम्
 शूले हिंशु घृतान्वितं मधुयुता कृष्णापुराण
 ज्वरे वातसाज्यस्सानकः श्वसनके दौद्रा
 न्वितं त्र्यूषणम् । शीते व्याललतादलसम
 रिचं महवरासोपलादोषाणां त्रितयेनुपा
 नमुचितं सशोद्रमाद्रोदकम् ॥ १८ ॥ घनप
 र्पटके ज्वरे गह्वर्यां सथितं हंसगरे वसीषु
 लाजाः । कुटजोऽति सूतो वृषोऽस्त्रपित्तगुद
 कीलेष्वनलः कर्मो कृमिघ्नः ॥ १९ ॥ २० ॥

शूले शूलरोगे घृतान्वितं साज्यसिलितं हिंशुरामठमनु
 पानमुचितं योग्यम् । पुराणज्वरे स्कोनद्वाविंशतिवस्त्रातीते मह

गंदेमधुयुता कृष्णा कुसुमासवा पृथग्भूतोपकुल्या। वातेपच
 नामये साज्यरसोनकः सर्पिः संयुक्तो यवनेष्टः। श्वसनकेस्वा
 सरोगे क्षोद्रात्त्रितं मधुयुक्तं त्र्यूषणं त्रिकटु। शीते शीताङ्गे सम
 र्चिसौषणं व्याललतादलं तास्वूलकम्। मेहे प्रमेहे सोपला
 उपलया शर्करया साहिता वरात्रिफला। दोषाणां वातपित्तकफा
 नां त्रितये त्रये सन्निपाते सक्षौद्रं समधुः। आर्द्रे दकं शृंगवेरासृतम्
 । ज्वरे पुराणे तरस्मिन्नातं के घनपर्पटकं मुस्तासमेतोरैणुः। गह
 ण्यां मथितं सररहितं तरस्वु विलोडितं दधि। गरे विषरोगे हेमस्व
 र्णपत्रम्। वमीषु चान्तिरोगेषु लाजाः शृष्टा व्रीहयः। अतिसृतावती
 सारे कुट्टुजो गिरिमस्त्रिका। अस्त्रपित्ते रक्तपित्ते वृषोट् रूषः। गुद
 कीलेषु दुर्नामरोगेषु अनलश्चित्रकः। कृमौ कृमि रोगे कृमिघ्नो विडंगः।

भाषाटीका

शूलके रोगमें घीके साथ हांगका अनुपान। पुराने तपमें
 मधुसंयुक्त पीपल। वायुके रोगमें घी और लहसन। स्वास
 के रोगमें मधुके साथ सोंठ, मिर्च और पीपल। शीतांगमें मि
 र्चके साथ पान। प्रमेहमें सर्कराके साथ त्रिफला। सन्निपा
 तमें मधुके संग अद्रक कारस। और ज्वरमें मोथाके साथ पित्त
 पापडा। गहणीमें विनाजलका सथा दही। विषरोगमें सोने
 का पत्र। चमनमें धानकी खील। अतीसारमें कौरय्याकी
 छाल जिसे गौडिये कुडचीर बल्कल कहते हैं। रक्तपित्तके
 रोगमें अडसा। अर्शरोगमें चीता। कृमिरोगमें वायविडंग
 अनुपान देना चाहिये ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथ प्रामाणिक व्यवहार प्रमाणकं मन्यान्ते वस्तुनिर्देशात्मकं मंग
 लमाचरन् कुशिवान्भवभय रोगात्तुराणां भेषजान्याह। नारायण
 मिति ॥

नारायणं भजतरे जठरेण युक्तानारायणं
 भजतरेपवनेन युक्ताः नारायणं भजत
 रेभवतीति युक्तानारायणात्परतरं नाहिकिं
 चिदरेत ॥ २० ॥

रेद्वतिसंबोधनम् । सस्वोधनेद्भोः पाट्प्याट् हेहे हं हो ऽरेपि
 चेति हेमद्भात् । रेजठरेण युक्ताः हे उदररोगिणो नराः यूयं नारायणं न
 रायणाभिधंचूर्णं भजतसेवध्वम् । तच्चोक्तं सा च प्रकाशे । यवानी
 ह्वेषुषाधान्यम् । त्रिफलाचोपकुञ्चिका । कारवीपिप्यलीमूलमज
 गंधाशदीवचा ॥ शताब्दाजीरकोव्यापंस्वर्णक्षीरीचचित्रकम् ।
 द्वौशारौ पुष्करं मूलं कुण्डलवणपंचकम् ॥ विडङ्गञ्च समाशानि
 दन्त्याभागत्रयं भवेत् । त्रिष्टुद्विशाले द्विरगुणे सातलास्याच्चतुर्गुणा
 ॥ सषडनारायणो नाम्ना चूर्णो रंगशणापहः । एवं प्राप्य निवर्तन्ते रोग
 विष्णुनिवासुराः ॥ तत्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वादराश्विना ।
 आनद्धवाते सुरयावातरोगे प्रसन्नया ॥ दधिमण्डेन विडुच्ये दाडि
 माश्वुभिरशये । परिकर्तेषु वृक्षास्त्रैरुष्णाश्वुभिरजीर्णके ॥ मंग
 दरे पांडुरोगे कासेश्वासं गलग्नहे । हृद्रोगे गहणीरोगे कुष्ठे मन्देऽनले
 ज्वरे ॥ दंष्ट्रविषे मूलविषे मगरे कृत्रिमे विषे । यथाहं सिद्धकोष्ठो
 न पयताद्विरेचनम् ॥ अस्यार्थः । उपकुञ्चिका कारवी चटुहृज्जी
 रको यस्य मंगरैला इति नामलोके । तस्य भागद्वयं मगहं पुनरुक्तेः
 । स्वर्णक्षीरीचो कडितिलोके । विशाला इन्द्रवारुणी । सातलासी
 हुंडप्रभेदः सातलेत्येव प्रसिद्धा । परिकर्तेरगुदे परिकर्तनवत्पीडे
 त्यर्थः ॥ इति नारायणचूर्णम् ॥

रेपवनेन युक्ताः हेवातरोगिणो लोकाः यूयं नारायणं नारायणा
 ख्यंतैलं भजता तत्र त्रिविधम् । स्वल्पं वृहत् महच्चैति भेदात् ।
 यथा । विल्वारिणमथश्यांजाकपाटला पारिभद्रकाः । प्रसार

ण्यश्वगंधाचट्टहतीकण्टकारिका ॥ कलाचातिवलाचैवश्वदं
 प्रामपुनर्नद्या । स्र्पादशपलान् भागान् चतुर्दशेऽम्भसः पचेत् ॥
 पादशेषं पास्त्राव्यतैलपानं प्रदापयेत् । शतपुष्पादेवदारुमांसी
 शैलेयकंचचा ॥ चंदनंतगरंकुष्ठमेलत्रपर्णीचतुष्टयम् । रास्नात्तु
 सागंधाचसैधवंसपुनर्नवम् ॥ स्र्पाद्विप्रालिकान् भागान् पेषयि
 त्वाविनिःक्षिपेत् । शतावरीससञ्चैवतैलकुल्यं प्रदापयेत् ॥ आजं
 वायदिवान् गयक्षौरंदत्वाचतुर्गुणम् ॥ पानेवस्तौ तद्याभंगे भोज्ये
 चयप्रशस्यते । अश्वोवावातसम्भग्नो गजोवायदिवानरः । प
 दुलः पीठसर्पो च तैलेनानेन सिध्यति ॥ अधोभागे चयेवाताः
 शिरोमध्यगताश्चये । दन्तश्लेहनुस्तम्भे मन्यास्तम्भे गलगहे
 ॥ यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विक्कला । क्षीणेन्द्रियान
 ष्टशक्राञ्जरक्षीणाश्चयेनराः ॥ वाधिरालक्ष्मजिह्वाश्च मंदमेघ
 ससवच । अल्पप्रजाचयानारीयाचगर्भनविन्दति ॥ वातातौष्टि
 षण्णो येषामन्त्रवृद्धिश्चदारुणा । स्तत्तैलवरंतैषां नास्नानारा
 यणं स्मृतमिति स्वल्पनारायणतैलम् । शतावरीचांशुमतीपृश्नि
 पर्णीशदीवला । सरण्डस्य च मूला निहृहृत्योः पूतिकस्य च ॥ ग
 वेधुकस्य मूला नि तथासहचरस्य च । स्र्पादशपलान् भागान्
 जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादशेषं सेपूते गर्भचैनं समाचयेत् ।
 पुनर्नवावचादारुशतव्हा चंदनागुरु ॥ शैलेयंतगरंकुष्ठमेल
 मांसीस्थिरावला । अश्वव्हासैधवं रास्नापलाह्वानि च पेषयेत् ॥
 गव्याजपयसः प्रस्थौ द्वौ द्वावत्र प्रदापयेत् । शतावरीससप्रस्थं तैलप्र
 स्थं विपाचयेत् ॥ अस्य तैलस्य सिद्धस्य श्णुवीर्यमतः परम् । अ-
 श्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां तथा चृणाम् ॥ तैलमेतत्प्रयोक्त
 व्यंसर्ववातनिवारणम् ॥ आयुष्मांश्च नरः पीत्वानिश्चयेन दृढो
 भवेत् ॥ गर्भमश्वतरीविन्द्यात् किम्पुनर्नानुषीतथा । हृक्कूल

पार्श्वशूलञ्च तथैवाह्वयभेदकम् ॥ अपर्चीमंडमालाचवातरतः ह
 गहम् । कामलांपांडुरोगञ्च अशरीञ्चापि नाशयेत् ॥ तैलमेतद्भ
 गवताविष्णुनापरिकीर्तितम् ॥ नारायणामितस्व्यातंवातान्तकर
 णंशुभामिति वृहन्तारायणतैलम् ॥ विल्वाश्वगंधावृहतीश्वदंष्ट्र
 श्योनाकवाह्यालकपारिमद्रम् । शुद्राकठिम्नातिवल्गाग्निमन्थुसू
 लानिचैषां सरलायुतानाम् ॥ मूलंविदद्यादथपाटलीनीं प्रत्येक-
 मेषां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ सपादप्रस्थंविधिजोद्धताञ्चद्रोणैरपाम
 ष्टाभिरेवपक्त्वा ॥ पादावशेषेणसेनतेनतैलादकाम्यां सममेवदुग्ध
 म् । कागस्यमांसद्वयमेवतुल्यमेकत्र सम्यक्विपचेत् सुबुद्धिः ॥
 दद्याद्रसज्जैवशतावरीणां तैलेनतुल्यं पुनरेवतत्र । सस्त्राश्वगंधा
 द्रुमदारुकाष्ठं पर्णीचतुष्का गुरुकेशराणि ॥ सिन्धुस्यमांसीरजनी
 द्वयञ्च शैलेयकंचंदनपुष्कराणि । सलासयष्टीतगराब्दपत्रमभ्रं
 ष्टवर्गस्तुवचापल्लशम् ॥ स्थौणेयवृश्चरकचेरकाव्यमेभिः सम
 स्तैर्द्विपलप्रमाणैः । कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां दद्यात् सुगंधाय
 वदंति केचित् ॥ प्राप्तेददौर्गन्ध्यनिवारणार्थं चूर्णीकृतानां द्विप
 लप्रमाणं । आलोडसम्याम्यधिवाद्द्विपक्वं नारायणं नाम महच्चतै
 लम् ॥ सर्वैः प्रकारैर्विधिबतप्रयाज्यमश्वस्यपुंसांपवनादिता
 नाम् । येपङ्कवः पीठविसर्पणाश्च स्फाङ्गहीनार्हितवेपमानाः ।
 वाधिर्यशकक्षयपीडिताश्च मन्याहनुस्तम्भाशिरोगदार्ताः । मुक्त
 नरास्तेवलवीर्ययुक्ताः संसेव्यतैलं सहसाभवन्ति ॥ वन्ध्याचनारी
 लभतेचपुत्रं वीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् । शास्वाश्रिते कोष्ठगतेच
 वाते वृद्धौ विधेयं पवनार्दितानाम् ॥ जिह्वानलेदन्तगतेच शूलैः औ
 न्मादकौत्रेज्वरकर्षितानाम् । प्राप्तेतिलक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं जावेहि
 रं चापिमवेद्युवेव ॥ देवासुरेयुद्धवरेसर्मास्यस्त्राद्युस्थिमग्नानसुं
 मराऽश्च । नारायणो नापिश्व वृंङ्गणार्थं स्वनामतैलं विहितन्तुतेषाम्

॥ महानारायणतैलमिति सुखबोधः ॥ रेखवभीतियुक्ताः भवनंभ
 वोजन्मस्याद्दृष्टोपनिवद्धान्तशरीरपरिग्रहः । तेनोपलक्षिताः जा
 यते अस्तिवर्द्धतेविपरिणमते अपक्षीयतेनश्यतीतियास्कयठिताः
 षट्मावविकाराः । बहुजन्मार्जितैः पुण्यैः रुद्धतायतेभ्योभीतिः
 साध्वसम् तथायुक्तास्तद्वन्तोहेसाधवः ॥ भवतिसततमविच्छे
 दिनदृश्याद्याकारतयेतिसंसारोवाभवः । सचाव्यक्तारिस्थानरा
 न्तश्चक्षुष्मतादुःखरूपस्वभाति ॥ शिवोक्तेश्च । तथाहि । दुःख
 मूलं हि संसारः सयस्यास्ति सदुःखितः । तस्यत्यागः कृतोयेन स
 सुखीनापरः प्रिये ॥ प्रभवंसर्वदुःखानामल्पसकलापदास । आ
 श्रयंसर्वपापानांसंसारं कर्जयेत्प्रिये ॥ अवंधबंधनंधोरमस्वीकृत
 महाविषम् । अशस्त्रण्डनंदेवि संसारः सक्तचेतसामित्यादि कुला
 णवे ॥ कृच्छ्रेणामेध्यमध्येनियमिततनुभिः स्थीयतेगर्भवासे
 कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषयेयोवनेचोपभोगः । वामाशी
 णामवज्ञाविहासित्वसति रुद्धभावोप्यसाधुः संसारेरे ३ मनुष्याव
 दतपादिमुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चिदित्याप्ताक्तेश्च ॥ एवंदुःख
 रूपं भवंदृष्ट्वात्यन्तभीतयः पलाप्यगन्तुस्थानान्तरमपश्यन्तोऽदि
 तरसंयुक्ताः पूयंनारायणमखिलकल्पनाधिष्ठानम् । तथाहि ।
 यच्चकिञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यतश्रूयतेपिवा । अन्तर्यहिश्चतत्सर्वं
 व्याप्यनारायणः स्थितवृत्तिसन्त्रवर्णः आपोनाराइति प्रोक्ता आपे
 वैनरमूनवः । तायदश्यायनंपूर्वतेननारायणः स्मृतः इति मनुः ।
 नारायणायनमइत्यमुमेवसत्यंसंसारघोरविषसंहरणायमंत्रम्
 । शृण्वन्तुभव्यसतयो यतयोस्तरागा उच्चैस्तरासु पदिशास्यहसूर्द्ध
 वाहुरिति नृसिंहपुराणम् ॥ इति स्थूलदृशानारायणशब्दार्थः । रु
 द्मदशिनः पुनरावक्षते नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमु
 च्यते तन्नित्यसन्निहिताश्रिदाभासाजीवानराः । तेषामय

नमाश्रयोनियासकोऽन्तर्यामीनारायणइति। यमादिभक्त्यान्त
 र्यामिब्राह्मणं बृहदारण्यके श्रीनारायणाख्यमास्त्रायं चाधी
 यते। तमेवाभि न्निमित्तोपादानं वेदान्तवेद्यमन्तर्यामिणं गु
 रुरूपदिष्टसमाधिचिधिनाखरूपतस्तदस्थलक्षणेनवागमोप
 दिष्टेनायनेनभजत। तदुपासनं चिनाविशेषतः कल्पियुगेऽप्यु
 पयायोनास्ति। कल्लोपापयुगे घोरतपोहीनेतिदुस्तरे। निस्तार
 योजनेतावद्ब्रह्मसंज्ञस्यसाधनमिति महेश्वरोक्तैः ॥ यतो नारा
 यणादन्तर्यामिणः परतरमुल्लूषंशाश्वतकिंचिन्नास्ति हि।
 अव्यक्तादयोऽहिकल्पिताः। कल्पिताश्चाधिष्ठानावशेषाः।
 नहिकल्पिताद्रज्जूरगात् कश्चिन्मृतो दृष्टः श्रुतोवा। अभयं
 वैजनकप्राप्तासीति श्रुतिः। मयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादि
 तिभागवतञ्चात्रमानम्। अतोऽशेषभयनिवृत्तिसाधनं ब्रह्मो
 पासनमेवेति ॥

भाषाटीका

उदर रोगी नर नारायण नाम चूर्ण का सेवन करे। वा
 तरोगी नारायण नाम तेल का सेवन करे। जन्म समय
 का दुःख और मरण समय का दुःख इन दोनों के मध्य
 की जो जीवनावस्था सो बहुविधि दुःखों से पूर्ण ऐसा
 जिन उत्तम प्राणीन् को किसी पुण्य की सहायता से देख
 -फेर उस दुःखरूप संसार से डरके भागके ज्ञाने को जिने
 स्थान नदीरवे सेसे संसार से जो भय भीत हैं उत्रके भयक
 निवृत्ति होनेकी औषधि गुरुके उपदेश से जैसा वे शास्त्र
 के लेख देखके उपदेश दें उसी उपदेश के अनुसार नारा
 यणको भजे तो भय भय दूर हो जाय भक्त सुखानन्द का
 अनुभव करत सुखानन्द मय ही होय ॥ २० ॥

॥ अथ कविर्निजपरिचयादिकं कथयति ॥

॥ आयुरित्यादिना ॥

आयुर्वेदवचोविचारसमये धन्वंतरिः
केवलंसीमागानविदां दिवाकरसुधां
भोधित्रियामापतिः उत्तमः कविता
वतामतिमतां भूमृत्समाभूषणं कान्तो-
क्त्याऽकृतवैद्यजीवनमिदं लोलिस्वरजः
कविः ॥ २१ ॥

लोलिस्वरजः कविः वैद्यजीवनं नामेदं काव्यमकृतचक्र
र। कथाकान्तोक्त्या सर्वाङ्ग सुदरीनारी कान्ताकाव्येषु भण्यते ।
कान्ताया विशेषाङ्गनाया उक्त्या तद्वचनद्वारेण । कथं भूतो लोलि
स्वरजः आयुर्वेदवचोविचारसमये आयुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म
संयोगः तदास्मिन् विद्यते इति । अथवा आयुस्तेन विन्दतिल
भते इत्यायुर्वेदोष्टादशविद्यान्तरगतधन्वंतरि प्रणीतोऽथर्ववेद
स्थोपाङ्गं वैद्यशास्त्रम् । तस्य वचांसि सिवाक्यानि तेषां विचा
रोऽनेकवादि चन्द्रगतसुहृद्यस्वमनस्थापनम् । तत्समये तत्का
र्यकाले केवलं धन्वंतरिनारायणं शो दिवादासो विक्रमादित्य
समास्थरत्नेवा । धन्वं शल्यशास्त्रं तस्यान्तं पारमियर्तिगच्छ
ति । ऋगतौ । अथङ् ॥ पुनश्च गानविदां सङ्गीतशास्त्रज्ञानां
सीमावधिः । पुनर्दिवाकरसुधां भोधित्रियामापतिः दिवाकरो
लोलिस्वरजस्य पिता सरवसुधां भोधिर्भूतार्णवस्तस्य त्रिया
मापतिरिन्दुः । पुनर्भतिमतां कवितावतामुत्तमः शिरोभूषण
म् । पुनर्भूमृत्समाया भूषणमलङ्कारइत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀
खपटाङ्गधरायुक्ते १२२० ॥ वत्सरेयुवनामनि । फाल्गु
नार्जुनपक्षस्य भूतायां मङ्गलहनि ॥ श्रीसुखानंदधर्मवृत्तो वैद्यजी

वनदीपिकाम् । कृत्वासमर्पयासांसश्रीनाद्यचरणास्वृजे ॥१॥

इतिश्रीमल्लोलिस्मराजकृतोवैद्यजीव

नेपंचमोविलासः ५

इतिश्रीकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीमद्वरि

हरानन्दनाथभारतेशिष्यब्राह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथाविर

वितायांसुखानन्ददायांलोलिस्मदीपिकायांपञ्चमविलास

स्यप्रकाशार्थः ५

इतिः।

मनुष्यकापिंजरयानीदांच

मनुष्यभोरवैद्यकेशान

केअर्थ

यहचित्रमनुष्यलिखबोहे

फ़हरिस्त पुस्तकोंकी जो लाला हरिप्रसाद साहूकार के काशीसमान-
नाम खंभ में छपी हैं { जिन महाशयोंको चाहिये मँगाले } स्थानसथुर

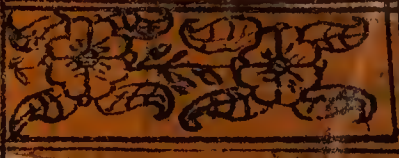
नाम पुस्तक	क्री	म.	नाम पुस्तक	क्री.	सह.
वैद्यक			गैरमतवेकी } सीजानुतिव्वहिं	॥३॥	७७
योगचिंतामनभाषाटीकामो	१॥॥	७७	दूअनुलपुरवा यूनानी	॥७॥	७७
टेकागज़ की निहायतउभदा			सुजरवातवशीर देखनेयोतय	७७	७॥
तथा पतलेकाराजकी	॥॥॥	७७	औषधसारयूनानी	७७	७॥
माधोनिदान भा.टी.मोटाकाग	१॥॥॥	७७	वैद्यकसार	७७	७॥
तथा पतलेकाराज	१॥॥	७७	व्यंजनप्रकार प्रथमभाग	७॥	७॥
हंसराजनिदान भाषाटीका	॥॥॥	७७	तथा दूसराभाग	७७	७॥
औषधसुधातरंगिनी	॥॥॥	७७	तथा तीसराभाग	७॥	७॥
अर्थात् वद्यककोषभा.			पथ्यापथ	७७	७७
नाडीप्रकाशभाषाटीका	७७	७॥	सारंगधरभाषाटीका	७७	७७
अजोर्णमंजरी भाषाटीका	७७	७॥	यूनानीसार	७॥	७॥
तिव्वरत्न यूनानी	७॥	७॥	निघंटभाषा	७७	७७
लघुतिव्वनिघंट	७७	७॥	वैद्यमंजरी	७७	७॥
तिव्वप्रभाकरअर्थात्तिव्वे	॥॥	७७	काव्य } भागवतकादशमस्कंध		
यूसफ़ी यूनानी			भाषाटीका सहितमोटेकागज़	५॥	॥॥॥
तिव्वरत्नाकर अर्थात्करो	॥७७	७७	तथा देशीमोटेकाराजपर	७७	॥॥
वादीन अइसानीहिंदीभाषा			प्रेससागर नकलबंबईकीमो.	१॥	७७
तिव्वअहसासीहिंदी	७७	७॥	प्रेससागर पतलेकागज़का	॥॥॥	७७
रिसालेआताकक	७॥	७॥	कूलना } विलायिलास ज.क.	७७	७७
जर्गहीनकार पडिल्लामा	७७	७॥	विला कागोना जनकलालक	७॥	७॥
तथा दूसराभाग	७७	७॥	गमाथणकूलना	७७	७७

आशय	पृष्ठ	पंक्ति	आशय	पृष्ठ	पंक्ति
सन्निपातजपिनोवैद्यस्य प्रशंसा	४१	१	इतिप्रथमोवि०	६४	१
सन्निपातानंतरं कर्णमूले अदिशोथो भवेत् तस्य--	४१	१६	ज्वरातिसारस्योषधम् अत्र काथान्तरम्	६५	३ १५
चिकित्सा			ज्वरातिसारेपंचमूल्यादि काथः	६६	३०
शिरःपार्श्वस्थितमूल कासादीनामौषधम् }	४२	२०	पंचमूलयोर्विषयः	६७	१६
कफघृतेर्जीर्णज्वरेपाचनं	४४	१	शोकातिसारस्योषधम्	६८	३
जीर्णविषमादीनाशान्तिः	४५	१	इतिज्वरातिसारः	६८	२०
शेकाहिकज्वरस्योषधम्	४५	२३			
शेकाहिकेतर्पणम्	४६	१२	आतिसारेपाचनानि	६९	२२
तृतीयकज्वरेपाचनम्	४७	२	पित्तातिसारेपाचनम्	६९	१४
चतुर्थकज्वरनस्यम्	४७	२०	जीर्णातिसारेबद्धहिमा धराभिर्धंचूर्णम्	७३	१५
नस्यान्तरम्	४८	१७	रुधिरातिसारेपाचनम्	७४	१५
चतुर्थकज्वरेपाचनम्	४९	५	असाध्यतिसारिणेभगे	७७	६
शीतज्वरेभेषजम्	४९	२३	वन्नामोपचारणोपदेशः		
अवभेषजान्तरम्	५१	१४	इत्यतीसारप्रतीकारः	७७	२३
विषमज्वरस्यभेषजानि	५२	२			
ज्वरघ्नधूपनम्	५५	२५			
दिनेद्विवारमारुच्यतो ज्वरस्योषधम्	६०	१६	बद्धणीचिकित्सा अत्र कषायादयः	७७	२५ १६
विषमज्वरादौघृतम्	६१	१६	चंद्रकलारव्यंचूर्णम्	८०	२५
कर्मजज्वरोपायाः	६२	६	अपरंचूर्णम्	८१	१५
ज्वरयुक्तज्वरमुक्तयोर्द्विदोषदेशः	६३	५	चूर्णान्तराणि	८२	२०

आशय	पृष्ठ	पंक्ति	आशय	पृष्ठ	पंक्ति
अत्राज्यम्	८४	११	द्वयामवातः		
इतिद्वितीयोवि०	८५	७			
कासाश्वासादीनांचिकित्सा	८५	१४	अथनेत्ररोगचिकित्सा	९२	१
कासरवासेगुटिका	८६	३	अथार्जुनस्यचिकित्सा	१००	१८
कासरवासेऽबलेहः	८६	१८	रात्र्यन्धतानिरकरणम्	१०२	५
अत्रार्द्रकपाकः	८७	१०	शक्काख्यरोगप्रतीकारः	१०२	११
अत्रचिंतामणिचूर्णम्	८८	१६	इतिनेत्ररोगप्रतीकारः	१०३	६
अत्रक्वाथः	८९	६			
लवंगादिगुटिका	८९	१७	अथकानलाप्रतीकारः	१०३	८
शंठीक्वाथः	९०	१६	अत्राञ्जनम्	१०४	२
काथान्तरम्	९१	१२	इतिकामलाप्रतीकारः	१०५	१
अन्नचूर्णम्	९२	१			
अबलेहः	९२	१०	योनिशूलप्रतीकारः	१०५	३
अत्रवहेडुकसेवनम्	९२	२४	प्रसूतायाःस्तन्यशोधनम्	१०६	१८
काथान्तरम्	९३	९	प्रदरप्रतीकारः	१०७	१
अन्नचूर्णम्	९३	२३	स्त्रीणारजःप्रवृत्त्यवरोध		
कासरवासयोःप्रतीकारः	९४	२४	स्य कुलदानां गर्भपात-	१०८	१
चूर्णान्तरम्	९५	१८	स्य च भेषजम् -----		
इतिकामलाप्रतीकारः	९६	७	अन्तर्घट्याःसुरप्रसवा	१०९	१
			वसनयोर्भेषजम् ----		
अथामवातप्रतीकारः	९६	१०	गर्भिण्याःसूतिकायाश्च	११०	१
अत्रक्वाथः	९८	२	वालस्यचचिकित्सा-		
अत्रविप्रवागुडच्योःक्वाथः	९८	१३	शिशोरतिसारेक्वाथः	१११	२
			इतिवृतीयोवि०	११३	

आशय	पृष्ठ	पंक्ति	आशय	पृष्ठ	पंक्ति
अथक्षयादिरोगप्रवणोप	११३	९	दन्तरोगस्यौषधम्	१३२	२
क्षयप्रतीकारः	११३	१७	रक्तपित्तप्रतीकारः	१३२	१६
अथप्रणोपचर्या	११४	२०	अपिच	१३३	८
मेदःप्रतीकारः	११५	९	डिक्काप्रतीकारः	१३३	२३
क्रिमिरोगप्रतिक्रिया	११५	२४	स्त्रमप्रतीकारः	१३४	१४
सुर्यपाकप्रतीकारः	११६	१४	शोकप्रतीकारः	१३५	३
अथाम्लपित्तस्यौषधम्	११७	६	ऊरुस्तम्भप्रतीकारः	१३५	१७
अथप्रमेहचिकित्सा	११७	१९	सूत्रकृच्छ्रस्यचिकित्सा	१३६	९
अथवातरक्तस्यौषधम्	११८	५	अपिच	१३७	९
अपिच	११८	२०	सुर्यरोगविशेषस्य	१३८	२०
विसृचिकनिग्नहः	१२०	१४	व्यङ्गस्यचिकित्सा		
अत्रपिपासावान्त्योर्निग्नहः	१२१	१३	अपिच	१३९	२०
निदाघोपचारः	१२२	१४	शोथस्यचिकित्सा	१४०	२१
पामोपचारः	१२३	८	शिरोरुककणशूलयोः	१४१	२१
विपादिकानिग्नहः	१२३	२२	प्रतीकारः		
दुनासादिरोगानिग्नहः	१२४	१२	अथवातोपचारः	१४२	२१
गंडमालोपचारः	१२५	१	अत्रविशेषः	१४३	१३
कंठामयप्रतीकारः	१२५	१५	पित्तौषधम्	१४३	१९
मदाग्नेश्चिकित्सा	१२६	१३	कफौषधम्	१४४	७
अप्रमर्यादीनांभेषजम्	१२७	२	<hr/> इतिचतुर्थी		
अग्निमान्द्यस्यक्रिया	१२८	१६	बिलासः		
लोलिस्मराजारव्यंचूर्णम्	१२९	२१	१४४	२०	
हृद्रणप्रतीकारः	१३०	२१			
हृद्रोगचिकित्सा	१३१	११			

आशय	पृष्ठ	पंक्ति	आशय	पृष्ठ	पंक्ति
अथवाजीकरणे--	१४५	१३	कतिपयरोगेष्वनु	१५५	१६
कामोद्दीपनद्रव्याणि			पानानि		
अदोषधानि	१४६	२	कुक्षिवातभवभयरो	१५७	१
अपिच	१४६	१५	गानुराणां भेषजानि..		
अपिच	१४७	४	अन्नभावप्रकाशोक्तं	१५७	७
बाजीकरणोत्तरं	१४८	२१	नारायणचूर्णम्...		
स्नानामुपक्रमः--			अन्नसुरबोधोक्तानि वि	१५७	२३
विषवापहरणोरसः	१५०	७	धननारायणनैलम्...		
शीतारिससः	१५०	२४	अन्ननारायणशब्दार्थः	१६०	१
कनकसुन्दरोरस	१५१	२१	ज्ञानरूपभवभयापहं		
पंचासृतपर्पटीरसः	१५२	१२	परमौषधम् - - - -	१६२	३
शूलादीनां भेषजम्	१५३	२३	कवेर्निजपरिचया--		
विलासिनीवल्लभाख्यः सूतः	१५४	१६	योक्तिः - - - - -		

2711

2711

LC FT. MEADE

0 018 960 094 A